

Мотлях О.І.

**ПОЛІГРАФ: НАУКОВА ПРИРОДА ПОХОДЖЕННЯ,
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ТА ДОПУСТИМІ МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ**

Монографія

УДК 343.9 (045)

ББК

*Рекомендавано до друку Вченою радою
Юридичного інституту Національного
Авіаційного університету
(протокол № 7 від 27 березня 2012 року)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Гончаренко В.Г., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії правових наук України, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Академії адвокатури України.

Цимбал П.В., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, ректор Міжрегіональної фінансово-юридичної академії.

Мотлях О.І.

ПОЛІГРАФ: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування. Монографія. –

У монографії з урахуванням міжнародної та вітчизняної практики комплексно досліджується процес зародження, становлення та утвердження науково-технічного приладу поліграфа. Розкриваються сучасні напрями його застосування у суспільних правовідносинах та можливості впровадження даної інструментальної детекції у діяльність правоохоронних органів щодо розкриття та розслідування злочинів. Особливого змісту надається методиці підготовки та проведення тестових опитувань осіб, які підозрюються у вчиненні злочину з метою встановлення об'єктивної істини у справі. Сформульовано пропозиції щодо процесуальних форм закріплення результатів експертних психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа шляхом сворення нового виду судових експертиз. Звернуто увагу на проблемні питання процесуального змісту, які стосуються забезпечення доказів отриманих за результатами поліграфологічних досліджень та запропоновано механізм удосконалення кримінально-процесуального законодавства України.

Монографічний матеріал розрахований на використання у навчальному процесі, практичній та науковій діяльності.

*PS. Автор висловлює щире подяку в організації видання даного монографічного дослідження **Кострійчуку С.В.**, колишньому своєму учню по ВНЗ, а нині практикуючому юристу-правознавцю, спеціалісту з питань корпоративних правовідносин.*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
------------------------	---

РОЗДІЛ 1. Поліграф: історичні етапи становлення та сучасні наукові підходи до формування його психофізіологічних аспектів

1.1. Зародження, розвитк та становлення психофізіологічного апаратного методу "детекції брехні".....	13
1.2. Поліграф, як науково-технічний прилад: сутність, зміст та наукове сприйняття його психологічних аспектів.....	43
1.3. Психофізіологічні дослідження із застосуванням поліграфа і його науково-методологічні основи.....	74
<u>Висновки до Розділу 1</u>	104

РОЗДІЛ 2. Аналіз зарубіжного і вітчизняного нормативно-правового регулювання поліграфа та правовий механізм його удосконалення

2.1. Поліграф за рубежом: нормативно-правова регламентація застосування даного приладу різними країнами світу.....	106
2.2. Використання інструментальної детекції в СРСР, а також сучасний стан поліграфологічних досліджень в окремих державах СНД.....	129
2.3. Аналіз нормативно-правового регулювання поліграфа в Україні: напрями застосування та шляхи щодо його удосконалення	151
<u>Висновки до Розділу 2</u>	178

РОЗДІЛ 3. Практика застосування інструментальної детекції: технології її забезпечення та тактико-психологічні аспекти реалізації

3.1. Сфера, форми та практика застосування поліграфа у кримінально-процесуальній діяльності	182
3.2. Технології забезпечення тестових опитувань лай-детекції.....	208
3.3. Застосування тактичних та тактико-комунікативних підходів із використанням поліграфа під час розслідування злочинів.....	226
3.4. Психодіагностика особистості та формування соціально-психологічної установки як фактора адаптації опитуваного в ході проведення поліграфологічного дослідження.....	250
<u>Висновки до Розділу 3</u>	269

РОЗДІЛ 4. Криміналістичні та кримінально-процесуальні питання закріплення даних, отриманих за результатами тестових опитувань на поліграфі і використання їх у судово-слідчій діяльності України

4.1. Правові підходи щодо реорганізації інструментальної детекції з поліграфологічного дослідження у судову психофізіологічну експертизу із	
---	--

застосуванням поліграфа.....	272
4.2. Особливості підготовки та методики проведення судово-експертного психофізіологічного поліграфологічного дослідження.....	296
4.3. Окремі проблемні питання процесуального характеру щодо визнання результатів судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа в Україні та правовий механізм їх врегулювання	
4.3.1. Процесуальне невизнання результатів проведеної поліграфологічної експертизи як можливих доказів у кримінальній справі.....	322
4.3.2. Деякі проблемні питання нормативно-правового, організаційного та методичного характеру та правові механізми їх подолання.....	351
Висновки до Розділу 4.....	373
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	377
ЛІТЕРАТУРА.....	390

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ГУМВС (УМВС)** – Головне управління (Управління) МВС
- ГУКР** – Головне управління карного розшуку
- ГУБОЗ (УБОЗ)** – Головне управління (управління) по боротьбі з організованою злочинністю
- ГУДСО** – Головне управління державної служби охорони
- ДНДІ** – Державний науково-дослідний інститут
- ДКР** – Департамент карного розшуку
- ДСБЕЗ** – Державна служба боротьби з економічною злочинністю
- КК** – Кримінальний кодекс
- КПК** – Кримінально-процесуальний кодекс
- КДБ** – комітет державної безпеки
- МВС** – Міністерство внутрішніх справ
- ОВС** – органи внутрішніх справ
- НДІСЕ** – Науково-дослідний інститут судових експертиз
- ОРД** – оперативно-розшукова діяльність
- ПФД** – Психофізіологічне дослідження
- РФ** – Російська Федерація
- СРСР** – Союз радянських соціалістичних республік
- СНД** – Співдружність незалежних держав
- СПФЕ** – Судова психофізіологічна експертиза
- США** – Сполучені Штати Америки
- УДО** – Управління дослідження операцій
- ФБР** – Федеративне бюро розслідування
- ЦРУ** – Центральне розвідувальне управління

*Дане монографічне дослідження присвячую
вічній, світлій пам'яті моїм батькам:
Марії Олексіївні та Івану Івановичу Мотляхам*

ПЕРЕДМОВА

Брехня, обман, лукавство, у всіх їх проявах, були і залишаються проблемою будь-якого суспільства не залежно від етапів його перебування, становлення та розвитку.

Людина, яка такі ганебні дії застосовувала у досягненні своєї поставленої мети, та людина, котра виявляла ці негативні прояви, завжди перебували у центрі уваги окремої групи осіб чи суспільства у цілому. Пошук ефективних форм протистояння зазначеним антисоціальним явищам були одним із ключових питань захисту соціальних цінностей людини, її прав і гарантій. У Святому письмі Нового Завіту апостол Павло у своєму зверненні до єфесян, закликав: "Понад усе візьміть щит віри, яким зможете погасити всі вогненні стріли лукавого" (вірш 6 псалтим 16).

Імплементуючи ці слова Святого до нашої тематики дослідження, думаємо, що вони найбільше можуть бути віднесеними до проблеми, пов'язаної з інструментальною детекцією неправди та пошуку прогресивних підходів і механізмів протидії цим ганебним явищам.

Історія еволюції розвитку суспільства знаходила різні форми виявлення брехні в людини, яка підозрювалася у відношенні до протиправної дії чи вчиненому нею злочині. В історичних джерелах відображена значна кількість відомостей різного періоду життя людей, різних народів та способи пошуку неправдивих інформаційних даних від них. Навіть проглядаються усталені традиційні підходи до виявлення неправди від осіб, які підпадали під категорію підозрюваних у вчиненні протиправних дій. З покоління від батька до сина ці методи передавалися та удосконалювалися по мірі становлення суспільства та ви будови суспільних взаємовідносин. Однак ці способи детекції неправди мали примітивний характер їх проведення, тим

більше доказової сутності того, що протиправна діяльність була вчинена саме тією особою, яка випробовувалася різними підручними засобами. Лише починаючи з другої половини XVIII ст. і до початку XX ст. настає період становлення і розвитку науково-технічного прогресу, який створив підґрунтя для усвідомленої ціленаправленої діяльності пошуку нових форм детекції неправди від людини за допомогою технічних приладів. Цей період ознаменувався як епоха бурхливого природничо-наукового прориву, зокрема у медицині, психології, психофізіології тощо. Він дав поштовх розвитку іншим галузям наукових знань та забезпечив належні теоретичні передумови для використання психофізіологічних методів виявлення прихованої інформації в людини з метою встановлення істини у справі. Відкрив шлях реалізації наукових здобутків у практику із застосуванням технічних засобів, які мають можливість високоточно реєструвати психофізіологічні зміни параметрів організму людини. Такими приладами стали: "Варіографи", "Вирифікатори", "Плетізографи", "Сфігмограми", "Поліграфи" тощо. Слід зазначити, що найбільш значимим серед запропонованого переліку приладів є поліграф, який вирізняється своєю полігамністю виявлення та фіксації одночасної реакції кількох різних органів та їх функцій організму людини. Даний прилад, починаючи від першої половини XX ст. і по нинішній час разом з появою високих технологій та впровадження їх у процеси життєдіяльні, виборював собі місце у суспільних правовідносинах. Він пройшов тернистий шлях свого становлення, перебуваючи на різних щаблях від повного йому протистояння до визнання результатів психофізіологічних досліджень як доказів у кримінальній справі. На сьогоднішній день понад шістьдесят країн світу використовують поліграф у різних сферах життєдіяльності. Результати його застосування знаходять відображення у цивільній, адміністративній, фінансовій діяльності; у психологічному кадровому відборі кандидатів на відповідні посади; військовому та стратегічному спрямуванні; роботі спеціальних відомств і управлінь. Але найбільшою питомою вагою поліграф користується у кримінально-

процесуальній діяльності правоохоронних органів потенційних користувачів цього приладу. Однак, як показує міжнародна емпірична практика, далеко не у всіх країнах є врегульованим питання законодавчого та нормативно-правового забезпечення поліграфа. У частині з них інструментальна детекція із його застосуванням є легалізованим психофізіологічним дослідженням, а результати її проведення мають доказове значення у суді разом з іншими зібраними доказами. У окремих країнах розроблене нормативно-правове забезпечення, і воно повністю відповідає потребам цих держав та співвідноситься із кримінально-процесуальним законодавством цих країн. Ще у частині – запроваджені і діють підзаконні нормативні акти, а в окремих державах відсутні правові норми, однак поліграфологічні дослідження проводяться і вони виступають орієнтуючими даними оперативно-розшуковій діяльності, в тому числі, у деяких випадках беруться судами до уваги як докази.

Україна, як демократична країна, що інтегрує свою діяльність до кращих європейських зразків, вибудовує власні напрями комплексного вивчення цього питання. Не зважаючи на обставину відсутності законодавчого закріплення інструментальної детекції поліграфологічних досліджень в країні, у системі правоохоронних органів України запроваджені та діють розпорядчі документи, які дають можливість застосування цього приладу у виконанні завдань даним силовим відомством. Зокрема, наказом ГУБОЗ МВС від 26 січня 2000 р. № 1 дск було запроваджено застосування поліграфа в кадровій роботі та оперативно-розшуковій діяльності підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю МВС. Практичні результати показали, що упродовж шести останніх років було проведено 1757 поліграфних опитувань, у тому числі 1020 – при проведенні оперативно-розшукових заходів та 737 – для вирішення питань кадрового забезпечення. Зокрема, встановлено причетність близько 230 осіб до вчинення більш ніж 120 злочинів.

З метою підвищення якості професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в системі МВС видано наказ МВС від 28 серпня 2001 р. № 743 "Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ". Лише за перебігом двох років 2001-2002 рр. в системі ГУБОЗ, ГУКР та ГУДСО МВС, ГУМВС України в АР Крим та м. Києві, УМВС України в Дніпропетровській та Львівській областях, експеримент показав свої позитивні здобутки. Окремі питання не з'ясованого характеру, що виникали в ході освоєння експерименту, вирішувалися по мірі їх поступання.

Наступним нормативно-правовим документом цього напрямку роботи став виданий МВС України наказ від 28.07.2004 р. № 842 (зареєстрований у Мін'юсті України 27.10.2004 № 1365/ 9964) "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України". Він офіційно закріпив застосування поліграфа при проведенні кадрових і службових перевірок під час професійно-психологічного відбору на службу та навчання (п. 2.5). До цього наказу видана затверджена Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України. У документі зазначено, що на служби психологічного забезпечення ОВС покладаються функції проведення психологічних експертиз та поліграфних досліджень. У даному документі закріплено положення про те, що сучасний поліграф є різновидом психофізіологічної апаратури і являє собою комплексну багатоканальну комп'ютерну апаратну методику реєстрації змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлення за спеціальною методикою певних психологічних стимулів.

Відповідно п.1.1. вказаної Інструкції визначає основні напрямки, принципи та умови використання поліграфів у процесі професійно-психологічного відбору кандидатів на службу і навчання, під час кадрових перевірок та проведення службових розслідувань. Результати практики показали значні досягнення у використанні поліграфа у окремо взятих

областях за певний проміжок часу. У зведених статистичних даних Департаменту МВС України відображено якісні зміни, які відбулися на регіональному рівні у зв'язку із застосування поліграфа. Так, станом лише за один рік (2002), у користуванні правоохоронців Дніпропетровської, Луганської областей, а також у містах Києві, Донецьку, Черкасах, АР Криму налічувалося 15 поліграфів. Це значно розширило межі застосування цього науково-технічного засобу як у слідчу роботу, так і в кадрову роботу ОВС. У вказаному документі містяться дані результатів проведеного експерименту за період 2001-2002 рр. щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ України. А саме, проведено: 662 поліграфічних опитування, із них 430 (65 %) – у кадровій роботі та 232 (35 %) – при розкритті та розслідуванні злочинів.

Нового якісного змісту щодо нормативно-правового регулювання застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні злочинів, набуло затвердження рішенням колегії МВС України від 25.07.2008 р. № 17км/1 Програми протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008-2012 роки. П. 4.23 даного документу, було передбачено ДКР, МВС, ГУМВС, УМВС, міськрайлінорганам внутрішніх справ забезпечити системне використання в роботі з розкриття злочинів проти життя та здоров'я особи психофізіологічних опитувань підозрюваних, обвинувачених, свідків та потерпілих із застосуванням поліграфа згідно чинного законодавства України. Позитивні результати роботи в цьому напрямку є очевидними. Відповідно офіційним статистичним даним на початок 2009 р. в ОВС України проходили службу близько 30 поліграфологів, які представляли підрозділи карного розшуку (36,7 %), вищі навчальні заклади та наукові установи МВС (23,3 %), підрозділи БОЗ (20,0 %), підрозділи кадрового забезпечення (13,3 %), інші підрозділи ОВС (6,7 %) та проходили службу в Центральному апараті МВС, ГУМВС України в АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Львівській, Черкаській областях та м. Києві, УМВС України в Кіровоградській,

Хмельницькій областях та на залізницях, а також КНУВС, Академії управління МВС та ДНДІ МВС України.

Нині ж практика проведення поліграфологічних досліджень у органах внутрішніх справ долає свій етап становлення. Відпрацьовуються два напрямки застосування поліграфа у діяльності цього силового відомства:

- у кадровій роботі;
- у слідчій діяльності.

Щодо першого напрямку, то слід сказати, що він є практично відпрацьованим. Позитивні та негативні його аспекти активно вивчалися дослідниками і висвітлювалося в тезах, наукових статтях, монографіях, тому не потребують особливого коригування.

Другий напрямок, щодо використання поліграфа у слідчій діяльності правоохоронних органів України має низку нез'ясованих питань, які потребують системного вивчення та доопрацювання. Слід наголосити, що застосування поліграфа у цій сфері знаходить свою практичну значущість в ході розкриття та розслідуванні злочинів. Однак недостатність нормативно-правового забезпечення, яке регулює правовідносини у питанні застосування поліграфа, породжує певні протиріччя між дослідниками у єдиних вироблених підходах до місця і ролі поліграфа у слідчій діяльності. Вважаємо, що це питання часу і воно знайде правову оцінку у новому кримінально-процесуальному кодексі України. Нині ж правоохоронні органи, які безпосередньо здійснюють боротьбу із злочинністю, відомчими актами регулюють та ведуть роз'яснювальну роботу щодо можливості використання поліграфа при розкритті злочинів. На цю обставину звертає увагу і Генеральна прокуратура України, яка розробила для своїх підрозділів «Пам'ятку для збору інформації в ході розслідування кримінальних справ» (від 10.07.2007), у якій рекомендувала використовувати поліграфи при розкритті й розслідуванні злочинів з відповідними рекомендаціями щодо процесуального оформлення отриманих результатів.

З викладеного можна зробити висновок, що поліграф утворює свої позиції в діяльності органів внутрішніх справ. Наразі відкритим і актуальним залишається питання нормативно-правового регулювання та закріплення цього апаратно-програмного комплексу у чинному кримінально-процесуальному законодавстві України.

Усе наведене обумовлює актуальність даного монографічного дослідження та його науково-прикладного значення.

У роботі комплексно проаналізовано правову природу поліграфа, його історичні етапи становлення, сучасне наукове сприйняття даного приладу та психофізіологічні аспекти поліграфологічних досліджень. Розглянуто міжнародно-правову регламентацію нормативно-правових документів інструментальної детекції із застосуванням поліграфа та відношення держав дальнього і ближнього зарубіжжя до цього науково-технічного приладу у діяльності щодо розслідування злочинів. Висвітлено питання наукових підходів зазначених психофізіологічних поліграфологічних досліджень в Україні. Розкрито позитивні здобутки та вказано на негативні чинники, які заважають активному впровадженню поліграфа у правозастосовчу діяльність. Запропоновано окремі рецепції щодо удосконалення нормативно-правового забезпечення цього напрямку діяльності, з урахуванням змін до кримінально-процесуального законодавства України та окремих законів, що регулюють цю сферу. Викладено погляди на методику проведення та процесуальні форми закріплення результатів проведення тестового опитування осіб з використанням можливостей даного науково-технічного приладу. Розглянуто можливість розширення переліку судових експертиз України, шляхом впровадження психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа, та обґрунтовано таку доцільність. Проаналізовано проблемні питання доказової сутності результатів поліграфологічної експертизи та запропоновано механізми їх подолання у співвідношенні до кримінального процесу України.

РОЗДІЛ 1.

ПОЛІГРАФ: ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЙОГО ПСИХО-ФІЗІОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ

1.1. Зародження, розвиток та становлення психофізіологічного апаратного методу «детекції брехні»

Ложь насколько естественна, что ее без обиняков можно отнести почти ко всем сферам человеческой деятельности.

П. Экман

Проблема виявлення брехні існує практично стільки ж, скільки існує людство. По суті, вся історія людства побудована на брехні й обмані. Протягом всього нашого буття ми постійно стикаємося з брехнею в різноманітних її проявах. В.М. Князєв зазначає, що брехня в силу різних мотивів уживається у нас вдома і на роботі, у колі друзів та знайомих. Вона присутня в джерелах масової інформації та в житті суспільства. Її здавна вміло використовують правителі та політики різних часів і народів – або на благо держави, або у своїх власних інтересах [203].

Нещирість, брехня і обман об'єктивно існують у всіх сферах життєдіяльності людини, проте, незважаючи на ціль обману, людина завжди прагнула пізнати істину, протягом багатьох століть відшуковуючи і вдосконалюючи засоби та прийоми виявлення брехні. Практично у всіх цивілізаціях були свої власні унікальні прийоми викриття брехні. Як зазначає вчений В.О. Варламов: "Логічним наслідком виникнення проблеми є пошук можливих способів її розв'язання.... Потреба в "детекторі брехні" виникла тоді, коли колективна діяльність стала реальністю, а доля однієї людини стала залежати від добросовісності іншої" [102, с. 8; 97, с. 6].

Історії відомі приклади, коли суспільство, всупереч об'єктивним законам свого розвитку, намагалося викоринити брехню, застосовуючи іноді навіть радикальні способи боротьби з цим соціальним злом. Так, відповідно староацкетському закону Мондемузи 1-го, людина-брехун каралася смертю або скаліченням членів (відрізанням губи) [354].

Аналізуючи античний період людського життя, звертаємо увагу на природу виявлення брехні. У працях тогочасних видатних мислителів значаться відомості сутності неправди. Давньоримський поет і філософ Тит Лукрецій Кар у I ст. до н.е. наголошував, що природа душі повинна бути тілесною і покази почуттів завжди вірні [417, с. 387].

А давньоримський теолог і філософ Августин Аврелій у IV-V ст. н.е. висловився з цього приводу наступним чином: "...непідвладне людині те, що приходить їй на думку" [417, с. 480].

В історичних джерелах різних держав зафіксовані відомості перевірки людини на брехню, ці методи традиційно передавалися з покоління в покоління і удосконалювалися з розвитком науково-технічного прогресу. Своєрідними індикаторами, які фіксували зміну поведінки особи через окремі подразники людського організму, були різні підручні засоби, окремі речі вжитку, побутові пристрої і навіть продукти харчування. У I тисячолітті до н.е. в Китаї особі, яка підозрювалася у вчиненні злочину клали до рота сухий рис або ж рисове борошно та вислуховували її по суті справи. Той, хто не міг проковтнути крупу визнавався винним у вчиненому злочині. Обгрунтовувалося все тим, що у людини зменшувалось слиновиділення через внутрішній страх, викликаний ризиком можливого викриття брехні та понесення покарання за вчинений злочин [304, с. 134-135; 477, с. 11; 495, с. 6]. Схожими за сутністю проводилися детекції у Середні Віки в Англії, Іспанії та Франції застосовувалась так звана "судова скиба" (хліб або хліб із сиром), яка в 1150 р. була, навіть, офіційно визнана Католицькою церквою як один із засобів інквізиції [354, с. 15; 449, с. 11]. Тому вважається одним із найперших способів виявлення брехні, за фізіологічними ознаками, у вигляді контролю слиновиділення в людини. У стародавній Індії, під час проведення допиту підозрюваній особі пропонували одночасно з її відповіддю ударяти у гонг. За умови, коли особа чітко відповідала на поставлене питання, удар у гонг був одночасно-ритмічним. При ваганні у відповіді чи виголошенні неправди, ритм особи збивався і удар у гонг не співпадав з часом

виголошення інформації. В одному з папірусів індійських Вед, датованому IX ст. до н.е., викладені інструкції щодо виявлення вбивць-отруйників за їх поведінкою. З-поміж інших ідентифікаційних ознак таких осіб автори Вед називають тремтіння та блідість обличчя [495, с. 4]. Контроль фізіологічних показників людини використовувався у країнах античного світу. За основу бралось зміна кольору обличчя людини, особливо при проведенні кадрового відбору. Дані підходи використовувалися при постановці провокаційних питань, зокрема у відборі на навчання до військових шкіл у стародавній Спарті та охоронців у Давньому Римі. Але, якщо в першому випадку блідість обличчя як ознака страху кандидата на навчання до військової школи, який стояв над глибокою прірвою, розцінювалась як недолік, то в другому – почервоніння обличчя, що розглядалось в якості ознаки сором'язливості кандидата в охоронці, свідчило на його користь, оскільки вважалося, що той не братиме участі у змовах [97, с. 9; 98, с. 7-8].

У племенах Африки підозрюваній у вчиненні злочину особі давали в руки яйце домашніх птахів з тонкою шкарлупою. Під час постановки запитання підозрюваному, його мускульна система спрацьовувала поза волею і таким чином в особи стискався кулак і розчавлював яйце, що знаходилося у нього в руці. Також в африканських племенах при визначенні винного застосовували знання Чаклуна, який виконував спеціальний танець навколо підозрюваних. Інтенсивно обнюхуючи їх, "слідчий-чаклук" за насиченістю запаху тіла робив висновок, хто з підозрюваних винний у скоєнні розслідуваного злочину. Древні русичі заставляли підозрюваного у вчиненні злочину брати в руки розпечене залізо або ж діставати рукою каблучку з кип'ятку, після цього суддя мав забинтувати руку цій особі і поставити на перев'язаній руці печатку. У випадку, якщо через три дні на руці не залишалось будь-якого сліду, то невинуватість особи у злочині вважалась доведеною [495]. Виявлення неправди знайшло відображення і у найдавніших зборах цивільних статутів Древньої Русі, яке отримало назву "Руська правда", складеного у XI столітті при правлінні Ярослава Мудрого. В

ньому дозволялося застосувати ордалій у позовах між громадянами, вказуючи, що "позивач може...вимагати, щоб відповідач виправдався випробуванням заліза... а коли позов коштував напівгривні ... менш, то випробування водою" [216, с 136].

Більш інформативним був "детектор брехні" із залученням віслюка. Ця вперта тварина за тисячоліття свого існування й не припускала, що людина відведе їй роль визначника істини. Процедура тестування полягала в наступному. Хвіст віслюка змазували фарбами, після чого його прив'язували у напівтемному приміщенні. Підозрюваному давалося завдання: зайти в приміщення й погладити віслюка за хвіст. Якщо тварина зареве – обстежуваний винний. Творці даного "детектора брехні" були впевнені, що людина, яка вчинила злочин, побоїться гладити віслюка, щоб та не видала її, тим самим, руки в неї залишаться чистими [187].

До більш жорсткого способу виявлення правди вдавалися в Стародавній Спарті. Спартанські юнаки, перш ніж потрапити до спеціальних шкіл, проходили певний відбір. Юнака ставили на краю скелі над проваллям і запитували, чи боїться він. Відповідь завжди була негативною, але правдивість її визначали за кольором обличчя. Якщо юнак був блідий - він брехав. Даний тип реакції, за переконанням спартанців, свідчив про те, що юнак у бою не може бути спритним і кмітливим, і його скидали зі скелі. Багаторічні спостереження допомогли спартанцям зробити справедливий висновок: людина, яка блідніє від страху, не може бути справжнім воїном [297].

У Стародавньому Римі за допомогою цього ж методу відбирали охоронців. Кандидату ставили провокаційні запитання. Якщо він червонів, його брали в охорону. Вважалося, що людина, яка червоніє, реагуючи на поставлені їй провокаційні запитання, не братиме участі в змовах.

На Близькому Сході, ще в глибоку давнину в якості «детектора брехні» використовували показники пульсу підозрюваного. В якості інформативних ознак бралися зміни частоти пульсу й особливості кровонаповнення артерії

(пульсації). Цей метод застосовувався для виявлення невірних дружин і їхніх коханців. Методика перевірки була надзвичайно простою. Спеціально тренована людина прикладала палець до артерії, а далі підозрюваній дружині ставили запитання називаючи імена чоловіків, які теоретично могли вступити з нею в інтимні стосунки. У результаті високої емоційної напруги, як реакція на ім'я коханця, у підозрюваної різко змінювалися частота пульсу й кровонаповнення артерії. Надалі цей метод використовувався для визначення ступеню щирості тієї чи іншої особи [297].

У III ст. до н.е. давньогрецький лікар Еразістрат, а в X ст. перський філософ та лікар Авіценна для виявлення брехні застосовували мануальний контроль пульсу опитуваної особи. Також використали даний метод XVI ст. Г. Галілей та у XVIII ст. Д. Дефо В його основі було пред'явлення вербальних або візуальних стимулів, що спричиняло підняття пульсу в допитуваної особи, це вказувало на її причетність до вчинення злочину [495, с. 7-8; 499, с. 11]. Даний спосіб знайшов своє застосування у майбутніх поліграфах. На думку В.О. Варламова, виявлення фізіологічних ознак брехні в такий спосіб став прообразом сучасних пошукових тестів поліграфічних опитувань [495, с. 4; 98, с. 10; 97, с. 8].

Дана теорія знаходить підтримку у працях вчених-попередників. Зокрема, значаться відомості, що саме італійський фізіолог А. Моссо в 1875 р. у своїй монографії "Страх" першим висловив ідею про можливість інструментальної фіксації страху за змінами фізіологічних показників, якщо він є компонентом неправди [98, с. 10-11; 97, с. 8-9].

Наукових даних, заснованих на реальних фактах, які підтверджують застосування різних способів діагностування людей на предмет неправди до наших днів дійшло чимало. Це дає нам підстави вважати, що людство на різних етапах свого існування вишукувало найдоцільніші форми встановлення істини в справі. В.С. Макаруч зазначав "...юриспруденція... народів, які знаходяться на однаковому ступені розвитку, незалежно від того,

що їх розділяють тисячі кілометрів і тисячі років, знаходить прийоми, в основі яких лежить один і той же принцип" [279, с. 19].

Розглянутий історичний відлік часу від початку I тис. до н.е. до середини XVIII ст. на думку дослідників цього питання, є періодом зародження, виявлення неправди в показаннях осіб у справі, яка потребувала встановлення об'єктивної істини. Результатом встановлення брехні були реакції фізіологічних ознак людини, які спрацьовували на відповідні стимули (рис, борошно, яйце, розпечене залізо та ін.).

Починаючи з другої половини XVIII ст. і до початку XX ст. наступає період становлення і розвитку науково-технічного прогресу, який створив підґрунтя для усвідомленої ціленаправленої діяльності пошуку нових форм детекції людини за допомогою технічних приладів. Зокрема, наприкінці XVIII ст. були створені природничо-наукові та теоретичні передумови для використання психофізіологічних методів виявлення приховуваної інформації з метою встановлення істини та розвитку технічних засобів, які реєструють зміни фізіологічних параметрів організму людини.

У 1804 р. у науковому середовищі з'являється термінологічне поняття поліграф. Джон Хавкінс (John Hawkins), застосував його до свого винаходу – машини, що створювала точні копії рукописних текстів. У цій “копіювальній” машині також використовувалися самописці. Даним апаратом багато хто користувався в XIX столітті, включаючи Томаса Джефферсона, третього президента США (Сполучені Штати Америки), проте саме Джон Ларсон першим застосував термін “поліграф” до приладу для виявлення брехні [103].

Справжнім поштовхом подальшого розвитку інструментальної діагностики змін фізіологічних параметрів організму стала робота італійського фізіолога Анжелло Моссо (Angelo Mosso, 1846-1910), оскільки він вперше провів інструментальну детекцію брехні за допомогою винайденого ним пристрою – плетизмографа (грец. *plethysmos* наповнення, збільшення + грец. *grapho* писати, зображати) – приладу для графічної

реєстрації змін об'єму кінцівок тіла, пов'язаних із різним кровонаповненням судин. Чим більша емоційна напруга, тим більше крові протікає через кровоносні судини і тим більше виражені зміни об'єму кінцівок тіла. У своїй монографії "Страх" 1875 р. А. Моссо зазначив, що тиск крові в судинах людини і частота пульсу змінюються залежно від зміни її емоційного стану, зокрема страху. В результаті проведених експериментів вчений дійшов висновку, що "якщо страх є суттєвим компонентом брехні, то такий страх можна виокремити" [97, с. 8-9]. А. Моссо проводив свої дослідження, ґрунтуючись на роботах Гіппократа, який умів розрізняти до 60 відтінків у роботі серця в залежності від емоційного стану людини [158, с.182]. Ідеї А. Моссо стали причиною подальших досліджень із застосуванням технічних пристроїв, метою яких було виявлення приховуваної інформації за психофізіологічними реакціями людини, і практично ознаменували формування нової галузі науки – психофізіології [441, с.14].

Розвиваючи дослідження А. Моссо, у 1895 р. італійський кримінолог Чезаре Ломброзо (Cesare Lombroso, 1835-1909) вперше запровадив застосування технічних засобів для виявлення фізіологічних ознак брехні, зокрема, при наданні практичної допомоги поліції у виявленні осіб, причетних до вчинення злочинів [495, с. 11-12].

Він сконструював гідросфігмограф (технічний засіб для вимірювання динаміки кровонаповнення судин частини тіла, поміщеної в ємність із водою) [498, с. 13].

У книзі "L'Homme Criminel" науковець описав свій досвід застосування плетизмографа (технічного засобу для вимірювання динаміки кровонаповнення судин певного органу або частини тіла) [403, с. 1010] та сфігмографа (технічного засобу для вимірювання коливань стінок кровоносних судин при допиті підозрюваних у вчиненні злочинів) [403, с. 1288]. Доктор медицини у напрямку психології Ч.Ломброзо, вперше запропонував використовувати технічні засоби та досягнення фізіології для виявлення фізіологічних ознак брехні. У 1885 р. він опублікував друге

видання книги "Злочинна людина" (L'Homme Criminel), в якій описав перший досвід використання психофізіологічного методу детекції брехні для виявлення осіб, що вчинили злочини. Ломброзо намагався зафіксувати неправдиві свідчення за допомогою гідросфігмографа, дані якого базувались на вимірюванні змін артеріального тиску. Через сім років, у 1902 р. Ч. Ломброзо брав участь у розслідуванні вбивства шестирічної дівчинки. У злочині підозрюваним був Тосетті. Під час допиту застосували плетизмограф і виявили незначні зміни пульсу, коли Тосетті здійснював в умі математичні підрахунки, проте коли йому демонстрували зображення скалічених дітей – запис пульсу, зареєстрований за допомогою плетизмографу, не показав жодних раптових змін, в тому числі і на фотографію убитої дівчинки. Результати подальшого розслідування переконливо довели, що Тосетті був невинним у вбивстві [199].

Таким чином, Чезаре Ломброзо є першим практиком, якому вдалося довести в суді невинуватість обвинуваченого у вчиненні злочину за допомогою інструментальних методик детекції брехні та практично продемонструвати, що контроль фізіологічних реакцій людини може привести не лише до виявлення інформації, яку вона приховує, але й, що є не менш важливим, – сприяти встановленню непричетності підозрюваного у скоєнні злочину, що розслідується.

У 1879 році, французький фахівець електротерапії, доктор Марі Габріель Ромен Вігуру (1831-1911), розкрив феномен, нині відомий як шкірно-гальванічний рефлекс – мимовільна (рефлексивна) зміна електричного опору шкіри у зв'язку з дією різних подразників (стимулів) або психічними переживаннями. Того ж року доктор Вігуру описав своє емпіричне дослідження електричних змін у людській шкірі в статті "Sur le role de la resistance electrique des tissues dans l'electrodiagnostic". Серед відомих світових учених, які зробили істотний внесок у дослідження шкірно-гальванічного рефлексу - грузин Іван Романович Тарханов (1846-1908),

француз Шарль Самсон Фер (1852-1907), німець Георг Стікер (1860-1960) і швейцарець Отто Верагут (1870-1944).

Важливу роль у галузі дослідження шкірно-гальванічного рефлексу також відіграв відомий і впливовий американський психопатолог, психолог і психіатр початку 20 століття - Борис Сідіс (1867-1923). Доктор Сідіс народився в місті Бердичеві (Житомирської обл.), Україна, 12 жовтня 1867 року в родині українських євреїв і емігрував до США в 1887 році. Викладав психологію в Гарвардському університеті. У 1908 доктор Сідіс провів дослідження гальванічних відхилень внаслідок психофізіологічних явищ, яке було опубліковане в журналі "Psychological Review" у вересні 1908 року й січні 1909 року. Мета даної наукової праці полягала в дослідженні відношення емоцій і фізіологічних процесів до гальванометричних відхилень. Доктор Сідіс довів, що спостережувані гальванометричні зміни були зумовлені фізіологічними процесами, які відображали розумовий стан, викликаний подразниками (стимулами). 28 грудня 1909 року доктор Сідіс виступив перед Американською психологічною асоціацією в Гарвардському університеті з доповіддю на тему "Сутність і причини гальванічного явища".

Один з перших технічних засобів, який фактично міг називатися поліграфом, був сконструйований у 1892 р. англійським кардіологом Дж. Мак Кензі для застосування в медичних цілях та представлений ним на засіданні медичної секції Британської медичної асоціації в м. Торонто (Канада) у 1906 р. Даний прилад одночасно реєстрував зміни артеріального та венозного тиску, але застосовувався лише в медичних цілях. Також Дж. Мак Кензі можна вважати першим, хто ввів у науковий лексикон термін "поліграф", описавши свій винахід у статті "The ink polygraph", опублікованій у Британському медичному журналі 13 червня 1908 р. [495, с. 13; 498, с. 19].

Взаємозв'язок електричного опору шкіри з психофізіологічним станом організму вперше було встановлено в 80-х рр. XIX ст. Ч. Фере та І.Р. Тархановим [102, с. 35].

Спроби контролю шкірно-гальванічної реакції з метою виявлення фізіологічних ознак брехні були зроблені в 1897 р. Б. Стікером, який вважав, що особа, на яку зображення, слово чи інший подразник мають емоційний вплив, буде мати більшу різницю показників електричної провідності шкіри, та застосовував гальванометр з електродами, приєднаними до пальців опитуваної особи, для реєстрації зазначених показників [495, с. 12].

Як наголошує дослідник Ю.І. Холодний "...основи цього методу були закладені ще в Стародавній Індії, коли підозрюваному називали нейтральні та критичні слова, у відповідь на які він повинен був називати перше слово, яке приходить йому на думку, та наносити удар у гонг. При цьому було помічено, що відповідь на критичне слово супроводжувалась більш сильним ударом" [354, с. 15; 449, с. 11].

Так званий метод асоціативного експерименту став кроком на шляху зародження поліграфа. Даний метод був помічений дослідниками в середині XIX ст. і активно впроваджувався до I пол. XX ст. Широкого застосування знайшли фундаментальні дослідження цього питання В. Вундта, Ф. Галтона, Дерроу, Х.Р. Кросланда, П. Леккі, О.Р. Лурії, А. Роуза, Д. Траудшолдта [495, с. 10-11; 97, с. 10-11; 499, с. 14-15].

Тобто можна стверджувати, що кінець XIX ст. заклав підвалини дослідження можливостей виявлення фізіологічних змін людини шляхом шкірно-гальванічної реакції.

Початок XX століття ознаменувався всебічним вивченням застосування методів інструментальної діагностики в розкритті злочинів. Поступово були прийняті на озброєння відомі в медичній практиці прилади, що фіксують м'язові рухи, коливання артеріального тиску, пульсу, дихання, кількість гемоглобіну в крові, електропровідності шкіри, біотоків мозку та ін. Була введена методика виявлення брехні з використанням сфігмографа (від грец. *sphygmos* – пульсація і *grapho* – писати, зображувати) – пристрою для графічної реєстрації пульсових коливань стінок артерій [199].

В період з 1902 р. по 1914 р. італійський психолог Вітторіо Бенуссі (Vittorio Benussi, 1878-1927) використовував прилад реєстрації дихання під час проведення допитів підозрюваних у вчиненні злочинів. Частота і амплітуда дихання слугувала інформаційними показниками, що реєструвались за допомогою приладу пневмографа (грец. *pneuma* дихання + грец. *grapho* писати, зображати). Вчений стверджував, що існує взаємозв'язок між брехнею, яку говорить підозрюваний та його диханням. В. Бенуссі встановив, що в процесі обману відбувається зміна відношення тривалості вдиху до видиху, що є об'єктивним показником брехні. Згідно теорії вченого співвідношення тривалості вдиху до тривалості видиху збільшується, якщо людина говорить неправду, а після кожного запитання, яке провокує напруження, слідує короткий "видих полегшення" [441, с.15]. В.Бенуссі, застосовуючи пневмограф (технічний засіб для вимірювання дихальних рухів грудної клітини), проводив експерименти щодо виявлення брехні за змінами показників дихання в лабораторії в м. Грац (Австрія) [498, с. 16], використовуючи в якості критерію для виявлення брехні співвідношення тривалості вдиху та видиху – так зване "співвідношення Бенуссі" та досягнувши надійності дослідження в 100 %. Науковець установив, що співвідношення між тривалістю вдиху й видиху є більшим, якщо людина говорить правду [495, с. 14].

Слід зазначити, що вчені різних країн активізували свої пошуки у напрямку дослідження питання психофізіологічних реакцій людського організму науково-технічними засобами. У 1904 р. німецький психолог М. Вертхеймер спільно з Дж. Кляйном опублікував статтю "Psychologische Tatbestandsdiagnostik", у якій запропонував поєднувати асоціативний експеримент із застосуванням технічних засобів, за допомогою яких вже здійснювалось виявлення брехні, зокрема плетизмографа, пневмографа, гідросфігмографа, психографа (приладу для реєстрації мимовільного тремору пальця) [498, с. 14-15].

І як результат, С. Верагут у 1907 р уперше застосував гальванометр при проведенні асоціативного експерименту. Ідею науковця підтримали американський психолог Х. Мюнстенберг та швейцарський психіатр К. Юнг. Зокрема, Х. Мюнстенберг запропонував застосувати гальванометр у поєднанні з асоціативним експериментом під час розслідування злочинів, а також використовувати його в ході судового слухання справи за допомогою контролю артеріального тиску особи для виявлення брехні.

Розвиваючи ідеї своїх попередників, декан Коледжу Норт Пасіфік (Портленд, Орегон, США) А. Шнайдер у 1924 р. розробив свій варіант поєднання асоціативного експерименту із застосуванням гальванометра або так званого "капілярного електрометра", під час проведення якого опитуваній особі називались лише окремі слова-стимули [495, с. 12-14].

У той же період американський дослідник і психолог Д. Саммерс (D. Summers, 1870-1948) для встановлення істини використовував патометр – різновид гальванометра (пристрій призначений для реєстрації змін електропровідності шкіри обстежуваного, які виникають у відповідь на слова-подразники. Д. Саммерс об'єднав метод гальванометричних вимірів із особливою методикою допиту (опитування). Її особливістю була спеціальна послідовність нейтральних і значимих запитань, які стосувались обставин справи. Нейтральні і значимі запитання повторювались мінімум три рази. Дослідник встановив, що "його метод встановлює з точністю до 98% вину в безпосередньому вчиненні злочинів, ще з більшою точністю – співучасть у вчиненні злочину і зі 100% точністю – невинність" [199].

У 1913 р. американський психолог і юрист Уільям Марстон (William Marston, 1893-1947) досліджував проблему лжесвідчення в суді, а також у психологічній лабораторії Гарвардського університету проводив інструментальні дослідження детекції брехні, застосовуючи сфігмоманометр – пристрій для реєстрації артеріального тиску опитуваної особи. Його метод детекції брехні полягав у порівнянні між собою показників артеріального тиску, виміряних перед та після кожного запитання (так званий systolic blood

pressure deception test – тест виявлення брехні за систолічним тиском крові). Саме Марстон розробив методику перевірочних і нейтральних запитань (relevant and irrelevant question technique), а також запровадив прообраз сучасних контрольних запитань, так звані "гарячі запитання" (hot question) та розробив техніку "тесту знищення" (elimination test) на знання винного для психофізіологічного тестування. Крім реального внеску в становлення інструментального методу детекції брехні Марстон відомий ще й тим, що назвав сфінгограф, який він застосовував для встановлення істини, "детектором брехні". А сам термін "детекції брехні" швидко поширився під впливом його науково-популярної книги "The lie detector test" ("Тест детектора брехні"), що була опублікована в 1938 р. [355, с.56].

За допомогою цього технічного засобу в рамках одного зі своїх експериментів у 1917 р. дослідник зміг виявити 103 із 107 випадків неправди [495, с. 15].

Того ж року У.М. Марстон за допомогою розробленого ним методу, який полягав у порівнянні між собою показників артеріального тиску, виміряних перед та після кожного запитання (так званий systolic blood pressure deception test – тест виявлення брехні за систолічним тиском крові), зміг виявити німецького шпигуна, який викрав таємні документи в Міністерстві оборони США [449, с. 14; 498, с. 20].

З метою підвищення точності аналізу реакцій на значимі запитання він започаткував введення до опитувальника емоційно нейтральних для опитуваної особи запитань, у зв'язку з чим вважається одним із засновників методики нейтральних і значимих запитань. Крім того, У.М. Марстон запровадив введення до опитувальника прообразу сучасних контрольних запитань – так званих "гарячих запитань" (hot question) та розробив техніку так званого "тесту знищення" (elimination test), який вважається прообразом тесту на знання винного [499, с. 20].

У 1923 р. У.М. Марстон за допомогою розробленого ним методу встановив непричетність опитуваної особи до вбивства (справа Д. Фрая), але

результати проведеного ним опитування були відхилені Апеляційним судом округу Колумбія як такі, що не мають достатніх наукових основ та не є визнаними фізіологічними та психологічними науковими установами, як це вимагається судами при прийнятті висновків експертів. Зазначений судовий прецедент було покладено в основу так званого "стандарту Фрая", який був чинним до його перегляду Верховним Судом США у 1993 р. та прийняття останнім так званого "стандарту Дауберта", відповідно до якого результати застосування поліграфа можуть прийматися судом за умови, що:

- застосовувана при складанні опитувальника техніка є науково перевіреною, валідною та надійною, попередньо дослідженою та висвітленою в наукових працях, а поліграфологу відомі можливі помилки при її застосуванні;
- наявність та дотримання стандартів контролю проведення опитування приймаються науковою спільнотою;
- опитування проводиться компетентним поліграфологом з дотриманням усіх процедур його проведення, а також здійсненням відео або аудіо запису цього заходу. Водночас уже в 1924 р. результати проведеного У.М. Марстоном опитування підозрюваних у вчиненні злочину були вперше прийняті як докази у сукупності з іншими даними Міським судом Індіанapolisу (Індіана, США) [494, с. 12-14; 173, с. 20; 449, с. 55-57].

Пізніше У.М. Марстон також вивчав можливість виявлення брехні шляхом контролю дихання опитуваної особи за допомогою пневмографа, проте об'єднати ці інструменти в один так і не зміг [506].

Саме з ім'ям У.М. Марстона пов'язується термін "детектор брехні". За одним із джерел, таким терміном дослідник назвав застосовуваний ним технічний засіб в одній зі своїх публікацій у 1915 р. [449, с. 11], за іншим – у 1921 р. газета Boston Sunday Advertiser назвала його винахідником психологічного детектора брехні.

У цей же період у науковому середовищі з'являється нове і'мя Джон А. Ларсон (John Larson, 1892-1965), американець, студент медичного факультету, що поєднував навчання з роботою в поліції м. Берклі, Каліфорнія, у 1921 р. сконструював перший поліграф придатний для розслідування злочинів, який слід вважати прообразом сучасних поліграфів. Його прилад спочатку фіксував на стрічці паперу дві функції: дихання і тиск крові, а після вдосконалення – три: дихання, пульс і тиск крові [187]. Поштовхом власних досліджень стали результати праці У.М. Марстона. Джон А. Ларсон, перебуваючи в поліцейському відділі м. Берклі (Каліфорнія, США), долучався в якості асистента до розкриття та розслідування злочинів, досліджуючи контроль артеріального тиску особи з метою виявлення брехні. Він запровадив графічне відображення змін серцевої активності опитуваної особи на паперовій стрічці, а також приєднав до сфігмоманометра пневмограф. У подальшому цей вчений розробив портативну форму свого технічного засобу, що дозволило йому виїжджати для проведення опитувань до інших міст країни. У 85 % випадків зроблені ним висновки підтверджувались іншими доказами, у тому числі зізнаннями підозрюваних [495, с. 15-19; 504].

Поліграф Джона А. Ларсона вимірював і записував в опитуваної особи тиск крові, кількість серцевих скорочень, частоту пульсу і зміни в диханні, що реєструвалися голкою, яка викреслювала лінії на поверхні закопченого паперу, намотаного на два вертикальні дерев'яні валики. Даний винахід перевершив методику Мартсона у п'яти напрямках [199]:

- а) у поліграфі Дж.Ларсона були поєднані сфігмоманометр і пневмограф;
- б) він одночасно фіксував декілька фізіологічних реакцій у вигляді кривих, викреслюваних під час опитування, на відміну від методу Мартсона, який спочатку ставив запитання, а вже потім вимірював артеріальний тиск;
- в) пристрій Дж.Ларсона можна було налаштувати так, щоб мати змогу контролювати такі змінні, як-от: тиск крові і підвищене нервово

- збудження опитуваної особи;
- г) прилад створював реальні та постійні записи результатів тестів, які згодом могли проаналізувати й інші експерти;
  - д) поліграф Дж.Ларсона міг графічно записувати зміни дихання та зміни серцевої активності опитуваної особи на паперовій стрічці [507].

Не дивлячись на всю свою прогресивність, пристрій Дж.Ларсона був ще далекий від досконалості сучасних поліграфів. Згодом модернізований пристрій Дж. Ларсона під назвою "кардіо-пневно-психограф" став першим серійним поліграфом, виробленим американською фірмою "С.Н. Stocking" і був найбільш поширеним у США до 1945 року.

Поліграф, винайдений В.Бенуссі та Дж.Ларсоном, офіційно був визнаний одним з найважливіших винаходів людства і занесений до списку 325 найбільш значущих винаходів людства Альманаху Британської енциклопедії за 2003 рік [507].

Перші поліграфи, що набули широкого поширення, були чорнильно-пишучими, а поліграмою з результатами обстеження слугував рулон спеціального паперу з нанесеною на нього сіткою, і вихідні дані для опрацювання оператори отримували за допомогою лінійки. Для обробки інформації в таких поліграфах використовувався цілий ряд методик бальних оцінок. Безумовно, їх точність була невисока. Особливо значною була похибка виміру, коли показники наближалися до межі переходу від одного балу до іншого [215, с. 77].

За своєю сутністю створений дослідником технічний засіб не був детектором брехні, що підтверджували навіть працівники практичних підрозділів поліції. Зокрема, у 1922 р. керівник поліції м. Дулут (Міннесота, США) У.Е. Пудж зазначав, що застосування технології виявлення брехні не підтверджує вину або невинність особи, а лише сприяє поліції у визначенні пріоритетних напрямків розслідування злочинів та виправданні невинних [495, с. 19].

Пізніше цієї думки дійшов учень і співробітник Джона А. Ларсона Леонард Кілер (Leonard Keeler, 1903-1949). Перебуваючи студентом Каліфорнійського університету, він зацікавився розробками вченого та почав допомагати йому проводити опитування з метою виявлення брехні в поліцейському відділі м. Берклі (Каліфорнія, США). Співпрацюючи з дослідником він дійшов висновку, що такого приладу як детектор брехні не існує [449, с. 11-12].

У 1923-1924 р.р. Л. Кілер за власними кресленнями розробив аналогічний прилад – емотограф, який реєстрував артеріальний тиск, пульс та дихання, а також був пристосований для контролю тремору. У 1925 р. [496] Л. Кілер приєднав до свого приладу гальванометр, а у 1926 р. вдосконалив поліграф Дж. Ларсона, приєднавши до нього третій компонент – психогальванометр – пристрій для реєстрації шкірно-гальванічної реакції ШГР (GSR - Galvanic Skin Resistance), тобто реакції на потовиділення, що значно підвищило точність тестування [163]. Вважається, що саме Л. Кілер у 1928 р. запатентував розроблений ним технічний засіб під назвою "поліграф" [51, с. 167], а мінімальні технічні вимоги до цього технічного засобу, встановлені дослідником, зокрема наявність каналів реєстрації верхнього та нижнього дихання, електричної провідності шкіри, артеріального тиску та пульсу, збереглися до цього часу, а в деяких країнах закріплені, навіть, на нормативно-правовому рівні. Ряд вчених сучасності вважають, що розробка технічного засобу Л. Кілера може розглядатися як перший сучасний поліграф [102, с. 12; 98, с. 9; 438, с. 14-15].

За два роки після винаходу поліграфа Л. Кілер виступив на засіданні Міжнародної асоціації ідентифікації зі статтею "Deception tests and the lie detector", в якій описав тест нейтральних і значимих запитань, а його книгу "Detection of Deception" 1938 р. вважають першою працею, в якій було описано тест піку напруження відомого рішення. Він виділяв тести на ім'я, на число, на предмет, на вік та на вид злочину. Вчений окремо виділив тест з мапою. Спільно з Дж.А. Ларсоном в 1932 р. в публікації "Lying and its

Detection", Л. Кілер описав тест з мапою, а також удосконалив тест нейтральних і значимих запитань, включивши до нього запитання особистого затруднення (personally embarrassing question) та несподіване контрольне запитання (unreviewed (surprise) control question) [498, с. 24-25, 28-29], що за ідеєю співпадає з тестом загальних запитань, розробленим на початку 50-х р.р. ХХ ст. у Кілерівському інституті поліграфа [185, с. 282].

Поліграф Кілера, створений в 1933 р., використовували в його Чиказькій лабораторії розслідування злочинів. Цього ж року Л. Кілер став автором першого серійного поліграфа. До 1935 р. він обстежив близько 2000 підозрюваних у скоєнні злочинів, використовуючи власну методику тестування на поліграфі, так звану методику приховуваної інформації (concealed information technique) і тест "піку напруги" ("Peak of Tension Test") [168, с. 256]. У 1935 р. результати проведеного Л. Кілером поліграфного опитування підозрюваних у вчиненні злочину за їх згодою були прийняті судом штату Вісконсин в якості доказів [449, с. 57-58].

Підтвердженням тому слугувала позиція керівника криміналістичної лабораторії ФБР Е. П. Коффі, який того ж 1935 р. зазначив, що результати проведених Л. Кілером поліграфних опитувань у подальшому підтверджувалися зізнаннями самих підозрюваних. Вважається, що саме Е.П. Коффі став першим поліграфологом на державній службі та започаткував першу федеральну програму з питань дослідження можливостей застосування поліграфа органами державної влади [498, с. 29].

У 1938 р. у м. Чикаго, США, Леонард Кілер заснував першу школу з підготовки спеціалістів поліграфа – поліграфологів і компанію з виробництва поліграфів "Кілер" – пристроїв, які одночасно реєстрували криві "відносного тиску крові" та пульсу, дихання й шкірно-гальванічної реакції [194, с.165-166].

На початок сорокових років ХХ століття у реальне життя впевнено ввійшов п'ятиканальний поліграф, розроблений Л. Кілером, оскільки саме він увів п'ятий канал для реєстрації – канал тремору. Тремор (лат. *tremor* –

дрижання) – довільне ритмічне м'язове скорочення кінцівок, голови, язика та ін. частин тіла, що виникає внаслідок почергового скорочення м'язів–антагоністів [191, с. 408]. У 1939 р. Леонард Кілер запатентував свій винахід, і якщо Чезаре Ламброзо вважають батьком першого поліграфа, то Леонарда Кілера – батьком сучасного поліграфа. Приблизно в цей же час український психолог Я.І. Цурковський у м. Катовіце (Польща) сконструював технічний прилад для здійснення психічного контролю – контролограф, який дозволяв визначати психофізіологічну характеристику людини в проекції на її професійну надійність [387, с. 18].

На думку радянського криміналіста Р.С. Белкіна: "... діагностична апаратура з тих пір принципово не змінилася, і всі сучасні поліграфи, по суті, є прототипами поліграфа Л. Кілера, оскільки ті електронні прилади, які конструюються в наш час, відрізняються між собою лише технічними подробицями" [52, с. 23]. Повністю погодитися з позицією вченого не можна, оскільки послідовниками дослідження цього апаратно-програмного засобу було запропоновано ряд фундаментальних розробок, які знайшли своє застосування у сучасних поколіннях поліграфів. Значний вклад у розвиток поліграфа того періоду внесли американські дослідники К. Лі, Дж. Е. Рейд, К. Бакстер, Р.Артер. Кожний з них із інтервалом у часі займалися як удосконаленням технічної складової поліграфа, так і розробкою методологічних основ тестових запитань. К. Лі у 1938 р. розробив психрограф Берклі, яким фіксував постійну реєстрацію артеріального тиску опитуваної особи за рахунок підтримання постійного невеликого тиску повітря в манжеті. Того ж року він у своїй книзі "The Instrumental Detection of Deception" вперше описав контрольне запитання комплексу вини. Американський юрист Дж. Е. Рейд у 1945 р. (John E. Reid, 1910-1982), узагальнивши досвід своїх попередників, сконструював поліграф ("Reid polygraph"), який крім артеріального тиску, пульсу, дихання і опірності шкіри реєстрував тремор м'язів передпліччя, стегон і ніг, за допомогою сенсорів руху, які він вмонтував у підлокітники та сидіння поліграфного крісла. У

1947 р. Джон Рейд розробив методику контрольних запитань (control question technique), додавши контрольні запитання до вже існуючої методики перевірочних і нейтральних запитань. Саме тому Джона Рейда вважають "батьком контрольних запитань" [199].

Слід зазначити, що в кінці другої Світової війни в американському військовому таборі в штаті Нью-Джерсі поліграф був застосований для обстеження 274 німецьких військовополонених, з яких необхідно було відібрати кандидатів на керівні поліцейські посади в уряд післявоєнної Німеччини. Бригада, яка складалася з семи досвідчених операторів-поліграфологів, застосовуючи метод релевантних-іррелевантних питань з'ясовувала симпатії до нацистської партії, відношення до комуністів, налаштованість на саботаж і підривно діяльність, зв'язки з гестапо, СД, СА, а також причетність до скоєння тяжких злочинів. За результатами дослідження 156 осіб (57 %) опитуваних виявилися: повністю придатними очолити поліцейські посади, 3% значилися під сумнівами, і 110 осіб (40 %) були визнані як непридатні [205].

Успіх використання поліграфа під час і після Другої світової війни, слугував поштовхом для створення у 1948 році в Центральному розвідувальному управлінні (ЦРУ) США відділу, який спеціалізувався на проведенні поліграфічних перевірок. Через декілька років урядом США було ухвалено рішення про перевірку на поліграфі всіх співробітників ЦРУ не менше одного разу протягом п'яти років. Згідно даних за 1954 рік, офіційно для перевірок на благонадійність поліграф застосовувався трьома федеральними державними агенціями: Управлінням дослідження операцій (УДО), ЦРУ та Агенцією національної безпеки (поліграфний відділ засн. у 1951 р.). В УДО на детекторі брехні перевірялися всі нові співробітники, а вже працюючі - двічі в рік. ... На початок 1963 року уряд США провів 23122 поліграфні перевірки й мав у розпорядженні 525 поліграфів - армія (261), флот (86), повітряні сили (72) і ФБР (48). В уряді працювало 656 авторизованих поліграфологів. У той час 24 агенції мали дозвіл на

використання детектора брехні. Дані числа не включають поліграфи в розпорядженні ЦРУ (ЦРУ відмовилося надати інформацію), яке найактивніше в уряді США застосовувало поліграф [205].

Однією з резонансних справ американських спецслужб було розсекречення радянського розвідника Рудольфа Абеля на території іноземної держави. Резидент СРСР всіляко намагався приховати свій зв'язок з військовою контррозвідкою і відмовлявся давати показання по справі американським спецслужбам. Тоді його помістили в затемнену кімнату, прикріпивши до тіла датчики, демонструючи різноманітні слайди із зображенням мап континентів, окремих країн, міст. Коли розвідник побачив контури Радянського Союзу, у нього підвищився кров'яний тиск і почастишав подих. Це дало підстави більш детально проробити версії про те, в інтересах якої країни він працював. Потім на екрані з'явилися картинки американських штатів, розвідник сам того не підозрюючи став реагувати тільки на ті географічні точки, де у нього були схованки і явки, а датчики успішно фіксували зміни. Фізіологічні реакції Абеля дозволили поліграфологу виявити вулицю, будинок, квартиру і схованки... [441; 450].

Значний внесок у розвиток психофізіологічної детекції брехні здійснив Клів Бакстер (Cleve Backster), якому належать багато відкриттів та нововведень в галузі поліграфології. Зокрема, у 1946 р. запровадив систему бальної оцінки поліграми, а в 1960 р. він створив метод порівняння зон (Zone Comparison Technique). Клів Бакстер є автором першої в світі системи цифрової оцінки поліграм. Метод порівняння зон і система цифрової оцінки поліграм стали стандартом у галузі детекції брехні в усьому світі [215; 508 р.769].

Пізніше Р. Артер у 1965 р. увів маркування поліграми позначками початку, закінчення постановки запитання та моменту відповіді опитуваної особи на нього.

Розробки з застосуванням поліграфологічних досліджень стали носити більш широкий характер. Як зазначає В.О. Варламов, подальший розвиток

застосування поліграфа як технічного засобу йшов шляхом підвищення точності реєстрації фізіологічних показників та розроблення нових методів тестування [102, с. 12; 97, с. 9].

У Росії, а пізніше в СРСР, починаючи з 20-х років минулого століття використання інструментального психофізіологічного методу встановлення істини мало свої особливості. Російські юристи, зокрема криміналісти звернулися до проблеми застосування психологічних знань при здійсненні правосуддя у другій половині XIX століття. В 1889 р. російський фізіолог І.Р. Тарханов (1846-1908) встановив залежність між електропровідністю шкіри та зміною емоційного стану людини, особливо після пережитого афекту, і неможливістю вольовими зусиллями її змінити. Це була одна з перших спроб російських вчених використовувати технічні засоби для реєстрації фізіологічних реакцій випробуваного при виникненні у нього емоційної напруги [187].

Значний внесок у розвиток психофізіологічного апаратурного методу детекції брехні здійснив видатний російський вчений і нейропсихолог, згодом - академік АПН СРСР, О. Р. Лурія (1902-1977). В основу цих досліджень було покладено метод оцінки часу мовно-рухових реакцій людини під час асоціативних відповідей на різні слова-стимули. Він з 1923 по 1927 р.р. займався хронометруванням реакцій опитуваних осіб під час проведення асоціативного експерименту. Його дослідження вважалися першими в СРСР спробами інструментальної оцінки психологічного стресу допитуваної особи [102, с. 12-13; 280, с. 73]. Паралельно з О.Р. Лурією можливість застосування асоціативного експерименту при вивченні особистості злочинця вивчав інший радянський дослідник – Я. Коган [477, с. 40].

У 1923 році в Москві, в Інституті психології, О.Р. Лурія провів серію досліджень щодо виявлення лжесвідчень у осіб, причетних до скоєння різних видів злочинів. Дослідження складалося із двох частин [97, с.19]:

- виявлення інформативних ознак запропонованих методик;

- перевірка в реальних умовах розкриття злочинів.

Психолог О.Р. Лурія проводив свої дослідження на основі вчення про вищу нервову систему, розробленого І.М. Сеченовим й І.П. Павловим, які у своїх працях неодноразово підкреслювали, що існує взаємозв'язок між психічною і фізіологічною діяльністю людини, а також керуючись методом "асоціативного експерименту", крім того вчений запропонував вести запис за допомогою пристрою швидкості реакцій допитуваної (опитуваної) особи на слова-подразники, що мають відношення до обставин вчинення злочину [52, с. 24].

У 1927-28 роках були опубліковані перші позитивні результати використання асоціативно-моторного методу на практиці. Однак можливість застосування цього та інших психофізіологічних методів при розкритті злочинів різко критикувалася Міністерством юстиції СРСР і Прокуратурою СРСР. Ця критика проводилася під жорстким контролем Генерального Прокурора СРСР А. Я. Вишинського. Результатом такої державної точки зору, що ґрунтувалася на ідеологічних та кон'юнктурних міркуваннях, стало те, що на десятиліття була припинена розробка методів поліграфа, тобто методу реєстрації фізіологічних реакцій у ході допиту осіб, підозрюваних у скоєнні злочину.

Хоча запропонований ним метод реєстрації рухових реакцій і не отримав подальшого розвитку, проте його ідеї мали важливе значення для загальної методології випробувань на поліграфі. Саме О.Р. Лурія сформулював головний принцип психофізіологічних методів виявлення інформації [370, с. 231].

Дослідження в цій галузі науки були відновлені лише наприкінці 1960-х років, зокрема, в інститутах Академії Наук СРСР. Серед відомих вчених, які займалися цією проблемою, слід згадати нейрофізіолога П. В. Сімонова, професора, академіка АН СРСР, відомого завдяки створенню інформативної теорії емоцій.

На думку багатьох вчених, досліди цього науковця лягли в основу ідеї поліграфа. Сам О.Р. Лурія також вважав, що його робота стала ранньою моделлю поліграфа. Проте, на думку Т. Р. Морозової, дослідницька методика О.Р. Лурії не перетворилася в технологію, яка би масово використовувалася на практиці та, тим більше, не дала поштовху для інструментальної детекції брехні. Цього не відбулось хоча б тому, що роботи у вказаному напрямку почали проводитися задовго до того, як вчений провів свій експеримент [275, с. 223].

Слід зазначити, що фундаментальні напрацювання дослідників поліграфа початку ХХ століття послужили поштовхом для теоретиків і практиків питання застосування поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності й на етапі попереднього слідства, але позиції новаторства піддалися нищівній критиці радянського режиму. У другій половині 1970-х років у черговий раз розгорнулася дискусія щодо місця поліграфа у діяльності правоохоронних органів СРСР, і знову результат її був не на користь цього науково-технічного приладу. Як наслідок, було припинено дослідження з даної проблематики, які проводилися в підрозділах МВС та Прокуратури.

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася активністю розробок дослідників світу в напрямку вивчення поліграфа. Варто зазначити, що науковці стали більше приділяти уваги не скільки створенню нових моделей поліграфологічних технічних засобів, а удосконаленню методологічних засад використання поліграфа. Все це пояснюється пошуком нових підходів, які б відповідали потребам часу та конкретним вимогам та завданням. А точніше вивчення досвіду застосування поліграфа за рубежем КДБ СРСР. Поштовхом для цього стала значна кількість провалів однієї з найпотужніших розвідок соцтабору - східнонімецької "Штазі", коли навіть добре підготовлені агенти викривалися за допомогою детекторів брехні. Реакція КДБ носила миттєвий характер. В одному з науково-дослідних інститутів була створена група для

досліджень психофізіологічних процесів, а сам поліграф та його результати піддалися пилиним дослідженням спецслужб Радянського Союзу.

Великого значення набули методика виявлення приховуваної інформації (тест піку напруження відомого рішення) та методики нейтральних і значимих запитань (тест нейтральних і значимих запитань). Знайшли своє відображення на практиці ряд наукових досліджень у напрямку удосконалення тестів, зокрема тестових завдань при використанні поліграфа. А саме: (1942 р. – тест на знання винного Ф.Е. Інбау (за іншими джерелами, був запропонований у 1959 р. Д. Ліккеном); початок 50-х рр. ХХ ст. – тест піку напруження дослідницького типу та тест загальних запитань Кілерівського інституту поліграфа; 1955 р. – тест прихованих запитань Б. Бюрака; 1967 р. – модифікований тест загальних запитань Р. Деккера; 1970 р. – тест піку напруження відомого рішення з фальшивим ключем Р. Артера; 1977 р. – тест підозри на знання винного Дж.А. Матте; 70-ті рр. ХХ ст. – іменний тест відомого рішення та комбінований стимуляційно-адаптаційний тест КДБ СРСР; 1980 р. – модифікований тест нейтральних і значимих запитань П. Майнора; 1981 р. – контррозвідувальний тест Управління спеціальних розслідувань Військово-повітряних сил США; 1984 р. – аналітичний пошуковий тест піку напруження Б. Кунса; початок 90-х рр. ХХ ст. – модифікований тест та знання винного відомого рішення та модифікований тест на знання винного невідомого рішення Варламова, Ніколаєвої тощо [185, с. 275-315; 498, с. 32-80; 100, с. 34-40; 509, с. 55; 505; 97, с. 149-154].

Значимі для практики використання поліграфа у різних сферах людської життєдіяльності, в тому числі і в специфічній сфері – кримінальному судочинстві, стали розробки методики контрольних запитань другої половини ХХ ст. до початку ХХІ ст., а саме: (1952 р. – тест Д.Г. Еллосопа. Можливість дослідження фізіологічних ознак брехні, за умови, коли особа відповідала на контрольні тестові питання позитивно, негативно або ж зберігала мовчання; 1960 р. – тест методики контрольних запитань – тест зон

порівняння Бакстера на основі техніки Дж.Е. Рейда, який в подальшому неодноразово був модифікований (1961 р. – модифікований тест зон порівняння К. Бакстера та тест зон порівняння Міністерства оборони США, того ж року К. Бакстер вивів з модифікованого тесту зон порівняння групу запитань SKY в окремий тест з однойменною назвою; 1977 р. – тест квадратичного зонного порівняння Дж.А. Матте; 70-ті рр. ХХ ст. – тест змішаного типу КДБ СРСР; 1980 р. – тест зон порівняння Юта Д. Раскіна та Дж. Кірчера; 1987 р. – тест інтегрованих зон порівняння Н. Гордона, У. Вейда та Ф. Кочетті тощо) [499, с. 41-44, 63-81; 100, с. 79-104].

1965 р. – контрольний тест М. Сінкса, так званий тест "так-ні", а в 1969 р. зазначена методика була описана Р. Голденом у доповіді на щорічному семінарі Американської асоціації поліграфів; 1973 р. - президент Школи поліграфного дослідження персоналу С. Рілі, розробив позитивний контрольний тест; 1977 р. - Дж.Е. Рейд та Ф.Е. Інбау у рамках методики контрольних запитань розробили тест мовчазних відповідей і "так-тест" [498, с. 38-39, 53, 61-62].

По різному сприймалися позиції вчених стосовно методики тестових опитувань на поліграфі. Одним з противників тестування за допомогою даного науково-технічного засобу був американський психолог Девід Ліккен (David Lykken, 1928 – 2006). Хоч він і був прибічником “тесту на знання винного”, проте стверджував, що оскільки фізіологічна реакція в більшості однакова при різних емоціях, то поліграф не може розпізнати тривогу, роздратування і вину – вони всі виглядають як збудження. На основі цього психолог дійшов висновку, що тестування за допомогою поліграфів у третині випадків дає помилкові результати [488, с.118].

Подальші напрацювання вчених припадають на початок ХХІ ст. значими по суті є розробки поліграфологів В.К. Носкова (80-ті рр. ХХ ст. – тест оцінки значимості версій), Л.Г. Алексєєва (90-ті рр. ХХ ст. – тест психологічної оцінки), С.Ю. Оглобліна та А.Ю. Молчанова (2002 р. – тест комплексної оцінки причетності) [185, с. 294-300].

Щодо удосконалення технічних розробок поліграфологічних засобів того періоду, то слід зазначити, що у 1962 р. російський дослідник поліграфа В.О. Варламов створив свій перший чорнильно-пишучий трьохканальний поліграф, а пізніше – п'ятиканальний поліграф, які реєстрували зміни артеріального тиску, пульсу, верхнього та нижнього дихання, шкірно-гальванічної реакції та призначалися для виявлення брехні при проведенні психіатричної експертизи. Згодом, у травні 1962 р. вчений розробив систему безконтактного вилучення психофізіологічної інформації, а в 1969 р. - створив перший зразок приладу для безконтактного вимірювання психофізіологічного стресу [97, с.16].

На різних етапах вдосконалення Кілеровського поліграфа окремі вчені намагалися реєструвати до 19 показників (дихання, тремор, частота пульсу, артеріальний тиск, електропровідність шкіри, міограма, оксигемограма, окулограма, температура тіла та ін.). Проте, загально застосовувані поліграфи здатні реєструвати від 5 до 10 показників, причому, 5 з них були вперше введені Кілером. Науковий прогрес не стоїть на місці, здійснюються нові пошуки удосконалення діючих моделей апаратно-програмних комплексів. На думку В.О. Варламова, подальший розвиток застосування поліграфа як технічного засобу йшов шляхом підвищення точності реєстрації фізіологічних показників та розроблення нових методів тестування [102, с. 12; 97, с. 9].

У 1968 р. на V щорічному семінарі в Кілерівському інституті поліграфа У.Дж. Янкі вніс пропозицію щодо комп'ютеризації поліграфів, а в 1974 р. зазначена ідея вже була реалізована в електронних поліграфах серії Polyscribe компанії Столтінг. Це був новий позитивний крок вперед – переорієнтування аналогових поліграфів на комп'ютерні. На думку американського поліграфолога Дж.А. Матте, з удосконаленням програмних засобів, а отже і алгоритмів оброблення поліграм, комп'ютерні поліграфи поступово витіснили з обігу аналогові [498, с. 87].

У 1993-1995 роках почалась інтенсивна розробка і впровадження поліграфів, як у правоохоронні органи, так і в приватні детективні структури ближнього і дальнього зарубіжжя. Слід зазначити, що розробками таких науково-технічних комплексів поліграфологічних досліджень людини, займалися і забезпечують подальшу діяльність провідні країни світу: США, Японія, Китай, Корея, Канада, Нідерланди, Польща, Югославія, Словенія тощо. Провідні компанії запропонували українському та російському ринку свої розробки у зазначеній сфері діяльності. Набули широкого застосування поліграфи: чотирьох-, п'яти- та шестиканального спрямування.

Сучасні покоління цих приладів у своїй основі є як класичними чорнильно-пишучими поліграфами, а також комп'ютерні (цифрові) поліграфи, в яких аналоговий сигнал реєструється спеціальними датчиками. Переважною більшістю моделей, вони являють собою переносний персональний комп'ютер з сенсорним блоком і датчиками знімання інформації. Поліграфи реєструють сигнали, що надходять з датчиків, які прикріплює спеціаліст до різних ділянок тіла опитуваного. При цьому зміни показників взаємопов'язані з коливаннями рівня збудження людини. Вважається, що брехня буде викликати більш високий рівень емоційного стресу людського організму, ніж повідомлення правди. Це може бути результатом причетності опитуваної особи до події, яка розслідується, а в окремих випадках – панічного страху незаконного висунення їй обвинувачення у вчиненому, до якого вона не має жодного відношення.

Слід зазначити, опитування із застосуванням поліграфа має на меті встановлення об'єктивної істини у справі та його впровадження у наукові та практичні сфери правовідносин набувають все більшої популярності в світі. Десятилітні системні дослідження за поліграфологічними розробками та використання отриманих даних його результатів, зокрема у діяльності зарубіжних та вітчизняних правоохоронних органів дає можливість стверджувати про безпечність і необхідність подальшого його впровадження у різні галузі знань.

Узагальнюючи історичні віхи появи та розвитку поліграфа та становлення психофізіологічного апаратного методу «детекції брехні», слід зазначити, що даний прилад пройшов тривалий і доволі тернистий шлях свого становлення. Можна виділити наступні історичні періоди:

- перший, – детекційний, який датується античним періодом I ст. до н.е. до середини XVIII ст. так званий період застосування підручних засобів (індикаторів), які фіксували зміну поведінки особи через окремі подразники людського організму. Впливали на встановлення правди чи брехні від опитуваних осіб у конкретно-визначеній життєвій ситуації. Давали загальне уявлення про подію чи факт, який з'ясувався та визначали індивідуальне відношення людини, яка підозрювалася чи обвинувачувалася в злочинному діянні;

- другий, – дополіграфний, що розпочався з другої половини XVIII ст. і до кінця XIX ст. Період становлення і розвитку науково-технічного прогресу, який створив підґрунтя для усвідомленої ціленаправленої діяльності пошуку нових форм детекції ідеальних слідів відображення людини за допомогою технічних приладів. Створення природничо-наукових та теоретичні передумов для використання психофізіологічних методів виявлення приховуваної інформації з метою встановлення істини та розвитку технічних засобів, які реєструють зміни фізіологічних параметрів організму людини;

- третій, – поліграфний, який бере початок з кінця XIX ст. – до 30-их років XX ст., період зародження та етапів становлення поліграфа. За даний проміжок часу розроблено способи інструментальної реєстрації змін фізіологічних показників опитуваної особи. Введено та закріплено на міжнародному рівні загальновизнане термінологічне поняття "поліграф". Встановлено загальнообов'язкові технічні вимоги до використання зазначеного приладу. Вироблено та запропоновано теоретичні й практичні засади основних методик проведення поліграфного дослідження з використанням різних видів тестових запитань.

- четвертий, – розвинуто-поліграфний – розпочинається з 30-их років ХХ ст. до початку ХХІ ст. Подальше та поглиблене вивчення інструментальної детекції реєстрації зміни фізіологічних показників опитуваної особи, шляхом використання різних стимулів (подразників), які дають можливість краще впливати на піддослідного та фіксувати відповідні реакції людського організму. Формування на початку 90-х років ХХ століття значної кількості наукових теорій та окремих концепцій, що були направлені на дослідження психологічних чинників особи і впливали на встановлення "брехні в людини" технічними засобами. Дослідження закономірностей емоційного реагування опитуваної особи на зовнішні стимули, що послужило підґрунтям створення зазначених нами "теорій поліграфа". Розглянуто можливість застосування поліграфа у різних сферах людської життєдіяльності та запропоновано форми їх реалізації. Підготовлено основи нормативно-правового регулювання, з урахуванням міжнародної практики, та використання поліграфа на рівні судових прецедентів.

- п'ятий, – сучасний (практично-дослідний) визначається межами від початку ХХІ до наших днів. Період активної фази застосування поліграфа в практичній діяльності правоохоронних органів різних держав в тому числі й України та механізм його реалізації у вітчизняному кримінальному судочинстві. Термінологічне визначення поліграфа як різновиду психофізіологічної апаратури, який являє собою комплексну багатоканальну комп'ютерну апаратну методику реєстрації змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлення за спеціальною методикою певних психологічних стимулів. Практична підготовка підґрунтя до легалізації поліграфа в Україні, за прикладом окремих зарубіжних країн. Використання отриманих результатів проведення поліграфного опитування у формування та забезпечення доказів у кримінальній справі. Забезпечення практичних умов на створення окремої психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа в спеціальних експертних установах України.

1.2. Поліграф, як науково-технічний прилад: сутність, зміст та наукове сприйняття його психологічних аспектів

Розвиток науково-технічного прогресу, поєднаний з масовим використанням комп'ютерних технологій стрімко набирають темпи свого розвитку. Поява нових та постійне вдосконалення існуючих науково-технічних приладів, засобів їх використання, є результатом розвитку науки на потреби суспільства. Останні моделі приладів, інструментів, пристроїв XXI сторіччя вражають функціями і, безперечно, надають можливості вирішити актуальні питання у різних сферах життєдіяльності людини.

Власне техніка – дуже широке поняття, яке означає засоби діяльності людини, вироблену стійку систему наукових положень, знаряддя праці, використання інструментарію, що дозволяє зробити працю більш ефективною, якісною з меншою затратою зусиль [285, с. 52].

Як зазначає В.А. Панюшкін: "... наукові знання, покладені в основу розробки технічного засобу, і роблять його науково-технічним засобом" [345, с. 68-69].

Нині, привертає до себе увагу використання такого науково-технічного приладу як поліграф. На думку В.В. Семенова "Створення поліграфа можна розглядати як розвиток одного з найбільш перспективних, напрямків виявлення брехні за фізіологічними ознаками" [396, с. 3].

Хоча побутують позиції дослідників про альтернативний варіант заміни поліграфа функціональним магнітним резонансом. Зокрема, американський журнал "Live Science" опублікував ряд статей про те, що одного дня магнітні резонанси можуть замінити поліграфи, як кращі "детектори брехні". Цієї точки зору дотримуються вчені університету штату Пенсильванія (США), Шон Спенс з університету Шефїлд (Англія) тощо [485]. Вони акцентують, що коли людина говорить правду та брехню, то це відображається в різних частинах головного мозку. Однак, науковець Дженіфер Вендемїя, з університету штату Південна Каролїна, наголошує, що дані магнітного резонансу неможливо, поки що, використовувати в судї,

оскільки взаємозв'язок між обманом та мозком ще не досліджений до кінця [497]. Погоджуючись з такою точкою зору вченого, вважаємо – використання функціонального магнітного резонансу для виявлення неправди не є науково виправданим і доцільним, особливо в даний час економічних негараздів, світових криз, оскільки ця методика високо затратна на відміну від поліграфологічних досліджень. Технологічний процес є трудомістким і сам прилад потребує великого окремого стаціонарного приміщення, де б могли проводитися відповідні тестування. Натомість, поліграф є компактним, модернізованим, мобільним у використанні, а головне загальноновживаним багатьма країнами і перевірений багаторічною практикою. Розвиток науково-технічного прогресу емпіричних наук кібернетики, медицини, біології, психології створив підстави для розроблення різноманітних технологій і процесів, в тому числі детекції брехні. Застосування методу виявлення неправди і правди, залежно від способу детекції, можна віднести до трьох груп:

1. До першої належить техніка, в якій детектором виступає інша людина, що досліджує свідчення особи на виявлення в них неправди за допомогою комп'ютерної техніки. Особа, що проводить таке тестування, оцінює правдивість наданої інформації за методом вербального і невербального спілкування.
2. До другої слід віднести психофізіологічну техніку, яка на підставі вимірювання різних фізіологічних параметрів під час опитування оцінює правдивість свідчень особи, що проходить тестування на детекцію брехні.
3. До третьої групи належить техніка, яка реєструє безпосередньо зміни в мозку [504].

Поєднання всіх цих напрямків і технологічних процесів відображується у застосуванні поліграфа, який дає можливість виявити та зафіксувати технічними засобами психофізіологічні реакції люського організму на подразники, що збуджують нервову систему опитуваного.

Слід зазначити, що рівень цивілізації, ціла епоха накладала відбиток на систему отримання інформації про правду і брехню людини. Проблема прогнозу неправди існує стільки ж, скільки сама людина. Як наголошувалося нами вище, ще у далекій давнині правителі народів та їхні судді зверталися до різних способів викрити брехуна і тим самим встановити істину. Історія донесла до нас як жорсткі, так і менш жорстокі способи пошуку істини [235, с. 136]. Однак, тільки в кінці XVIII століття були створені умови для розвитку технічних засобів, одним з яких є поліграф.

Поліграф (*polygraph*, від грец. πολύ — багато і γράφω — писати, синонім: детектор брехні) – технічний засіб, що застосовується при інструментальних дослідженнях для синхронної реєстрації параметрів дихання, серцево-судинної активності, електричної протидії шкіри, а також, при наявній необхідності та можливості інших фізіологічних параметрів з подальшим наданням результатів реєстрації цих параметрів в аналоговому чи цифровому вигляді, який передбачений для оцінки отриманої достовірної інформації [38].

У літературі зустрічаються й інші назви даного приладу, наприклад, "лай-детектор" (у США), "варіограф" (у Польщі), "плетизмограф", "аналізатор стресу", "вимірювач психологічного стресу". Остання назва більш об'єктивно відображала сутність методу і поступово завоювала право на широке використання в літературі кінця XX століття.

Сучасний поліграф ("*lie detector*" (англ.) або "детектор лжи" (рос.) являє собою комплексну комп'ютерну апаратну методику виміру рівня психологічного стресу в людини, що дозволяє виявити інформацію, яка приховується.

Існування різних термінів пояснюється підвищенням точності інструментальної діагностики, яка пішла шляхом удосконалення вже відпрацьованих раніше методик.

Так, методика плетизмограми (від грец. *Plethysmys* – "збільшення", grapho – "писати") – метод, при якому реєструється зміна об'єму будь-яких

частин тіла, пов'язаного з кровонаповненням судин. Чим більше емоційного напруження, тим більше крові протікає через кровоносні судини і тим більше виражена зміна об'єму частини тіла.

Сфігмограми (від грец. *Sphygmos* – "пульс", "пульсація", *grapho* – "писати", "відображати") – методики, реєструючі коливання стінок кровоносних судин, що дозволяє визначити частоту пульсу і стан системи кровообігу в цілому [97, с. 9].

Серед теоретиків і практиків використання поліграфа точиться дискусія щодо його природи та сутності цього науково-технічного засобу й визначення місця і ролі в специфічній сфері – кримінальному судочинстві. Дискутуються питання навколо моральних, етичних, правових основ застосування поліграфологічних досліджень над людиною та використання отриманих даних у процесі розкриття і розслідування злочинів.

Дослідженням гносеологічної природи поліграфа та психологічного впливу даного науково-технічного забезпечення на людину, її стан і здоров'я займалися вчені: В.П. Бахін, Р.С. Белкін, В.О. Варламов, В.К. Весельський, В.І. Галаган, В.О. Коновалова, Н.С. Карпов, В.І. Комісаров, О.М. Ларін, Т.Р. Морозова, В.А. Образцов, Ж.Ю. Половнікова, М.В. Салтевський, Л.Д. Удалова, та ін. разом з тим ряд окремих положень потребують доповнень та уточнень.

Як вже нами вище наголошувалося – виникнення даного технічного приладу припадає на другу половину ХІХ століття, коли італійський фізіолог Моссо в 1875 році вперше продемонстрував досліди по зміні частоти пульсу і тиску крові під час емоційного напруження людини. У подальшому матеріали цих експериментів були опубліковані в його монографії "Страх". У 1895 році італійський лікар-психіатр Ч. Ломброзо використав перший прилад для детекції брехні – гідросфігомметр, який реєстрував у людини зміни тиску крові. А перший поліграф, придатний для розслідування злочинів, був створений Джоном Ларсеном в 1921 році. Даний прилад реєстрував на рухаючій паперовій стрічці пульс, тиск крові і дихання.

Незважаючи на свою прогресивність, йому було далеко до аналога сучасного поліграфа.

Вивчаючи гносеологічну природу поліграфа, вітчизняні та зарубіжні науковці робили різні підходи до визначення сутності даного науково-технічного забезпечення та практики його введення у діяльність правоохоронних органів, однак єдиного концептуального бачення щодо застосування поліграфа не вироблено і донині.

Гносеологія (від грец.- пізнання і ...логія) – вчення про сутність і закономірності пізнання, теорія пізнання [401,с.211].

Американський психофізіолог Дж. Хессет зазначав, що термін "поліграф" (грец. *poly* – багато і *graphos* – писати, означає багатопишучий) – це прилад, що одночасно реєструє зміни декількох фізіологічних параметрів, у той час, як обстежуваній особі ставиться низка запитань, які стосуються особливостей і деталей розслідуваного факту. Поліграми – отримані в ході перевірки на детекторі брехні, інтерпретуються експертами, які працюють у галузі детекції брехні (реєструють зазвичай зміни активності потових залоз, дихання і артеріального тиску), що називають себе більш нейтральним словом “polygraphers”, тобто поліграфологи (експерти поліграфа) [510, с.38].

Ж.Ю. Половнікова вказує, що поліграф – це прилад призначений для об’єктивного дослідження фізіологічних показників, які характеризують стан людини в процесі проведення опитування. Дослідження за допомогою поліграфа можуть проводитись у найрізноманітніших напрямках. Результати перевірок використовуються з метою складання діагностичних висновків з приводу можливої причетності (непричетності) людини до конкретної події (злочину). Особливо важливого значення набуває метод перевірок за допомогою поліграфа при розслідуванні злочинів чи інших правопорушень у роботі з персоналом, в процесі проведення службових розслідувань, вирішенні питань допуску до інформації, що стосуються національної безпеки [148, с. 21].

На думку Д.В. Затенацького поліграфний пристрій ("лай-детектор", "варіограф", "плетизмограф", "детектор неправди") – це багатоцільовий прилад, багатоканальний осцилограф направлений на одночасну реєстрацію декількох (до 20) різних функцій організму – фізіологічних процесів (дихання, тиску, біотоків тощо), пов'язаних з виникненням у особи емоційного стану при впливі на нього словесних подразників. А роль поліграфа полягає в тому, щоб подати сигнал, коли те чи інше питання або дія є причиною емоційного збудження людини [169, с.87]. Крім того, науковець вказує, що використання поліграфа не встановлює і не розкриває сутність і не вилучає ідеальні сліди, а лише дозволяє опосередковано судити про їх наявність в опитуваній особі. Це пов'язано з тим, що прилад фіксує емоційну реакцію на подразники, а не інформацію, яку повідомляє допитуваний. Американська Асоціація поліграфологів встановила, що поліграфом може називатися реєстратор, який має не менше трьох каналів, два з яких – дихання і третій – частота серцевих скорочень [400, с. 25-26].

В. В. Семенов наголошує: "Поліграф – це прилад, який призначений реєструвати ознаки емоційного напруження, обумовленого спогадами про "актуальні" події" [395, с. 24].

Є.Г. Коваленко визначає: "... поліграф, як багатоцільовий прилад, призначений для одночасної реєстрації декількох (від 4 до 16) фізіологічних процесів, пов'язаних з виникненням емоцій, дихання, кров'яного тиску" [208, с. 300].

Враховуючи те, що на порядку денному стоїть питання щодо застосування комп'ютерних поліграфів, які забезпечують відображення змін фізіологічних реакцій опитуваної особи на моніторі комп'ютера, зазначений технічний засіб вже не може відноситися до осцилографів (вимірювальних приладів для спостереження залежності між двома або декількома швидко змінюваними величинами) [403, с. 944].

Даний прилад реєструє емоційний стан особи шляхом впливу на неї вербальних і невербальних подразників. Поліграфологічний апарат дає

кількісну оцінку стресового стану людини. Стрес, визваний страхом, неспокоєм, виною чи конфліктом, полегшує виявлення умисного обману під час бесіди.

Поліграф – це технічний пристрій для збирання орієнтовних даних (інформації для роздумів), які можуть бути використані для побудови версій (щодо можливості приховування опитуваною особою відомої йому інформації, причетності до досліджуваної у кримінальній справі події і т.д.). [152].

Відомий американський професор психології Девід Маєрс констатує, що поліграф (детектор брехні) – це пристрій, за допомогою якого намагаються виявити обман через вимірювання фізіологічних реакцій, які супроводжують емоції (зміни потовиділення, частоти дихання і серцебиття, артеріального тиску і т.п.). Сам же поліграф не виявляє обман (брехню) буквально, а вимірює деякі реакції збудження, які супроводжують емоції, такі як: вимірювання і реєстрація частоти дихання, пульсу, артеріального тиску й потовиділення. Поліграф вимірює і реєструє фізіологічні реакції організму у відповідь на пред'явлені стимули [501, с.534].

В.О. Образцов та С.Н. Богомолова вказують на поліграф, як багатоцільовий пристрій, призначений для одночасної реєстрації декількох (від 4 до 16) фізіологічних процесів, пов'язаних з виникненням емоцій: дихання, тиску крові, біотоків (мозку, серця, скелетної і гладкої мускулатури і т.п.). Пристрої даного виду широко застосовуються в медицині (особливо в реанімаційних цілях), у медично-біологічних і психологічних дослідженнях та в прикладній психофізіології, одним із окремих розділів якої є детекція брехні. Спеціальне психофізіологічне дослідження – це складна багатоетапна процедура, в ході якої поліграф виконує єдину функцію – реєструє швидкоплинні реакції організму людини у відповідь на інформацію, яку вона отримує [331, с.141].

Слушно зауважує О. В. Белюшина: ".. сучасні багатоканальні реєстратори психофізіологічного стресу можуть фіксувати до тридцяти двох

параметрів організму людини. Однак у процесі масового використання таких приладів це не зовсім зручно для аналізу результатів. На практиці застосовуються три-п'яти каналні поліграфи" [74, с. 18].

Загалом ми погоджуємося з запропонованими позиціями науковців щодо підходів сутності поліграфа. Підтримуємо висунуту тезу окремих вчених, що далеко не всі фізіологічні показники та не за всіх умов можуть реєструватися, оброблятися, зберігатися і аналізуватися із застосуванням поліграфа, існують певні винятки. Відповідно до сучасних стандартів поліграфи повинні мати не менш п'яти каналів реєстрації, із них чотири канали є чітко визначені – це канал реєстрації артеріального тиску, два канали дихання та канал реакції опору шкіри. Окрім чотирьох обов'язкових каналів, виробники додають канали реєстрації тремору, фотоплетизмограми тощо [270]. У основі використання поліграфа лежить той факт, що чим значима для людини певна інформація, яку вона намагається приховати, тим більший рівень стресу, що виявляється в зміні ряду фізіологічних показників. Поліграф дозволяє об'єктивувати зміни в психологічному стані опитуваного на підставі реєстрації не менше п'яти фізіологічних показниками. Однак не поділяємо думки дослідників щодо використання терміну "детектор неправди" чи "детектор брехні". Не заперечуємо, на етапах зародження та формування людської цивілізації, коли застосовували різні підручні засоби з метою встановлення істини у справі – така діяльність, та використовувані для її реалізації прилади, способи, знаряддя могли термінологічно так називатися. З появою та розвитком науково-технічного прогресу, коли з'явилася можливість реєстрації психофізіологічних реакцій люського організму технічним забезпеченням – така назва має не науковий характер, а відповідно, і необґрунтований зміст. Підтвердженням нашої позиції може слугувати думка П.Е.-Ю. Прукса, який наголошував, що брехня і правда є юридичними поняттями, зафіксувати які жодним фізичним приладом є не можливим [366, с. 58-59]. На неприпустимості назви поліграфа як детектора

брехні наголошують й інші вітчизняні та зарубіжні науковці [144, с. 104; 146, с. 244; 375, с. 225; 330, с. 212].

Отже, призначенням даного технічного приладу є перевірка реакцій фізіологічних процесів людського організму шляхом впливу на них відповідними подразниками і як результат фіксація емоцій людини поліграфологічним апаратно-програмним комплексом. Дану думку поділяють ряд вчених, зокрема Ю.І. Холодний стверджує, що при опитуванні з використанням поліграфа, спеціалісти (експерти) досліджують пам'ять піддослідної особи. Людина може не пам'ятати деталей весільної сукні своєї нареченої, але те, що він одружений (або був одружений) – будете пам'ятати завжди. Точно так само будь-яка життєво важлива інформація завжди відкладається в нашій пам'яті: – "вбивав – не вбивав", "вкрав – не крав", "брав наркотики чи ні" тощо. Навіть, коли людина захоче забути щось зі свого минулого життя, то не зможе. Особистісно-значущі події запам'ятовуються на все життя, а пам'ять людини недоступна для навмисного знищення в ній ідеальних слідів особистісно-значущих подій минулого, саме ця властивість ідеального сліду лежить в основі прикладної ефективності методу допиту з використанням поліграфа. При тестуванні організм людини реагує на поставлені питання рефлексивно, а датчики лише фіксують присутність або відсутність реакцій. Поліграф дозволяє об'єктивізувати зміни в психологічному стані опитуваної особи значно точніше, ніж візуальна оцінка стану, що базується на інтуїтивному підході, тому сам спеціаліст поліграфа, а не прилад виступає в ролі "детектора брехні" [440, с.53].

Т.Р. Морозова підтримує позицію науковця вказуючи, що багатоканальний прилад поліграф не виявляє неправду, він лише виявляє інтенсивність проявів збудження вегетативної нервової системи, а точніше – фізіологічні зміни в організмі людини, які виникають під час емоційного збудження. Поліграф вимірює та реєструє зміни у частоті пульсу, артеріальному тиску, швидкості кровообігу, збільшення обсягу крові за

рахунок підключення резервів, тремору м'язів, тощо. Інформативність всіх цих показників діяльності організму вже давно доведена численними експериментальними даними, а прилади, що реєструють зміни у цих показниках, багато років ефективно використовуються як у медицині, так і у прикладній психофізіології. Проведення спеціального психофізіологічного обстеження із використанням поліграфа передбачає апаратну фіксацію та наступний аналіз фізіологічних реакцій обстежуваного, які виникають у нього у відповідь на стимули, що пред'являє спеціаліст-поліграфолог. До стимулів слід віднести питання, фотографії, схеми, предмети (речові докази), тобто все те, що може провокувати психофізіологічну реакцію, яка свідчатиме про приховування обстежуваним тієї чи іншої інформації. Висновок про щирість-нещирість обстежуваного робить не сам пристрій поліграф, а спеціаліст поліграфолог, проаналізувавши зміни, які зареєстровані на поліграмі [275, с. 227].

Р.С. Белкін також вважає, що поліграф не є засобом проникнення в думки й почуття випробуваного, він лише реєструє виникнення й наявність тих або інших емоцій [52, с.49]. Він довів технічну, тактичну, етичну й процесуальну обґрунтованість застосування поліграфа і допускає можливість застосування поліграфа при розслідуванні злочинів у двох випадках:

- при проведенні експертизи;
- за участі спеціаліста-психолога в підготовці до провадження слідчої дії.

Прикладне значення досліджень на поліграфі визначається не стільки самим приладом, скільки способами (методиками) його застосування при контролі й оцінці реакцій людини в умовах спеціально організованої процедури. Дані, отримані з допомогою поліграфа, створюють основу для подальшого криміналістичного аналізу. Під час його здійснення враховується, що згідно чинного процесуального законодавства України отримана за допомогою поліграфологічного дослідження інформація не має доказового значення. Її не можна використовувати як основу для правових рішень. Вона містить в собі орієнтувальні відомості різного спрямування.

Тобто, практична реалізація зазначених підходів та їх комплексне застосування дозволяє використовувати об'єктивно зареєстровані психофізіологічні реакції людини для вирішення завдань:

- 1) виявлення, попередження та розкриття злочинів, а також встановлення осіб, що їх вчинили;
- 2) збирання та опрацювання інформації, яка використовується в процесі організації розшуку осіб, що переховуються від органів дізнання, досудового слідства та суду;
- 3) підготовки та здійснення оперативно-розшукових заходів з метою збирання, обробки та фіксації даних, що мають значення в процесі доказування.

Оскільки, такі дослідження здійснюються операційною системою, поєднаною з системою оцінювання інформації через спеціалізовану комп'ютерну програму, та системою опрацювання і зберігання психофізіологічних даних є всі підстави вважати поліграф комплексним апаратно-програмним забезпеченням. На основі викладеного, пропонуємо наступне його трактування: **поліграф** – це науково-технічний апаратно-програмний комплекс, призначений для виявлення й фіксації (за допомогою датчиків) психофізіологічних показників людини, які виникають в неї під час дослідження через емоції, внаслідок реакцій, викликаних спеціально підібраними та пред'явленими стимулами поліграфологом, що відображають відношення особи до розслідуваної події злочину.

На наш погляд, дане визначення є більш ємким за формою та змістом і відповідає найбільш поширеній думці вітчизняних та зарубіжних науковців.

Що ж собою являє поліграф та які реакції людського організму він реєструє?

Слід зазначити, термінологічне визначення "поліграф" є офіційним загальноновизнаним поняттям на міжнародному рівні, в тому числі і в Україні, і діяльність його застосування регулюється окремими нормативно-правовими документами кожної з країн, де він активно практикується.

Відповідно до п.1.3. Інструкції щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України від 28.07. 2004 р., сучасний поліграф є різновидом психофізіологічної апаратури і являє собою комплексну багатоканальну комп'ютерну апаратну методику реєстрації змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлення за спеціальною методикою певних психологічних стимулів[24].

Пунктом 1.5. цієї Інструкції наголошується використання поліграфа шляхом проведення за спеціальною методикою опитування людини з одночасною реєстрацією змін її психофізіологічних реакцій у відповідь на психологічні стимули, що задаються у вигляді варіантів відповідей, предметів, схем, фото та ін. У процесі такого інтерв'ю використовуються поліграфні пристрої, що не завдають шкоди здоров'ю, життю людини, навколишньому середовищу та мають відповідні сертифікати.

Аналіз інформації, отриманої від людини в процесі опитування за допомогою поліграфа, дає змогу отримувати необхідну орієнтувальну інформацію, а також виявляти ту інформацію, яку людина приховує.

Таким чином, поліграф поєднує в собі дві структурні логічно-обгрунтовані частини, відповідно до них зазначений технічний прилад може розглядатись як:

- по-перше, – один із різновидів психофізіологічного забезпечення;
- по-друге, – комплексна багатоканальна комп'ютерна апаратна

методика реєстрації змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлення їй за спеціальною методикою певних психологічних стимулів.

Перша частина – визначає родову приналежність поліграфа до психофізіологічного забезпечення. Друга – обгрунтовує призначення поліграфа та характеризує його можливості як технічного приладу.

Щодо першої структурної частини, то вона є загальноприйнятою у колі науковців і дослідників цього питання. Зокрема, найпоширенішим підходом є віднесення поліграфа до медико-біологічних приладів [344, с. 88; 425, с. 154; 337, с. 223-224; 100, с. 152]. За іншими двома – поліграф є відповідним

комплексом медичних та медико-біологічних апаратів, а також психофізіологічним приладом [60, с. 204; 61, с. 61; 108, с. 61; 223, с. 213; 220, с. 96; 258; 278, с. 277; 271, с. 8; 313, с. 195].

Ми погоджуємося з таким підходом науковців, і дискутувати в цьому питанні немає потреби, оскільки вони праві, до кожної із запропонованих позицій поліграф має безпосереднє відношення і характеризується в кожному з них своїми індивідуальними особливостями. Враховуючи, що наукових протиріч і суттєвих розбіжностей в поглядах дослідників немає, відповідно й немає потреби за будь-яким з них визнавати лідерство поліграфа. Хоча як на нас, даний прилад за своєю природою більше тяжіє до визнання його психофізіологічним науково-технічним засобом, який за допомогою комп'ютерних технологій дає можливість реєструвати реакції людського організму. Як бачимо з викладеного вся діяльність операційної системи та системи оцінки даних забезпечується спеціалізованою комп'ютерною програмою, що віднесена до науково-технічного забезпечення і направлена на фіксацію фізіологічних показників опитуваного. Отже за формальними ознаками можна говорити, що це є один із різновидів психофізіологічного забезпечення.

Стосовно другої структурної логічно-обґрунтованої частини призначення поліграфа та його можливостей як технічного приладу виникає дискусія, яка потребує з'ясування.

Будова даного приладу, його технічні характеристики, поєднання з комп'ютерними технологіями та можливістю фіксації і опрацювання отриманих від людини інформаційних даних, дає підстави говорити про нього як технічний прилад апаратно-програмного спрямування. Робота всієї операційної системи – це комплексний процес, який може виконувати поліграф за допомогою сприйняття даних від людини через відповідні датчики (контактні та безконтактні), шляхом перетворення психофізіологічних реакцій опитуваної особи у спеціальні реєстраційні комп'ютерні програми пам'яті.

Такої позиції дотримуються ряд дослідників, зокрема С.І. Журин наголошує: "...сьогодні застосовуються комп'ютерні (цифрові) поліграфи, а тому в основу визначення терміну "поліграф" доцільно покласти саме технічні особливості комп'ютерних поліграфів", які складаються з наступних елементів:

а) апаратна частина – складається з датчиків для зняття фізіологічних показників опитуваної особи, сенсорного блоку, який призначений для посилення аналогових сигналів, знятих датчиками та перетворення їх на цифрові, здійснення обміну даними з комп'ютером;

б) операційна частина – це частина спеціалізованої комп'ютерної програми, яка забезпечує виявлення, фіксацію та зберігання психофізіологічних даних;

в) система оцінки даних – частина спеціалізованої комп'ютерної програми, яка забезпечує об'єктивний кількісний аналіз психофізіологічних реакцій, зареєстрованих поліграфом [36, с. 53-54].

Комп'ютерний поліграф являє собою переносний персональний комп'ютер з сенсорним блоком і датчиками знімання інформації. Він фіксує сигнали, що надходять з цих датчиків, які прикріплені до різних ділянок тіла опитуваної особи і відображає зміни показників, пов'язані з коливаннями рівня збудження опитуваного [161].

У технічному аспекті, за способом фіксації даних сучасні поліграфи поділяються на:

- аналогові (пір'яні, чорнильно-пишучі, традиційні), в яких запис даних здійснюється на діаграмному папері;

- цифрові (комп'ютерні) – запис здійснюється на електронному носії за допомогою персонального комп'ютера.

Таким чином, призначення апаратної та програмної частин поліграфа, зокрема, для виявлення, посилення і перетворення фізіологічних показників опитуваної особи з аналогових на цифрові, їх подальше опрацювання, зберігання та об'єктивний кількісний аналіз у вигляді психофізіологічних

даних – є не чим іншим як апаратно-програмним комплексом для фіксації, оброблення, зберігання та аналізу фізіологічних показників, що за загальними критеріями відповідає найбільш поширеній думці вітчизняних та зарубіжних науковців [62, с.8-9; 65, с. 137; 109, с. 36; 146, с. 244; 154, с.32; 155, с. 506; 164, с. 5; 201, с.11; 209, с. 93; 258; 149, с. 277; 272, с.255; 315; 344, с. 88; 366, с.55-56; 475, с. 233-234].

Однак, аналізуючи емпіричну базу даного питання дослідження, зустрічаємо трактування окремих теоретиків і практиків, які відносять використання поліграфа до одного з методів наукового пізнання. Ми не поділяємо таких поглядів і відстоюємо позицію, що він не може бути окремим методом, а виступає лише науково-технічним засобом за допомогою якого здійснюється отримання даних важливих для кримінального судочинства. Саме тому внутрішня неузгодженість структурних частин зумовлює необхідність уточнення сутності поліграфа. Метод (від грецького *methodos* – шлях дослідження, теорія, вчення) означає спосіб досягнення якої-небудь мети, вирішення конкретного завдання, а також сукупність прийомів або операцій теоретичного або практичного засвоєння (пізнання) дійсності [242, с. 29].

Процес пізнання істини в розслідуванні та судовому розгляді підпорядкований загальним закономірностям з урахуванням певних особливостей. Розкриття та розслідування злочинів являє собою окремий випадок пізнання об'єктивної дійсності і відбувається в установленій законом процесуальній формі, з дотриманням процедури збирання та забезпечення доказів. Отримання даних, як результат застосування поліграфологічного дослідження, не має процесуального закріплення, оскільки, на даний час, не існує такого виду експертизи. В той час, висновки спеціаліста-поліграфолога у справі, з застосуванням апаратно-програмного комплексу, мають рекомендаційний характер досудовому слідству.

Теоретично обґрунтовано і доведено, що застосування методів у науковому пізнанні й практичній діяльності суб'єктів юридичного процесу

потребує класифікації цих методів, визначення ступеня їх універсальності та пізнавальних можливостей [242, с. 30].

Тому методи криміналістики можуть бути класифікованими за різними підставами. Найбільш визнаними є за трьома рівнями:

1. методи діалектичної та формальної логіки;
2. загальнонаукові методи;
3. спеціальні методи криміналістики [135, с. 22].

Виходячи з логіки мислення, проведення дослідження з використанням поліграфа та використання результатів такого опитування не може бути віднесеними до першої групи методів (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, абстрагування). Не знаходять свого відображення і в загальнонаукових методах (спостереженню, опису, експерименту, порівнянню, вимірюванню, моделюванню тощо). Не можуть бути виокремленими і в спеціальних методах криміналістики, які використовуються для реалізації конкретно визначених завдань слідства. Зокрема, техніко-криміналістичного спрямування у певних галузях криміналістичної техніки (криміналістичної фотографії, трасології, балістики тощо). Частково може реалізовуватися у криміналістичній тактиці, як засоби криміналістичної тактики (тактичного прийому та тактики проведення оперативно-розшукової діяльності) [240].

А тому, дослідження за допомогою апаратно-програмного комплексу являють собою процедуру застосування знань у галузі поліграфології у поєднанні з технічним комп'ютерним забезпеченням та спеціальними знаннями осіб, які мають відповідні навички роботи на такому обладнанні. Метою проведення яких є:

- наявність або відсутність в пам'яті людини інформації, пов'язаної з подією злочину;
- чинники, які впливали на сприйняття і запам'ятовування конкретної інформації;

- виявлення і аналіз процесів пам'яті людини шляхом застосування індикаторів, які впливають на фізіологічні реакції опитуваного та відтворення ним криміналістично-значущої інформації.

Одним із способів отримання таких даних є застосування в ході поліграфологічних досліджень наявних подразників (стимулів), які викликають появу психофізіологічних реакцій людського організму. Різні стимули "індикатори" по різному впливають на опитуваного, що дає можливість спеціалісту-поліграфологу діагностувати та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки щодо обставин справи, яка розслідується. Використання поліграфа дозволяє об'єктивно відобразити суб'єктивну значимість того чи іншого стимулу для індивіда. Підвищення емоційного напруження при участі особи в перевірці на поліграфі тісно пов'язане з підвищенням нейрофізіологічної активності кори і глибинних структур головного мозку, які контролюють нижні відділи даного органу та регулюють фізіологічні функції організму.

За способом одержання інформації з використанням поліграфа можна виділити два основних напрямки:

- 1) традиційне, контактне обстеження за допомогою датчиків, прикріплених до тіла особи, що проходить тестування;
- 2) безконтактне дослідження деяких характеристик мовлення чи зміни фізичних полів обстежуваного (аналізатори психологічного стресу, стресометри тощо) [240, с. 556].

Традиційна або ж інструментально-контактна детекція бере свій початок від перших досліджень проведених К. Клейном в 1928 році [238, с. 57], коли поліграф був простим електромеханічним засобом і в своїй основі тяготів до медичного сфигмографа чи кардиографа. Датчиками слугували гумові трубки та електричні контактні дроти, що спричиняло в опитуваного певний страх дії приладу і викликало жахи від використання електрошокеру, опіку тощо [387, с. 308]. Однак, отримання результатів такого дослідження не завжди містили в собі об'єктивні дані, оскільки внутрішнє хвилювання опитуваного,

страх, панічні настрої та нерозуміння специфіки роботи таких приладів давали суттєві розбіжності від реалій події, що відбулася. Також відсутність належних знань та навичок осіб, які проводили зазначені дослідження спричиняли окремі припущення стосовно детекції неправди, а не ймовірнісний чи категоричний висновок його результатів.

Подальше удосконалення технічних засобів цього напрямку, зокрема створення контролографа Я.І. Цурковським, українцем за національністю, директором лабораторії психотехнічних досліджень в м. Катовіце (Польща), дало поштовх розвитку нових підходів діагностування детекції неправди. Даний прилад забезпечував вимірювання та корекцію психічного контролю діяльності функцій людського організму. Широкого застосування він набув у відборі кандидатів професійної придатності осіб через психофізіологічні характеристики відповідності конкретній посаді.

Наступним кроком інструментального контактного діагностування стали розробки поліграфів сучасності вченим В.О. Варламовим. Вони містять в собі комплекс дій направлених на контроль психофізіологічних реакцій людського організму різних життєво важливих органів шляхом впливу на них відповідними подразниками. Контактні датчики реєструють:

- верхнє і нижнє дихання;
- серцево-судинну активність: пульс, кровонаповнення судин;
- електро-шкіряну провідність (опір шкіри, шкірно-гальванічний

рефлекс) та ін. Результати їх застосування мають практичну значущість не лише для з'ясування питань детекції неправди, а й для використання їх в кадровому відборі спеціалістів різного ґатунку та напрямку, в тому числі і в органи внутрішніх справ інші структури, відомства і управління.

Оскільки на сьогоднішній день існують різні неузгоджені питання в цілому щодо законності застосування поліграфів, етичності, доцільності та безпечності їх використання, перед науковцями постало питання пошуку альтернативних варіантів традиційному, контактному обстеженню за допомогою датчиків. Результатом пошуку стала безконтактно-технічна

детекція як новий напрямок наукового пізнання діагностування опитуваних за допомогою апаратно-програмного комплексу. Джерелом отримання інформації є звукові сигнали: голос, усна мова, а також різні звуки об'єктів живої і неживої природи, що рухаються [387, с. 309].

Перший безконтактний поліграф на основі аналізу голосових ознак був запатентований у США в 1974 р. У Росії безконтактний поліграф, заснований іншим засобом отримання інформації, демонструвався в м. Москві на п'ять років раніше, у 1969 р. і використовувався в діяльності спецслужб. У лабораторії фізіологічної кібернетики Ленінградського університету було зроблено відкриття щодо електричного поля. Воно виникає в просторі навколо людини в результаті активності його внутрішніх органів – серця, нервів, мускулатури. Дане електричне поле називається ауральним, і несе інформацію функціонального стану внутрішніх органів, а тому може використовуватися для діагностування захворювань та фіксації емоцій. Реєстрація аурального поля здійснюється просторово на відстані поза контактом з тілом людини, використовуючи при цьому спеціально вмонтований ауродатчик у сторонні речі чи предмети. З однієї точки електричного поля можна одночасно реєструвати електрокардіограму, сейсмокадіограму, пневмограму, фонограму, актограму, та інші параметри людського організму [38, с.11].

До поліграфів з такими датчиками належать психологічний визначник стресу PSE, який запатентований у США, Великобританії, Канаді і Японії, а також розроблений та запатентований Фредом Фуллером голосовий аналізатор стресу VSA [489, с. 66].

Технічний аспект проблеми став важливим аргументом противників використання поліграфа у судочинстві. Сучасний розвиток нових галузей науки і техніки (кібернетики, космічної медицини, автоматики телемеханіки, біомеханіки тощо) відкрив значні перспективи для удосконалення поліграфа. Стало можливим зняття інформації від людини використовуючи інструментальні методи безконтактних датчиків. Під ними сприймаються дії,

яких опитувана особа на поліграфі не лише не відчуває присутності цих датчиків, але й не знає про їх місцезнаходження. Безконтактна методика призначена для оперативного виявлення прихованої інформації, якою володіє особа, що має відношення до розслідуваної кримінальної справи. А відсутність прикріплення традиційних датчиків до різних частин тіла людини, дає можливість зменшення в опитуваного хвилювання, дискомфорту в ході проведення поліграфологічного дослідження.

Практично виділяють три групи безконтактних датчиків:

- вмонтовані в предмети одягу (комбінезон, головний убір, пасок);
- вмонтовані в знаряддя праці (пишучий прилад, рукоятка управління механізмом або апаратів, зошит для записів);
- вмонтовані в елементи побутового устаткування (крісло, стіл, шафа).

Названі датчики з успіхом застосовувалися для контролю за станом космонавтів в умовах польоту, при вивченні реакції опитуваних в процесі професійного відбору.

Досліди П.І. Гуляєва і І.Є. Биховського відкрили перспективи для створення безконтактного методу зняття інформації щодо психофізіологічного стану. Була продемонстрована принципова можливість реєстрації змін фізіологічних характеристик організму на відстані, на основі виміру коливань слабких електромагнітних полів, існуючих в просторі навколо людини, за допомогою спеціальних датчиків [55, с. 392]. Перевага безконтактного методу інструментальної детекції дала можливість зняти ряд дискусійних питань опонентів поліграфа стосовно стресу та страху людини перед такими дослідженнями.

Значний вклад у розвиток безконтактного методу детекції внесли вчені Київського національного університету внутрішніх справ [387, с. 309]. Консультували напрям дослідження вчені КПІ професор В.І. Кулі та доцент С.П. Мохнев. Для реалізації ідеї на кафедрі криміналістики сконструювали та виготовили автоматизоване робоче місце експерта-фоноскописта [160, с.72],

за допомогою якого було проведено більш як 500 судових фоноскопичних експертиз в складних кримінальних справах, розслідуваних прокуратурою, СБУ, МВС. Запропонована методика ідентифікації людини її звукового мовлення шляхом спектрального аналізу отримала визнання і певний час використовувалася в науково-дослідних інститутах судових експертиз України, Грузії та Росії [384, с. 15-16].

Наступним кроком наукових здобутків у системі МВС України є робота зі створення вітчизняного поліграфу, під керівництвом Ю.Жарікова, діяльність якого буде також заснована на використанні реєстрації мовних ознак психологічного стресу в людини. Безконтактно-технічна методика за своєю сутністю має значні переваги від інструментально-контактної, оскільки в ній отримання вербальної інформації психофізіологічних характеристик людини здійснюється шляхом надходження звукових сигналів з використанням голосу, усної мови, звуку шуму, вібрації тощо. Поліграф, як апаратно-програмний комплекс фіксує зазначені звукові дані, що надходять акустично через оточуюче матеріальне середовище, опрацьовує її та ідентифікує. Тим самим, не створюючи ситуацій хвилювання опитуваних осіб, присутністю датчиків, які контролюють функції органів людини, реєструє сліди пам'яті, використовуючи голосове мовлення суб'єкта.

Не менш цікавим за сутністю є створення безконтактного детектора який реєструє зміну тиску очей. Прилад створений дослідницькою групою під керівництвом ендокринолога Джеймса Левіна. Робота апарату базується на результатах вимірювання коливань тиску навколо очей піддослідного, що дає можливість безконтактно поліграфологу контролювати через тиск зору реакцію на відповідні вербальні подразники. Опитуваний, зовнішньо не виражаючи своїх емоцій, реакцій, дій тощо, тим самим реагує на тестові питання оператора поліграфу. Ці та інші безконтактно-технічні методики постійно удосконалюються, хоча сутність самої детекції для багатьох дослідників даного питання залишалася до кінці не зрозумілою. Лише на рубежі XX-XXI століть лауреати Нобелівської премії П. Грингард (США), А.

Карлссон (Швеція) та Е. Кендел (Австрія) отримали премію в галузі фізіології і медицини "За розкриття механізму повільної синаптичної передачі інформації" за допомогою магніто-резонансного приладу [260, с. 723]. Вони дослідили, що при передачі сигналу інформації (зором, слухом, звуком) в нервових клітинах виникає хімічна реакція, вона приєднуючись до білкової молекули фосфатно-білкової групи, змінює форму молекули та її функції зберігає сигнали інформації, формує уявний образ сприйняття об'єкта нервовими клітинами головного мозку і образ отримує матеріальне відображення. А також, якщо змінюється форма молекули – утворюється короткочасна пам'ять, а якщо міняється сама структура білкової молекули – виникає довготривалий слід пам'яті [260, с. 723]. Дане відкриття розширює межі методологічної сутності теорії відображення, яка є важливою для криміналістики, зокрема ідентифікації за ідеальним слідами пам'яті людини (описом ознак). Однак, на практиці використання зазначеного прийому поки що є неможливим, оскільки цей науковий винахід як і поліграф немає свого законодавчого закріплення. По суті це проблема не лише зазначених наукових розробок, вона стосується взагалі процесуальної невизначеності всіх технічних засобів, які використовуються криміналістикою. Слушною наразі є позиція запропонована Н.С. Карповим та М.М. Биргеу в контексті обговорення проекту нового кримінально-процесуального кодексу України: "На наш погляд, у нормах ст. 106 проекту КПК доцільно навести вичерпний перелік технічних засобів, використання яких є допустимим у кримінальному провадженні. Також до кожного із таких засобів потрібно визначити особливості їх застосування" [195, с.13]. Відсутність чіткого переліку науково-технічних засобів у кримінальному процесі, породжує труднощі з забезпеченням доказів у розслідуванні кримінальної справи, де використання технічних можливостей різних приладів і інструментів є обов'язковою умовою формування джерел доказової інформації. Підтвердженням нашої позиції є наукова точка зору М.В. Салтевського, ... "невизначеність поняття «технічні засоби» не може слугувати логічною основою категоричним

умовиводам правового статусу їх як процесуальних засобів діяльності учасників процесу, в ході досудового та судового слідства. Якщо засоби діяльності слідчого законні і законна технологія їх застосування, то матеріали таких технологій повинні мати статус доказів, а не статус матеріалів, які на даний час є тільки додатками до протоколів (ст.85 ККУ) " [387, с. 311].

Слід сподіватися, що новий КПК України зможе вирішити назрілі питання часу, що є ключовими для потреб кримінального процесу та криміналістики. Переваги і недоліки всіх науково-технічних засобів, що сприятимуть слідству у виявленні, фіксації, опрацюванні і використанні криміналістично-значущої інформації повинні бути продемонстровані і обговорені наразі теоретиками і практиками. Мають бути вироблені єдині підходи до визначення "технічних засобів" процесуальної діяльності. Оскільки питання стосується апаратно-програмного комплексу, який здійснює фіксацію психофізіологічних реакцій людського організму з метою встановлення істини у кримінальній справі, вважаємо, що законодавцю необхідно приділити належне місце поліграфу в системі кримінально-процесуальної діяльності України. Дану позицію поділяють певна частина вітчизняних вчених, зокрема: А.Ф.Волобуєв, О.О. Волобуєва, І.В. Смаль, О.А. Самойленко, Т.А. Пазинич, О.В. Одерій, вони наголошують "...особливої актуальності набуває наявність його процесуальної можливості щодо ознайомлення з матеріалами кримінальної справи, що додатково аргументує практичну доцільність внесення змін до чинного Кримінально-процесуального закону" [244, с. 51].

Досліджуючи природу поліграфа, наголошуємо, що сучасні поліграфи бувають чорнильнопишучі (аналогові, традиційні) і комп'ютерні (цифрові).

Традиційний поліграф здійснює запис на папері у вигляді діаграм. Даний пристрій на плавнорухоючій паперовій стрічці за допомогою спеціальних пір'ювих машинописців фіксує інформацію, подає її через датчик у вигляді кривих, відображаючи динаміку психофізіологічних реакцій опитуваного.

Аналіз результатів здійснюється візуально самим спеціалістом-поліграфологом.

Комп'ютерний поліграф – це поєднання аналогових моделей з комп'ютерним обладнанням. Він утворився шляхом розвитку та впровадження новітніх технологій у різні сфери суспільного життя, в тому числі і впровадження у науково-технічні галузі знань. Основоположну ідею комп'ютерного поліграфа запропонував американський поліграфолог Дж. Янкі на п'ятому щорічному семінарі, що проходив у Клерівському інституті поліграфа. Д. Раскін та Дж. Кірчер розпочали створювати комп'ютерні поліграфи, які були випущені у 1991 році під назвою Computerized Polygraph System [499].

Зазначені апаратно-програмні комплекси є автоматичними та неавтоматичними. Перші – видають графіки кривих та табличні вираження реакцій опитуваного в умовних одиницях, а у деяких випадках фіксують відхилення в психофізіологічних реакціях опитуваного, перевищуючи допустиму норму. Другі – відтворюють інформацію лише у вигляді графіків кривих, відображаючи динаміку психофізіологічних процесів опитуваного. Подальший аналіз отриманих даних здійснюється спеціалістом візуально.

Завдяки науково-технічному прогресу поліграфологічні прилади удосконалюються, а тому серійно випускаються різні моделі комп'ютерного поліграфу [38].

Черговим кроком пошуку нових ідей, стало перехід від простих комп'ютерних поліграфів до цифрових. Хоча, слід зазначити, що в СРСР перші цифрові поліграфи серій "Едельвейс-4" та "Ескулап" випускалися в 1986 році [98, с. 320], тобто значно раніше ніж до цього дійшли передові країни світу США, Японія, Канада та інші. Цифровий поліграф фіксує запис на електронному носії за допомогою персонального комп'ютера. Складається із фізіологічного блоку, комп'ютера, набору датчиків та принтера. Інформація отримана з датчиків, відображається на екрані комп'ютера, аналізується програмою і роздруковується за допомогою принтера [69; 97, с. 320].

З метою реєстрації фізіологічних даних використовуються наступні датчики:

- верхнього (грудного) і нижнього (черевного) дихання;
- серцево-судинної активності: пульсу, кровонаповнення судин і або артеріального тиску;
- електро-шкірна провідність(опору шкіри, шкірно-гальванічного рефлексу) [280, с. 73].

Одночасний контроль зазначених фізіологічних процесів в ході психофізіологічного дослідження є суворо визначеним: відповідно до чинних міжнародних стандартів, виключення з контролю хоча б одного з цих процесів робить процедуру перевірки на поліграфі невалідною. Решта датчиків, що включаються у комплектність різних моделей поліграфів, несуть допоміжну функцію. Так, датчики тремору (рухової активності) і голоси можуть використовуватися для фіксації артефактів: руху обстежуваного і зовнішніх шумових перешкод відповідно. (*Тремор* – мимовільне або передчасне скорочення певної групи м'язів. Поява тремора пов'язана із створенням відчуття болю або інших подразників (стимулів), які спричиняють викривлення психофізіологічних сигналів, котрі реєструються при проведенні перевірок на поліграфі) [296, с.24].

Голосовий датчик (мікрофон) також може використовуватися для більш точної фіксації моментів питання-відповіді та для запису фонограми опитування [256, с.17].

Важливе значення в поліграфі відіграє датчик дихання. Оригінальність його застосування полягала в тому, що він дозволяє відслідковувати зміни частоти дихальних шляхів незалежно від типу (верхнє і нижнє) дихання. В основу цього датчика було покладено вимірювання об'єму видихуваного повітря, а воно не залежить від форми дихання. Аналіз будови поліграфа та необхідність його підключення до комп'ютера, дає підстави розглядати його не як простий прилад, а як апаратно-програмний комплекс, який здійснює зняття, оброблення, зберігання та аналіз фізіологічних показників, що

відповідає найбільш поширеній точці зору вітчизняних та зарубіжних науковців щодо призначення цього технічного засобу [475, с. 233-234].

Загалом, впровадження нових наукових розробок у модернізацію моделей поліграфів дає можливість бездоганно фіксувати зміну потовиділення долонь, кров'яного тиску й дихання, причому чутливий навіть до найменших зрушень. Для реєстрації змін глибини і частоти дихання на область грудної клітини і шлунка поміщаються пневматичні трубки. Зміна кров'яного тиску реєструється за допомогою спеціального манжета, який обертається навколо плеча, а показник потовиділення долонь здійснюється за допомогою металевих електродів, прикріплених до пальців руки. У деяких випадках також реєструється електрична активність головного мозку (викликані потенціали).

Сучасні поліграфи можуть фіксувати до 50 фізіологічних параметрів: почервоніння обличчя або його окремих частин, тремтіння губ, розширення, звуження зіниць, прискорене моргання і інші зміни, які можуть свідчити про брехню. Наприклад, прилади фіксують зміну розширення капілярів. Це найпростіший рефлексорний відповідь, так званий "сором" або "фарба збентеження" - реакція на шокуючі питання. Вона не контролюється силою волі так, як можна контролювати дихання. Деякі моделі поліграфів дозволяють аналізувати людську мову. Вважається, що якщо підозрюваний повідомляє явну брехню, у нього змінюється стан голосових зв'язок, які виробляють дещо спотворений звук за рахунок нерегулярного зміни основної частоти вібрації. Інші детектори реагують на зміни температури навколо очей. Принцип їх дії ґрунтується на тому, що коли людина відчуває психічний дискомфорт, говорить неправду чи лукавить, внутрішньоочний тиск підвищується. Також спостерігається приплив крові до очних яблук, через що підвищується температура навколо простору очей. В останні роки розробляються нові технології детекції брехні, що використовують методи психосемантики (аналіз семантичних полів тестованого) і психозондування (аналіз підсвідомих реакцій на неусвідомлювані пред'явлення тестових

стимулів). Немає сумнівів, що в недалекому майбутньому нас чекає поява і інших, набагато більш витончених способів [165, с.57].

В останні роки існує дискусія: що краще – поліграф чорнильнопишучий чи комп'ютерний, цей спір не має серйозної бази обґрунтування. Використання класичного поліграфу – це простота і надійність роботи, наочність кривих, можливість врахування всіх артефактів, які можуть впливати на оброблення і трактування результатів. Для кращого розуміння доцільно визначити поняття артефакту. Артефакт – це невласиве явище об'єкта, якого досліджують, що спотворює результати дослідження і не пов'язаний із пред'явленим стимулом. Можна сказати, що артефактом є неправдивий сигнал, викликаний внутрішніми чи зовнішніми фактором (шумом, збоєм дихання, потовиводній перевірці і т. д.) [356].

Тобто, особа, яка піддається перевірці на поліграфі створює больовий ефект за допомогою пальців ніг, рук, спеціальним положенням язика, його покусуванням чи навмисною зміною сили притиснення датчиків до пальців рук. Такі дії викликають невідповідну дійсності реакцію. Ось чому в якості недоліків класичних поліграфів є високі вимоги до оператора як до фізіолога, який має обґрунтувати зареєстровані зміни.

Перевага комп'ютерного поліграфу полягає у відносно невеликій вимозі до спеціаліста, як фізіолога, швидкість оброблення результатів, наявність стандартних програм оброблення, "виключення суб'єктивного фактору" при аналізі реєструючих кривих. Прогалина поліграфів такого ґатунку є і вона зумовлена тим, що програма оброблення не завжди «розпізнає» артефакти, система все одно взаємопов'язана з роботою спеціаліста (система "людина – техніка"). Механізм роботи "людина – техніка" сама рішення не приймає, а виступає як допоміжний елемент [165, с.57]. Варто сказати, що сучасні моделі цифрових комп'ютерних поліграфів також мають у комплекті датчики тремора (тремор-тремтіння), безконтактного характеру, які встановлюються під передні ніжки крісла. Дана система реєстрації тремора має суттєві недоліки. Це пов'язано з тим, що датчики навіть у спокійному стані,

фіксують мікропереміщення, викликані роботою серця; верхнім і нижнім диханням: тремором окремих частин тіла, і на їхньому фоні можна не помітити сигналу протидії. Все це може давати відповідні похибки результатів отриманих знань від опитуваного і про подію, яка розслідується в цілому.

Тобто, можна сказати, що поліграф – це інструментарій, ефективність застосування якого залежить від професійного підходу спеціаліста чи експерта цієї сфері наукових знань.

Визнаними виробниками портативних приладів сучасності є компанія "Lafayette Instrument Company" (LIC) з моделлю поліграфа "Lafayette LX4000-SW", а так же поліграфи фірм "Акситон" ("Ахситон"); "Столтинг" ("Stoelting"); "Kellogg Brown & Root" (KBR) и "Sweet Analysis Services Inc" (SASI). З-поміж них питомою вагою користуються російські моделі поліграфів "Дельта", "Конкорд", "Діана", "Бар'єр-14", "Кріс", "Риф", "Поларг", "ЕПОС-7" та ін. Розробники постійно удосконалюють техніку своїх досліджень, зокрема поліграфи нового покоління "Бар'єр" можна використовувати без джерела живлення, що значно підвищує його мобільність, особливо при роботі на виїздах.

Провідні фірми "Авікс" і "Інекс" запропонували російському ринку свої розробки у зазначеній сфері діяльності. Ними були представлені три типи поліграфів: чотирьох-, п'яти- та шестиканальні прилади даного спрямування.

Поліграфами фірми "Авікс", "Геоліт" з розробками моделей "КПС-6" і "КПС-07", у 1996 році оснастили більш 80% усіх користувачів Росії. Чотирьохканальний поліграф фірми "Інекс", у зв'язку з невідповідністю міжнародним стандартам, не знайшов широкого застосування. За два роки поспіль з'явилося нове покоління поліграфів. Науково-виробничою фірмою "Епос" створено поліграфологічний прилад із широким математичним забезпеченням, але він не цілком відповідав прийнятим міжнародним стандартам. У ньому був відсутній канал фіксації артеріального тиску – одного з головних показників гемодинаміки людини.

Особливу увагу заслуговує портативний поліграф створений російським вченим О.В. Варламовим в 1987 році в фірмі "Інвасеть". Поліграф вмонтований у кейс і поєднував у собі психофізіологічний блок і комп'ютер. Аналізуючи шлях зародження і становлення апаратно-програмного комплексу, доречним буде процитувати поліграфолога сучасності Я.В. Комісарову: "... поліграф пройшов шлях від примітивного манометра, що реєстрував один фізіологічний показник, до складних приладів, створених відповідно передовим інформаційним технологіям, здатним враховувати до двадцяти різних показників" [220, с. 96].

Найбільш чітко виділяють сигнал протидії російські поліграфи серії "Бар'єр" (розробки В.О.Варламова). У них використовуються датчики, котрі прикріплюються на ікри обох ніг. У результаті випадковий тремор реєструється більш ослабленим, а сигнал протидії посилюється у декілька разів. Поліграфи "Бар'єр" за низкою показників й нині перевершують закордонні аналоги, а його "ноу-хау" захищені трьома авторськими свідоцтвами й окремим патентом. Родзинкою винаходу вченого – є можливість реєстрації загального психо-емоційного стану людини, що діагностується в цілому. Оцінка функціонального стану проводиться за показниками, в основі яких лежить інтенсивність обмінних процесів людини, що виключає похибки, які мають місце в поліграфах інших виробників. Більш того, оцінка стану проводиться автоматично і результати її з'являються на екрані перед початком кожного тесту.

Цікавим за своїми технічними характеристиками поліграф "Кріс" російського виробництва. Він забезпечений всіма автоматичними процесами регулювання і тестування. Не зважаючи, що серійний випуск даних приладів розпочався в у Росії на початку 1998 року, він і нині є одним з кращих апаратно-програмних комплексів в світі. Має найбільший гарантійний термін роботи, п'ять років, і десятирічне наукове обґрунтування, протягом якого постачальник безкоштовно передає користувачу всі удосконалення даного типу приладу.

Поліграф 21-го сторіччя "Риф" був випущений в Росії 1998 році, набув відповідної популярності серед користувачів ближнього і дальнього зарубіжжя. Кілька разів оновлювався і модернізовувався та набув серійного виробництва. Репутацію заслужив завдячуючи 8-канальним зняттям інформації за допомогою власної системи живлення, яке здійснюється від комп'ютера.

Слід зазначити, що розробники постійно удосконалюють техніку своїх досліджень, зокрема поліграфи нового покоління "Бар'єр" можна використовувати без джерела живлення, що значно підвищує його мобільність, особливо при роботі на виїздах.

У системі кадрових перевірок, на сьогоднішній день, широко використовуються поліграфи "Бар'єр", "Кріс", "Ріф". Це єдині поліграфи, які мають спеціальні таблиці, за ними в реальному масштабі часу оцінюються: загальний функціональний стан, можливості реального контролю за навколишніми подіями, теми інформаційного потоку та ін. [97, с. 323].

Названі технічні прилади містять інтелектуальний блок, який значно розширює об'єм інформації про стан особи, яка опитується. Вимірювання та індикація психофізіологічних показників проводиться автоматично двічі: після фіксації фонового стану та після проведення тесту.

Науково-технічний прогрес сучасності набуває свого стрімкого росту, замінюючи діючі прилади (засоби) новими, які відповідають потребам часу. Розробниками даного напрямку дослідження здійснюються інтенсивні пошуки, щодо створення нових поліграфологічних технологій. Зокрема, розробляються пристрої, що виявляють спроби осіб несанкціонованого вивезення (ввезення) предметів через митну зону. Технологія цього методу побудована на аналізі психофізіологічних реакцій людини, отриманих у результаті відповідей на поставлені запитання, які з'являються на екранах монітора.

Наприклад:

- Ви перетинаєте державний кордон... (назва країни) ?

- Ви ввозите в ... (назва країни) які-небудь заборонені предмети відповідно до декларації ?
- Ви ввозите на територію ... (назва країни) зброю ?
- Ви ввозите на територію ... (назва країни) наркотики ? [97; 48]

Даний апаратно-програмний комплекс розміщується на контрольно-пропускному пункті і вмикається автоматично. У його основі лежить досвід застосування контактних методів прикладної психофізіології – детекції неправди. На основі аналізу зареєстрованих реакцій системою видається сигнал тривоги, який є командою для персоналу контрольно-пропускного пункту до більш детальної перевірки особи, яка перетинає кордон. Час опитування однієї людини – до однієї хвилини. За допомогою поліграфа митники мають можливість застосувати методику виміру рівня психологічного стресу людини, що дозволяє виявити інформацію, яка приховується. Апаратно-програмний комплекс дає можливість об'єктивно встановити, коли той чи інший критичний подразник, який став причиною емоційного напруження (навіть короткочасного і ретельно прихованого) і привів до зміни фізіологічних параметрів особи. Людина, навіть зовнішньо не виражаючи жодних проявів свого хвилювання, реагує психофізіологічними реакціями організму на застосовані стимули опитувальником [185; 384].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити – поліграф, як науково-технічний прилад дає можливість виявити та зафіксувати хід думок, мислення людини і її наміри. Наука не стоїть на місці і дослідження, пов'язані з поліграфом для неї є відкритим полем діяльності. Можливості цього приладу, навіть на сьогоднішній день стрімкого розвитку високих технологій, без сумніву, не зовсім вивчені і потребують комплексного аналізу і системного вивчення. Саме тому велика кількість наукових центрів світу ведуть інтенсивне дослідження, направлене на методику освоєння та удосконалення апаратно-програмних комплексів даного спрямування. Теоретиками і практиками різних країн здійснюється постійний пошук

наукової обґрунтованості даного науково-технічного забезпечення, розширення сфер його застосування, а також легітимних механізмів його використання на основі розробленої нормативно-правової регламентації в окремо взятій державі.

1.3. Психофізіологічні дослідження із застосуванням поліграфа і його науково-методологічні основи

Детекція в людини неправди з використанням поліграфа є одним із прикладних напрямків психофізіології. "Психофізіологія – це наука про фізіологічні основи психічної діяльності і поведінки людини, яка вивчає взаємозв'язок між внутрішнім переживанням і супроводжуваними їх матеріальними, об'єктивними проявами" [510, с. 13-18].

У наукових і суспільних колах поліграф відомий як прилад, що використовується у процесі застосування інструментальних методів визначення брехні. Брехня у контексті зіткнення інтересів – це тотальний психосоціальний феномен, який пов'язаний із безпосереднім і опосередкованим обміном інформації та міжособистісним спілкуванням. Вона складається в умисному і найчастіше корисному перекручуванні реальної дійсності речей. Саме тому в якості основних ознак прийнято розуміти: зіткнення інтересів, усвідомлення брехні, намір, умисел, користь.

Інше значення має неправда, тобто твердження, основане на щирій омані і неповному знанні суті явища. При цьому омана розглядається як визначений вид брехливих суджень, котрі об'єктивно затруднюють пізнання істини, але мають істотну відмінність, яка полягає в тому, що суб'єкт немає умислу говорити брехню своєму опоненту, розуміючи, повідомлена ним інформація відповідає дійсності [165, с. 20-21].

Повідомлення неправдивої інформації у процесі комунікації може здійснюватися за допомогою різних способів і прийомів, вибір яких залежить від мотивів і цілей особи, котра говорить неправду.

З огляду на викладене вище, можемо виділити наступні методи детекції неправди: некорисливі та корисливі. До перших відносять:

- метод перебільшення;
- метод прикрашання – для досягнення особистого марнославства.

До другої групи методів належать:

- метод повної підміни реальної інформації вигаданою, характерний для дітей і осіб з низьким інтелектом;
- метод неповної підміни інформації. При цьому частина дійсної інформації замінюється подіями, які не відносяться до теми;
- об'єктивна інформація виключається із обговорення без будь-якої заміни;
- метод озвучення правди [450].

Перераховані методи можуть бути класифікованими за показниками: кількісними і якісними.

У першому випадку спотворення інформації здійснюється у зв'язку зі збільшенням неправдивих даних, що не відповідають реальності або навпаки – зменшення.

Якісні показники брехні відображають ситуацію, коли прихована інформація замінюється вигаданою (почутою, отриманою з різних джерел), яка дійсно була в житті суб'єкта, але не в тому хронологічному періоді, який досліджується спеціалістом-поліграфологом.

Наука виділяє три рівні достовірної інформації: перший базується на об'єктивних даних; другий включає у себе як об'єктивні дані, так і суб'єктивні; третій характеризується домінуванням суб'єктивних даних у співвідношенні з об'єктивними [450; 395].

Дослідження психофізіологічних перевірок з використанням поліграфологічного технічного забезпечення, найчастіше зустрічається у сучасній літературі. Використовується і інша термінологія. Так П. Прукс увів поняття "інструментальна діагностика емоційної напруги" [365, с. 29].

П.І. Гуляєв – "інструментальний метод реєстрації фізіологічних параметрів" [144, с. 106].

В.Ю. Шепітько – "дослідження емоційного стану опитуваної особи" [463, с. 170].

Погляди якого поділяють ряд вітчизняних дослідників: В.І. Барко, Т.Ю. Ваврик, С.К. Делікатний, С. Журин, Т.Р. Морозова, Д.Й. Никифорчук, Ж.Ю. Половнікова та ін. [60, с. 204; 61, с. 61; 108, с. 61; 149; 164, с.5; 313, с. 195].

Інструментальні методи, розширюючи кордони сприйняття, допомагають понизити рівень суб'єктивізму при отриманні і аналізі інформації, вираженої у невербальній формі, але можливості використання їх на практиці, як правило, обумовлюється наявністю відповідних спеціальних знань. Одним із інструментальних методів отримання інформації за невербальними каналами спілкування є психофізіологічний метод "детекції брехні" із застосуванням поліграфа, який може бути реалізований у практичній діяльності особою, котра володіє спеціальними знаннями в сфері поліграфології.

Фактичними основами використання даного технічного приладу є будь-яка прихована інформація і необхідність в її об'єктивізації. Прийнято думати, що чим вищий ризик розкриття брехні, тим виразніше проявляються психофізіологічні реакції.

В основі інструментальної "детекції брехні" лежать закономірності функціонування різних систем людського організму, опосередковані через нервову систему і проявляються психофізіологічними реакціями.

Науковою основою виникнення психофізіологічних перевірок з використанням поліграфологічного технічного забезпечення стало обґрунтування того факту, що поведінка не може бути розглянута ізольовано від людської психіки, від особливостей інтелектуальної, емоційної, вольової сфери особистості. Саме тому емоційний стан, пережитий людиною, можна спробувати відтворити в його свідомості, використовуючи слова-подразники,

представляючи об'єкти, пов'язані з подією, чи демонструючи їх зображення. Застосування поліграфа неможливе без урахування основ психології, і перш за все, емоційних процесів. Емоції (від фр. “*emotion*” хвилювання, збудження) — це психологічні реакції всього організму, які складаються із фізіологічного збудження (серцебиття), експресивної поведінки (пришвидшена хода) і свідомого досвіду (інтерпретація намірів людини і відчуття страху), що контролюються автономною нервовою системою [501, с.532].

Емоція – (від франц. *emotion* – хвилювання та лат. *emoveo* – потрясіння, хвилювання) – реакції на впливи внутрішніх і зовнішніх подразників, які мають чітко виражений суб'єктивний прояв, що поєднують в собі всі види чутливостей та хвилювань [326].

Емоції – це суб'єктивна реакція на зовнішні й внутрішні подразники. Вони виступають найбільш простою формою емоційних проявів психіки і являють собою форму психічного відображення навколишнього світу у вигляді короткочасних переживань людини, які виражають її ставлення до того, що відбувається [383, с.128-129; 375, с.135-136].

Відмінністю емоцій від інших психічних процесів є те, що вони спричиняють різні зміни у функціях внутрішніх органів.

У зв'язку з цим у складі емоцій прийнято виділяти дві складові:

- а) суб'єктивне емоційне переживання;
- б) вираження емоцій, тобто ті соматичні й вегетативні зміни, що супроводжують це переживання.

Характерні фізіологічні реакції, які викликаються емоціями, поділяють на різні категорії, однак найбільш часто використовуються дослідниками наступні:

- а) вегетативні – характеристики дихальної системи, шкірно-гальванічний рефлекс, зміна провідності шкірних покривів, артеріальний тиск, температура шкіри, серцевий ритм й ін.;
- а) біохімічні (як частина вегетативної) – зміна складу крові, сечі й ін.;
- б) моторно-поведінкові – поява тремору, зростання мускульної

- напруги, зміни у виразі обличчя, позі, міміці, жестах;
- б) мовні характеристики (як частина моторно поведінкової) – голосу, інтонації, зміни в характері організації мови;
- в) біоелектрична активність мозку – біоструми головного мозку [367].

Науковець Л.Д. Удалова дещо уточнює та доповнює їх, це:

- вегетативні (дихальна система, температура шкіри, провідність шкірних покривів та ін.);
- біоелектрична активність мозку (біоструми головного мозку).
- біохімічні, як частина вегетативних (зміна складу крові та ін.);
- моторно-поведінкові (зростання мускульної напруги, зміни у виразі обличчя, міміці) [428, с. 238].

Погоджуємося повністю, що запропонований вченими поділ є визначальним в ході фіксації фізіологічних реакцій людського організму через призму емоцій в процесі проведення опитування з використанням поліграфа. С.О. Ковальчук та С.І. Макаренко, визначаючи призначення поліграфа як технічного приладу, також стверджують, що фізіологічні процеси, які реєструються, фіксуються або досліджуються з його застосуванням, пов'язуються із виникненням в опитуваній особі емоцій [209, с. 93; 278, с. 277].

Є.П. Ільїн наголошує, що за своєю сутністю емоції є психофізіологічним феноменом — це суб'єктивні реакції на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників [183, с. 20].

Будь-які емоції супроводжуються зміною фізіологічних реакцій людини. Ще Зигмунд Фрейд стверджував, що кожен, хто має очі, щоб бачити, і вуха, щоб чути, може переконатися, що жоден смертний не може зберегти таємницю. Якщо його губи мовчать, то він говорить кінчиками своїх пальців; ознаки брехні просочуються з кожної пори на його шкірі [492, с.94].

Саме в той момент, коли людина занепокоєна, збуджена чи відчуває страх, у неї виникає певне емоційне напруження, яке проявляється у вигляді відповідних фізіологічних реакцій, а саме: частішає або уповільнюється

серцебиття (частота пульсу), змінюється ритм дихання, коливається температура тіла, змінюється характер біотоків головного мозку, а також змінюється електропровідність шкіри. Тобто, психофізіологічні реакції, які реєструє поліграф, за своїм характером залежать від багатьох складових будови людського організму, але зокрема – індивідуальних особливостей нервової системи опитуваної особи.

С.Д. Максименко наголошує, що вони є рефлекторними – фізіологічне забезпечення емоцій здійснюється підкорковими нервовими центрами (гіпоталамусом, лімбічною системою, ретикулярною формацією) та корою великих півкуль головного мозку [426, с. 198].

На думку науковця В.В. Беда своєрідність емоцій полягає в їх особливій суб'єктивності, яка залежить від особистісної значимості предметів і явищ оточуючої дійсності, що впливають на людину. Якщо такі предмети і явища не мають відношення до цілей і потреб людини, вони не викликають емоцій. Разом з цим, один і той самий предмет або явище в різний час можуть викликати в людини різні переживання [70, с. 66-67].

Сильна емоційна напруга спричиняє активну діяльність десятків фізіологічних механізмів, провокуючи відповідні реакції, які формують емоційний стан людини. Стрес охоплює весь організм, викликаючи в людини певний мобілізаційний стан і при цьому, майже одночасно об'єднує всі функції організму в одне ціле. Відомий російський спеціаліст поліграфа В.О. Варламов зазначає, що масове об'єднання всіх "основних" структур мозку під час стресу – обов'язкове явище. Оскільки саме воно є причиною змін частоти пульсу, артеріального тиску, швидкості кровообігу, збільшення об'єму крові за рахунок підключення резервів, тремору м'язів – їх напруження, збільшення кількості адреналіну в крові [104, с.16].

Емоційна напруга супроводжується зміною активності майже всіх органів людини. У більшості випадків ці зміни набагато перевищують рівні, необхідні для нормальної життєдіяльності людини. Посилення активності нервової системи, що забезпечує емоції, супроводжується надлишковою

мобілізацією енергетичних ресурсів організму. Під час психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа вимірюється фактичний рівень нервово-емоційної напруги, що виникає внаслідок реагування на відповідні стимули (вербальні або невербальні), які мають різне емоційне значення для опитуваної особи. Відповідно, психологічний стрес проявляється в змінах психофізіологічних показників. Це стійко викликає фізіологічні реакції, котрі перевищують реакції на пред'явлення у тих самих умовах однорідні стимули, непов'язані з подією і не надають особі важливої інформації.

У непричетної до події особи ці подразники, як неактуальні емоційні прояви і супроводжуючі їх психофізіологічні реакції, не виникнуть. У особи, яка має відношення до події, слова-подразники, навпаки, створять визначену ступінь емоційного напруження, обов'язково супроводжуваним вираженням спектром психофізіологічних проявів.

На думку В.С. Медведєва: "Наявність взаємозв'язку між емоціями та емоційними станами породжує у психологічній структурі підструктуру психічних процесів і станів" [290, с. 59-60].

Зокрема, під час психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа вимірюється фактичний рівень нервово-емоційної напруги, що виникає внаслідок реагування на відповідні стимули (вербальні або невербальні), які мають різне емоційне значення для опитуваної особи. Відповідно, психологічний стрес проявляється в змінах психофізіологічних показників. Тривале переживання емоцій може перейти в досить стійкий, складний, іноді внутрішньо досить суперечливий емоційний стан психіки (психічний стан) – цілісне, динамічне, відносно стійке особистісне утворення, яке багато в чому визначає особливості психічного життя суб'єкта на конкретному стані життя. Відповідний психічний стан формує настрій людини, який, в свою чергу, впливає на направленість особи, її ставлення до людей, подій, явищ [383, с. 128-129].

Кожній людині відомо, які процеси відбуваються в організмі під впливом емоцій, і як наслідок спричиняється стрес. Найбільш знайомі з них:

"ком у горлі", сухість у роті, прискорене серцебиття. Ці звичайні відчуття являють собою інтерпретацію відповідних видів внутрішніх реакцій на емоції, які виникають. В.В. Бедь визначає емоції як особливий клас психічних процесів, пов'язаних з потребами та мотивами, які відображають у формі безпосередньо-чуттєвих переживань значимість діючих на людину явищ та ситуацій [70, с. 67].

Загально визнаними в науці психології є поділ емоцій відповідно до реакцій людського організму, на внутрішні і зовнішні.

Внутрішні – це діяльність органів людини під впливом емоцій, в якому ключове місце посідає біологічний зворотній зв'язок. Звертаючись до процедури психофізіологічної дослідження опитуваного, слід зазначити, що її сутність полягає в аналізі біологічного зворотного зв'язку за допомогою поліграфа. На ефективність функціонування такої дії впливають індивідуально-психологічні характеристики людини, емоційна лабільність, схильність до самоконтролю, що виражається, насамперед, у змінах каналів з низьким порогом чутливості, таких, як показник шкірно-гальванічної реакції. Це свідчить про присутність різного інформативного значення каналів реєстрації в окремих індивідів і робить оцінку поліграм суто індивідуалізованою, незважаючи на безумовність спільних науково-обґрунтованих закономірностей, в тому числі і регулятивної здатності, яка притаманна всім людям без винятку. Сучасні поліграфи, як правило, мають канали реєстрації показників дихання, серцево-судинної системи, опору шкіри і тремору [395, с.31].

Дихальна система: ритм дихання і об'єм вдихуваного повітря може відхилятися від норми. Чим більш посилена робота (фізична та розумова) потрібна для того, щоб подолати стрес, тим більший обсяг кисню необхідний для реалізації цього процесу. При спокійному диханні активність експіраторної зони не проявляється: у цих умовах вентиляція забезпечується активним скороченням інспіраторних м'язів (переважно діафрагми), а потім – пасивним поверненням грудної клітини у вихідне положення. Однак при

форсованому диханні (наприклад, при фізичному навантаженні) видих стає активним в результаті активізації експіраторних нейронів.

Слід підкреслити, що дихання відбувається значною мірою усвідомлено, і в певних межах кори головного мозку може підпорядковувати собі стовбурові центри. Шляхом гіпервентиляції можна знизити кількість вуглекислого газу в артеріальній крові вдвічі. При цьому виникає алкалоз, який іноді супроводжується судорожними скороченнями м'язів кистей і стоп. Такий ефект можна спостерігати при активних спробах протидії, на основі регуляції дихання [395, с.35].

Кровоносна система: чим сильніше б'ється серце, тим пришвидшений пульс, вищий артеріальний тиск і сильніший кровообіг. Крім того, в крові відбуваються зміни її хімічного складу.

Тиск та пульс. Тиск крові в артеріях безперервно коливається в межах певного середнього рівня. Канал артеріального тиску (АТ) на поліграфі відображає різні коливання. Найбільш часті хвилі-пульсові, позначаються як хвилі першого порядку, вони чітко синхронізовані зі скороченнями серця. Під час кожного скорочення серця порція крові поступає в артерії і підвищує в них тиск. Під час розслаблення серця надходження крові із шлуночків припиняється, відбувається тільки відтік крові з великих артерій і тиск знижується.

Найбільша величина тиску в артеріях виникає під час проходження вершини пульсової хвилі, а найменша – у під час проходження основи пульсової хвилі. Різниця між систолічним і діастолічним тиском називається пульсовим тиском, воно відповідає хвилі першого порядку.

Крім пульсових коливань на кривій артеріального тиску можна спостерігати хвилі другого порядку, що збігаються з дихальними рухами, тому вони називаються дихальними хвилями. Слід враховувати, що вдих супроводжується зниженням артеріального тиску, а видих – підвищенням. При недостатньому кровопостачанні мозку киснем в окремих випадках на

криву АТ відображаються хвилі третього порядку, зумовлені періодичними змінами тону судинорухових центрів.

Ритмічні коливання стінки артерії, зумовлені підвищенням тиску в період систоли, називають артеріальним пульсом. Пульсова хвиля – це коливальна зміна діаметра або обсягу артеріальних судин, обумовлена підвищення тиску в момент виштовхування крові зі шлуночків, потім пульсова хвиля гасне. Ці коливання можна зареєструвати графічно [395, с.32-33].

Таким чином, плетизмограма відображає об'ємну швидкість кровотоку на кінцівках, тобто різницю між припливом і відтоком крові.

Електропровідність шкіри пов'язана з процесом потовиділення і ступенем активності даного процесу. Функціонування потових залоз і, відповідно, термоконстантність тіла забезпечуються за рахунок впливу кори великих півкуль, гіпоталамуса і ретикулярної формації. На тілі людини знаходиться близько 2 млн. потових залоз, велика їх кількість на долонях і саме ці залози активно реагують на зміни в емоційній сфері [395, с.33].

Система травлення: скорочення шлунка призводить до зміни потоків в травному тракті. Зіниці розширюються для отримання більшої кількості світла.

Адреналінові залози: виділяють у кров адреналін, за рахунок якого посилюються емоції, які мають більш тривалий характер.

М'язова система: скорочення та інша рухова активність можуть відхилитися від норми, спостерігається тремор.

В.О. Варламов зазначає, що масове об'єднання всіх "основних" структур мозку під час стресу – обов'язкове явище. Оскільки саме воно є причиною змін частоти пульсу, артеріального тиску, швидкості кровообігу, збільшення об'єму крові за рахунок підключення резервів, тремору м'язів – їх напруження, збільшення кількості адреналіну в крові [62, с.16].

Всі ці внутрішні реакції організму використовуються оператором поліграфа для того, щоб визначити рівень стресу і в результаті, виявити

лжесвідчення. Вищезазначені реакції вимірюються та реєструються з використанням наукових методів, зокрема поліграфа. Психофізіологічні реакції організму під час проведення інструментальної детекції являють собою комплексну систему, тому виокремлення з неї будь-яких складових не дасть вичерпної відповіді про наявність реального стресу під час тих чи інших запитань тестів і відомостей про механізми, що лежать в його основі. Відповідно, спеціалісту-поліграфологу необхідно конкретно знати, яким чином вроджені особливості організму опитуваної особи, втома чи інші нестандартні ситуації можуть вплинути на психофізіологічні прояви цих емоцій [104, с.14].

Зовнішні – це реакції людського організму на прояв емоційних змін внаслідок впливу на них відповідними подразниками. Спеціаліст поліграфа може помітити їх в момент, коли опитувана особа має намір дати неправдиву відповідь. До зовнішніх реакцій відносяться підняті брови, спантеличений погляд, сумні очі, зойк тощо. Спільним для зовнішніх реакцій є те, що вони все ж таки можуть бути проконтрольовані зусиллям волі опитуваної особи. Проте слід пам'ятати, що далеко не останню роль відіграє емоційний стан людини на відтворення певних обставин справи. Саме сильна емоційна напруга спричиняє активну діяльність десятків фізіологічних механізмів, провокуючи відповідні реакції, які формують емоційний стан людини. Стрес охоплює весь організм, викликаючи в людини певний мобілізаційний стан і при цьому, майже одночасно об'єднує всі функції організму в одне ціле. Разом з тим, далеко не всі фізіологічні показники та не при всіх умовах можуть реєструватися, оброблятися, зберігатися та аналізуватися із застосуванням поліграфа, існують певні винятки. Відповідно до сучасних стандартів поліграфи повинні мати не менш п'яти каналів реєстрації, із них чотири канали є чітко визначені – це канал реєстрації артеріального тиску, два канали дихання та канал реакції опору шкіри. Окрім чотирьох обов'язкових каналів, виробники додають канали реєстрації тремору, фотоплетизмограми тощо [52]. Одночасний контроль зазначених фізіологічних процесів в ході

психофізіологічного дослідження є суворо визначеним: відповідно до чинних міжнародних стандартів, виключення з контролю хоча б одного з цих процесів робить процедуру перевірки на поліграфі невалідною. Проте сильне емоційне напруження при проведенні опитування за допомогою поліграфа можна спостерігати і у особи, непричетної до вчинення злочину, що розслідується. У таких випадках В.О.Варламов рекомендує своїм колегам детальніше проводити передтестову бесіду і переконати опитувану особу, що поліграф – це серйозний пристрій, який практично не помиляється. При цьому необхідно пам'ятати про використання непрямого методу під час тестування, який визначає ступінь обізнаності опитуваного в деталях злочину, тоді можна буде виключити помилку в результатах опитування за допомогою поліграфа [104, с.13-14].

Ю.І. Холодний наголошує: "...суб'єктивна діагностика емоційного стану осіб, що здійснюється працівником оперативного підрозділу під час проведення оперативно-розшукових заходів або слідчим в процесі проведення слідчих дій за зовнішніми ознаками, змінами поведінки, доповнюється фіксацією об'єктивних змін функціональної діяльності організму за допомогою спеціального пристрою – поліграфа" [444, с.53].

Отже, існує необхідність комплексного підходу до проведення опитування з використанням поліграфа з одночасним врахуванням всіх можливих чинників, які можуть вплинути на виникнення в опитуваній особі емоцій (потенційної значимості стимулу, фізіологічного стану опитуваній особи та умов проведення поліграфного опитування) при підготовці до нього.

Слід наголосити, що крім психофізіологічних реакцій опитуваній особи, поліграф нічого не реєструє, а пристрої цього класу не здійснюють жодного впливу на опитувану особу, оскільки повністю відповідають встановленим стандартам і вимогам безпеки. Поліграф перебуває на тому ж рівні, що й інші широко поширені технічні засоби дослідження об'єктів реального світу, які є винайденими й прийнятими людським суспільством та слугують його благополуччю, тому засуджувати поліграф, заперечувати його користь і

необхідність так само безглуздо, як і ставити під сумнів користь і необхідність таких, наприклад, пристроїв, як барометр чи термометр [331, с.142]. Під час психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа вимірюється фактичний рівень нервово-емоційної напруги, що виникає внаслідок реагування на відповідні стимули (вербальні або невербальні), які мають різне емоційне значення для опитуваної особи. Відповідно, психологічний стрес проявляється в змінах психофізіологічних показників, які реєструє поліграф.

Однак оцінки поліграфних досліджень можуть бути помилковими, оскільки особа, опитування якої проводиться, може почати нервуватися, навіть і при правдивих відповідях. Поліграф, як вже нами наголошувалося, не виявляє брехню, а лише фіксує зміни вищої нервової системи, які не обов'язково викликані необхідністю казати неправду. Нервування у незвичній обстановці значно впливає на результати подібної процедури.

Слід підкреслити, що фізіологічні реакції не можуть, як правило, контролюватися з боку випробуваного. Однак існує теоретична можливість того, що особа, яку опитують, має настільки міцну нервову систему, що зможе контролювати зміни вищої нервової системи, що призведе до помилкових результатів.

Поліграфолог В.О. Варламов констатує: "... на сьогоднішній день найчастіше зустрічаються механічний, психологічний та фармакологічний способи протидії поліграфу" [97, с. 308].

Вчений докладно описує не лише способи протидії таким технічним засобам, але й шляхи його нейтралізації. Використання даного апаратно-програмного комплексу до певних категорій громадян не є ефективним. Обмеження застосовується у таких випадках:

- вагітності;
- алкогольного чи наркотичного сп'яніння;
- наявність психічного захворювання чи розладу, хвороби, яка пов'язана з порушенням серцево-судинної або дихальної системи;

- регулярного використання наркотичного засобу чи сильнодіючих лікарських препаратів.

На даний час існує перелік ряду захворювань фізичного та психологічного стану людини, при яких не рекомендується проводити психофізіологічні перевірки з використанням поліграфу, через те, що хворі не можуть адекватно сприймати дійсність.

С.Ю. Алесковський та О.Ф. Аубакіров вважають неможливими умовами організації поліграфологічних досліджень в разі отримання оператором поліграфа інформації про соціальні, психологічні та біологічні вади чи тимчасові стани опитуваних. Зокрема:

- менструальний період та вагітність жінок терміном більш як 100 днів;
- параліч, ампутація органів, які впливають на розташування чутливих нервових закінчень, інші складні недавно перенесені хірургічні операції;
- хронічні захворювання: гіпертонія, гіпотонія, неврози, серцева недостатність та ін.;
- емоційна нерівновага в результаті будь-якої події, яка має відношення безпосередньо до опитуваного;
- наркоманія, алкоголізм, особливо якщо тестування відбувається в період вимушеної відмови особою від алкоголю чи наркотиків;
- розумові та психофізіологічні недоліки (за методикою розробленою в США, особи не підлягають перевірці на поліграфі якщо коефіцієнт розумових здібностей менш ніж 70 IQ);
- інші психічні захворювання та нервові розлади;
- вживання особою алкоголю, снодійного, транквілізаторів, наркотичних речовин;
- наявність простудних захворювань, хронічних розладів дихальних шляхів та голосових зв'язок та наявність фізичного болю на момент проведення поліграфологічного дослідження [38, с. 15].

Експериментальне дослідження показало, що при проведенні поліграфної перевірки з дітьми віком 6-7 років практично неможливо зробити правильний висновок. З восьми до одинадцяти років достовірність отриманих результатів становить 12-20%, а в підлітків 14-16 років дорівнює 53-60%. [74, с. 69].

Проводити психофізіологічне обстеження у зазначених випадках можна лише в крайньому разі, коли вичерпані всі інші джерела отримання інформації, тому що гарантія об'єктивності перевірки незначна.

Протягом історичного періоду від застосування перших примітивних способів виявлення неправди в особи до створення високотехнологічних апаратно-програмних комплексів та використання результатів психофізіологічних реакцій організму людини за допомогою поліграфа, спеціалісти неодноразово намагалися дати природньо-наукове пояснення і наукове обґрунтування складних процесів, які відбуваються у психіці досліджуваного.

На початку 90-х років ХХ століття за рубежом (переважно у США) сформувалася значна кількість наукових теорій та окремих концепцій. Вони були направлені на дослідження психологічних чинників особи, які впливають на формування «брехні в людини» та її виявлення технічними засобами. А також дослідження закономірностей емоційного реагування опитуваної особи на зовнішні стимули, що, на наш погляд, послужило підґрунтям створення так званих "теорій поліграфа". Проте жодна з них не дала пояснення всім фактам, які накопичила практика використання цього приладу. Спеціалісти Ізраїля і Канади: Г. Бен-Шахар і Дж. Фюрелі константували, що ні один із теоретичних підходів не здатний охопити увесь об'єм даних, які спостерігаються під час перевірки на поліграфі [451].

Наука не стоїть на місці. Багато світових практичних центрів ведуть інтенсивні дослідження, що спрямовані на удосконалення як самих поліграфів, так і вироблення концептуальних підходів їх застосування. На сьогоднішній день існує біля трьох десятків різноманітних теорій, в яких

розглядаються методичні проблеми поліграфологічних перевірок. Найбільш відомі з них:

- Теорія загрози покарання. Її сутність полягає в тому, що загроза покарання за вчинений злочин є головним (але не єдиним) чинником, яка активізує відповідні реакції організму підозрюваного при проведенні перевірок за допомогою поліграфа.

- Теорія активації. В основу цих знань покладено твердження, що кожне з поставлених запитань має свій рівень активації нервових процесів в організмі і, відповідно, буде мати свій рівень реакцій, тобто значиме, пов'язане зі злочином питання, значно сильніше активує нервову систему, у порівнянні з питанням нейтральним.

- Умовно-рефлекторна теорія. В її основі лежить життєвий досвід людини, його знання, переконаність, що провина тягне за собою кримінальне покарання, і у випадку його викриття, уява жахає можливою карою [451; 443].

Загальним же, практично для всіх існуючих теорій є те, що всі реакції людини під час проведення поліграфного обстеження, розглядаються як єдиний, неподільний комплексний процес, а основним чинником, що визначає емоційну напругу, є рівень мотивації і його психофізіологічне забезпечення.

Американськими вченими на основі викладеної теорії запропоновано дві теоретичні концепції даного питання дослідження:

- теорії, які спираються на мотиваційні та емоційні фактори, як найважливіші детермінанти психофізіологічної диференціації;
- теорії, котрі базуються на когнітивних факторах [451].

Російські вчені Л.М. Балабанова, С.І. Оглоблін, А.Ю. Молчанов, Ю.І. Холодний [71; 336, с.401; 443], до запропонованих теорій додають власні обґрунтування. Вони пропонують їх класифікувати за спрямуванням у два напрями:

- теорії, що засновані на визнанні афективно-мотиваційних процесів у якості головних чинників, які визначають сутність застосування поліграфа (теорія загрози покарання, теорія конфлікту та умовно-рефлекторна теорія);

- теорії, які спираються на когнітивні фактори або процеси (теорія активації та дихотомізаційна теорія).

Перша група теорій поєднує в собі мотиваційні і емоційні фактори, що є визначальними в психофізіологічних дослідженнях людини за допомогою поліграфа. Характер перебігу фізіологічних процесів в опитуваної особи змінюється в залежності від рівня мотивації опитуваної особи щодо результатів поліграфного опитування, а також функціонального стану її організму та індивідуальних особливостей її нервової системи [102, с. 12-14; 98, с. 51-54].

При тому, ступінь емоційного напруження особи знаходиться у прямій залежності від величини певної потреби, яку вона бажає задовольнити, та різниці між обсягом інформації, необхідної для задоволення цієї потреби, а також обсягом інформації про наявні в особи можливості щодо задоволення потреби в даний момент [152].

Під час психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа вимірюється фактичний рівень нервово-емоційної напруги, що виникає внаслідок реагування на відповідні стимули (вербальні або невербальні), які мають різне емоційне значення для опитуваної особи. Відповідно, психологічний стрес проявляється в змінах психофізіологічних показників, які реєструє поліграф. Основою зазначеної теорії послужили розробки дослідника П.В. Симонова, який ще у 1965 році охарактеризував її як інформаційна теорія емоцій. Оскільки бажання уникнути відповідальності особи зумовлює виникнення в опитуваного потреби володіти максимальним обсягом інформації щодо ступеню обізнаності слідства з обставинами злочину, адже повна чи часткова відсутність інформації породжує зростання рівня емоційного напруження людини [97, с. 65-66].

На думку експертів Конгресу США найбільш визнаною у даний час є теорія, за якою людина, котра піддається тестуванню, боїться перевірки і цей страх породжує виражені фізіологічні реакції у випадку, коли дана особа відповідає неправдиво. Дана теорія отримала назву загроза покарання (threat of punishment theory) і відносена до першої концепції [451].

Відповідно до неї характер перебігу фізіологічних процесів в опитуваної особи змінюється у зв'язку з активізацією діяльності нервової системи (яка, зокрема, супроводжується розширенням зіниць очей, зростанням пульсу та артеріального тиску, розширенням бронхів, тощо під впливом страху викриття [359, с. 73]. У рамках зазначеної теорії вважається, що відповідні фізіологічні зміни матимуть місце завжди, коли опитувана особа відчуватиме страх викриття, незалежно від правдивості її відповіді, тоді як правдиве заперечення нею своєю причетності до встановлюваної події не викликати відчуття страху, а отже не матимуть місця й фізіологічні зміни [336, с. 401; 148, с. 10].

По відношенню до теорії загрози покарання Л. Мерсі писав: "якщо на питання суб'єкт говорить неправду, заперечує свою причетність до злочину, страх викриття істини викликає зміни у функціях систем, які фіксують поліграфом, що і дозволяє оператору спостерігати фізіологічні реакції, які можуть бути співвіднесені з брехнею" [235, с. 138].

З цієї причини, вербальна відповідь, отримана від суб'єкта, зовсім не обов'язково відображається на фізіологічних реакціях, які демонструються приладом. Тобто, якщо суб'єкта запитують: "Ви убили С..? " і він у цей час усвідомлює, що дійсно убив С., фізіологічна реакція буде зареєстрована, навіть при визнанні своєї вини [235, с.139].

Неправдива відповідь на запитання та страх розкриття істини спричинить зміни у функціях кожної із системи, зафіксованих поліграфом, і дозволить спостерігати фізіологічні реакції, що можуть бути віднесені до неправди. Відсутність реакції означає, що суб'єкт говорить правду.

В.О. Варламов та Г.В. Варламов зазначають, що загроза покарання є провідним, але водночас не єдиним чинником, який активізує зворотні реакції організму опитуваної особи при проведенні поліграфного опитування [104, с. 9; 98, с. 48].

Вчений-дослідник Р. Девіс трактує природу теорій наголошує, що фізіологічна реакція асоціюється зі станом невизначеності. Можна припустити, що брехня, вимовлена з впевненістю та визначеністю, не викликає сильної реакції; однак, з іншого боку, є експериментальні дані, що неправда вимовлена без будь-якої надії на успіх, виділяється також з труднощами. Саме теорія загрози покарання і представлені її трактування є найбільш визначальними і вразливими.

По-перше, за цією теорією поліграф скоріше вимірює страх перед перевіркою, чим неправду як таку.

По-друге, не можна погодитися із визначальною ролі нервової системи у розвитку фізіологічних реакцій у ході випробувань на поліграфі. Відомо, що далеко не всі зміни в організмі відбуваються на психофізіологічному рівні, обумовлені діями складової вегетативної нервової системи;

По-третє, із розглядуваної теорії випливає, що вираженість фізіологічних реакцій на те чи інше запитання у процесі "детекції брехні" є функцією "реакції уникнення від загрози покарання". Якщо це було б так, то "в субекта, якому було б невідомо про контроль його реакції, ступінь їх прояву була б мінімальною" [183; 451].

До цього класу "теорій поліграфа" відноситься концепція, в основу якої були покладені ідеї академіка О.Р. Лурії. Досліджуючи дану теорію, вчений наголошував: "... емоції пов'язані не тільки із самою подією злочину, але із окремими його деталями, які виявляються емоційно забарвленими для злочинця і практично не стосуються помилково підозрюваного. Важливо і те, що злочинець намагається приховати не тільки свою участь у злочині, але і пов'язані з ним переживання. Штучна активація одного із елементів цього

комплексу, навіть проти волі суб'єкта, автоматично відтворює у свідомості всі інші елементи" [267, с. 37].

Він дійшов висновку, що стан психічної травми, обтяжений необхідністю приховувати її і обмежений страхом самовикриття, створює гострий афект напруги, що безперечно, є одним із факторів визнання вини.

Ідеї О.Р. Лурії були трансформовані американськими дослідниками в теорію конфлікту (conflict theory), яка встановлює, що сильні фізіологічні потрясіння будуть мати місце, коли дві несумісні тенденції реагування будуть активовані одночасно: тенденція говорити неправду і тенденція брехати відносно розглядуваного інцидента. Відповідно до теорії конфлікту характер перебігу фізіологічних процесів в опитуваної особи змінюється у зв'язку з внутрішнім конфліктом, викликаним одночасним виникненням у неї двох протилежних за своєю спрямованістю психологічних установок, зокрема говорити правду про обставини встановлюваної події та неправду про свою причетність до неї. У рамках зазначеної теорії вважається, що причетна до встановлюваної події особа, з одної сторони, повинна перебувати у стані вираженого афективного напруження, викликаного необхідністю заперечення своєї вини та страхом викриття, а з іншої – її зізнання може усунути наявний гострий психологічний дискомфорт. Викладене призводить до розбалансування компенсаторних механізмів організму та розвинення виражених фізіологічних реакцій у відповідь на пред'явлення значимих запитань [336, с. 402-403].

Завершує клас "мотиваційно-емоціональних" теоретичних концепцій умовно-рефлекторна теорія (conditioned response theory). У її основі лежать принципи запроваджені І.П. Павловим. Сутність в тому, що критичні запитання викликають фізіологічне реагування, обумовлене минулим досвідом допитуваного. Чим складніший злочин, тим сильніша буде реакція.

Відповідно до умовно-рефлекторної теорії характер перебігу фізіологічних процесів в опитуваної особи змінюється у зв'язку з виникненням у неї під час поліграфного опитування асоціації між значимим

стимулом та її власним або запозиченим кримінальним досвідом. В основу зазначеної теорії покладено суб'єктивне відношення людини до окремих подій та предметів, яке набувається за рахунок власного або чужого досвіду тим самим впливає на виразність її емоційного напруження, а отже і на фізіологічні показники. Для виникнення такого напруження достатньо усвідомлення опитуваною особою протиправності встановлюваної події та її можливих негативних наслідків [148, с. 10; 443; 97, с.65].

Загальним недоліком теорій «мотиваційно-емоційного класу», на думку провідних зарубіжних спеціалістів, є "складності в поясненні успіху детекції брехні; коли в опитуваного немає високої мотивації уникати виявлення неправди, коли немає потреби брехати; коли суб'єкт не намагається приховувати значиму інформацію або не здогадується про реєстрацію реакцій" [451].

Друга група охоплює теорії, які спираються на когнітивні фактори, поєднуючи в собі активаційні та дихотомізаційні процеси (окремі теорії). Відповідно до неї детекція виникає через різні активаційні сили представлених стимулів.

Стимул (від латинського слова *stimulo* – "збуджувати, спонукати") – це цілеспрямована дія на організм, викликана його відповідною реакцією [356].

Для обґрунтування теорії активації використовується поняття "знання винного". Ознака певної події матиме особливе значення для винного суб'єкта. Вона сигналізуватиме свою важливість через рефлекс, який буде сильнішим з-поміж інших проявів людини. Усі показники відображатимуть однаковий характер, якщо особа не володіє "знаннями винного". У цьому випадку задані запитання викликатимуть звичайні орієнтовані рефлекси, що згасатимуть при повтореннях. Характер перебігу фізіологічних процесів в опитуваній особі змінюватиметься в залежності від ступеню зв'язку значимого стимулу з конкретними обставинами встановлюваної події. В основу зазначеної теорії покладено те, що лише причетна до встановлюваної події особа володіє інформацією про конкретні

обставини такої події, а отже лише вона демонструватиме стійкі орієнтувальні реакції на значимі стимули, тоді як непричетна особа однаково реагуватиме як на значимі, так і на нейтральні стимули [71; 99, с. 9-10; 185, с. 403-404; 102, с. 49].

При цьому зовнішній стимул (предмет чи поставлене запитання), що доносить людині інформацію про закарбовану в пам'яті подію, стійко викликає психологічну реакцію, яка перевищує реакції на аналогічні стимули, які йому презентують в тих самих умовах, проте не пов'язаних зі згаданою подією [293, с.127].

Цим визначається "когнітивний" елемент теорії активації. У ньому акцент більше ставить на інформацію, якою володіє опитуваний, ніж на емоції, страх чи брехню. Однак, слід зазначити, дана теорія не знайшла широкого визнання серед дослідників поліграфа. Провідні американські поліграфологи 40-70 років Дж. Рейд і Ф. Інбау "вважали, що вона може бути домінуючою лише у лабораторних експериментах" [451].

Інша, не менш важлива для дослідження когнітивна "теорія поліграфа" – дихотомізаційна теорія. Її розробниками були вчені Г. Бен-Шахар та І. Ліблїч. У дихотомізаційної теорії характер перебігу фізіологічних процесів в опитуваної особи змінюється в залежності від відносної частоти пред'явлення їй значимих стимулів. В її основу покладено те, що причетна до встановлюваної події особа демонструватиме різне "звикання" до значимих і нейтральних стимулів у ході проведення поліграфного опитування [71; 441].

Розглянуті "теорії поліграфа" не вичерпують спроби вчених і спеціалістів створити належну теоретичну основу психофізіологічного методу "детекції брехні" за допомогою поліграфа. Канадський дослідник Р. Хелсгрейв у 1982 році висунув три теорії для пояснення психічного напруження під час брехні. А саме:

- теорія кількості інформації. Вона встановлює, – найбільш високе збудження відбувається через те, що більше інформації привертає увагу і активується у процесі брехні. Відповідно до якої характер перебігу

фізіологічних процесів в опитуваній особі змінюється в залежності від обсягу інформації, яка привертає її увагу під час опитування та активізується при брехні;

- теорія повернення труднощів. Визначає, що неправдива інформація є більш складною для відтворення, ніж істинна, і це посилює збудження. Тобто, характер перебігу фізіологічних процесів в опитуваній особі змінюється у зв'язку з труднощами, пов'язаними з поверненням неправдивої інформації;

- теорія новизни. Базується на даних, що збільшення психічної напруги виникає через нову асоціацію незвичної неправдивої відповіді із запитанням. При тому, фізіологічні процеси в опитуваній особі змінюються у зв'язку з виникненням нових асоціативних ознак, пов'язаних з виголошенням нею неправдивої відповіді на запитання [71; 451; 441].

Необхідно зазначити, що теоретичні напрацювання у сфері застосування поліграфа не обмежуються лише розглянутими в дисертаційному дослідженні теоріями. На різних етапах вивчення питання, пов'язаного з апаратно-програмним комплексом та використанням його результатів дослідження в окрему галузь наукових знань, вчені розробляли нові "теорії поліграфа". У науково-джерельній базі згадується також орієнтаційна теорія, запропонована М. Клейнером, та розроблена на її основі польськими науковцями концепція виявлення слідів пам'яті, що є важливою складовою при дослідженні ідеальних слідів відображення. До даної теорії також, долучив свої знання російський поліграфолог Ю.І. Холодний та сформулював власну теорію цілеспрямованого тестування пам'яті [443; 336, с. 405-407].

В якій доводить, що образи подій або явищ, які зберігаються в пам'яті опитуваній особі, можуть бути цілеспрямовано актуалізовані за допомогою цільової установки та виявлені за фізіологічними реакціями, які виникають у відповідь на пред'явлені особі спеціальним чином підібрані та згруповані стимули. Вчений вбачає і обґрунтовує своєрідний психофізіологічний

феномен, котрий полягає у зовнішньому стимулі. Саме за допомогою нього, в конкретно визначеній ситуації, опитуваний суб'єкт реагує на інформацію, яка стосується події злочину. Результатом такої дії є ідеальний слід відображення пам'яті людини, котрий стійко викликає фізіологічну реакцію, що перевищує реакції на однорідні стимули за створення аналогічних умов, але не пов'язані із згаданою подією і не містять ситуаційно значимої інформації [443; 336, с. 405-409].

Містяться дані про розробки вітчизняних дослідників поліграфа В.І. Барка, Ю.Б. Ірхіна, Д.Й. Никифорчука, П.П. Підюкова, та запропонованої ними теорії психологічного комплексу. Зміст якої передбачає науковий аналіз перебігу фізіологічних процесів, що відбувається в опитуваній особі і перебуває у прямій залежності від значущості інформації, яку вона намагається приховати [64, с. 96].

З точки зору психофізіології аналіз механізму "внутрішніх", тобто прихованих від безпосереднього сприйняття, процесів передбачає виявлення їх взаємозв'язку з одночасним протікаючим доступним для сприйняття "зовнішніми" процесами, в яких механізм "внутрішніх" процесів знаходить своє вираження. Поява яскраво виражених, інтенсивних реакцій на ті чи інші запитання свідчить про те, що саме ці запитання (в силу певних суб'єктивних причин) є для опитуваної особи важливішими, ніж решта питань. При цьому запис реакцій здійснюється таким чином, що поліграфолог чітко бачить, яке саме запитання викликало відповідну емоційну реакцію опитуваної особи. Тобто, досліджуючи "зовнішні" зміни, опосередковано можна досліджувати внутрішні психічні процеси. Предметом психофізіологічних перевірок є комплекс психофізіологічних реакцій, зафіксованих у вигляді поліграм, які виникають внаслідок вербальної чи невербальної стимуляції пам'яті, актуалізації спогадів, пов'язаних з подією, яка стала підставою психофізіологічної перевірки. Пам'ять забезпечує збереження різних життєвих модифікацій на основі формування енграм (слідів пам'яті), які

характеризують здатність до фіксації інформації і її подальшому відтворенню.

Порівнявши вираженість і стійкість реакцій на питання, які ставились із різних опитувальників, оператор поліграфа висловлює судження щодо суб'єктивного значення для даної особи цих запитань в умовах перевірки на поліграфі.

Аналізуючи запропоновані вітчизняними та зарубіжними вченими "теорії поліграфа", доходимо висновку про те, що в цілому вони відображують сутність дослідження механізму емоційного реагування особи на пред'явлені їй стимули в ході проведення поліграфного опитування. Кожна з цих теорій має свою внутрішню логіку та право на існування. При їх побудові розробниками взято за основу окремий аспект емоційного реагування особи під час проведення поліграфного опитування, підтверджений, зокрема, наявними у цього дослідника емпіричними матеріалами [443].

Водночас, у поглядах на дане питання проглядаються окремі неточності, розбіжності, однак вони не містять суттєвих протиріч, які б ставили під сумнів напрям дослідження. Оскільки питання є значимим для дисертаційного дослідження, хочемо визначити важливі в ньому аспекти:

- у запропонованих "теоріях поліграфа" акцент науковців зосереджується на дослідженні різних стимулів (подразників), які здійснюють свій вплив на емоції людини та механізми їх реагування і фіксації апаратно-програмним комплексом;
- особливо відзначається вплив оцінки значимого стимулу на виникнення та формування саме емоцій, проте лише в теорії страху, конфлікту та інформаційній теорії враховується фізіологічний стан опитуваної особи (відповідно, страх, внутрішній конфлікт та стан невизначеності);
- поява асоціативних ознак в опитуваної особи є можливою лише за умови наявності в пам'яті людини певного емоційно забарвленого

- відповідника. Зокрема, за його присутності може відбутися повторне реагування особи на аналогічне пред'явлення їй значимого стимулу;
- науково доведено, на виникнення і формування емоцій впливають оцінка інформації, фізіологічний стан та оточення [368, с. 351], що є принциповим положенням теорії емоцій. Однак це питання не зовсім знаходить своє відображення на практиці запропонованих "теоріях поліграфа". Зокрема, залишено поза увагою дослідників сам фактор виникнення та формування емоцій оточення. На наш погляд, до нього належить зовнішня та внутрішня форма реалізації опитування із застосуванням поліграфа, яка поєдне в собі умови проведення дослідження, стан опитуваного, поведінку спеціаліста-поліграфолога та інші чинники.

Ключовим питанням дослідження психологічних чинників людини, які впливають на адекватність відтворюваної інформації та фіксація показників апаратно-програмним комплексом є стан опитуваної особи. Існує твердження, яке в дуже стислій формі пояснює, яким чином можна розпізнати людину, яка знаходиться у стресовому стані. "Психологічний подразник, який викликає мотивовану психофізіологічну реакцію" [435]. Незалежно від того, який прилад використовується для реєстрації психофізіологічних показників опитуваної особи, основоположним інструментом є психологія. Це твердження по суті має глибокий зміст, саме воно стало основою поліграфологічних досліджень з використанням поліграфа.

Аналізуючи предмет інструментального методу реєстрації фізіологічних параметрів, В.В. Семенов дійшов висновку: "... однією із важливих задач, які стоять перед перевіркою, є диференційна діагностика психофізіологічних реакцій, характерних для індивіда, пов'язаних як безпосередньо з самою процедурою (відношенням, емоційним включенням в процедуру і т. д.) ..." [395, с. 26].

Спеціалістам поліграфа часто доводиться стикатися з перевіркою різних категорій людей. За допомогою складених питань спеціаліст-поліграфолог має домогтися від них відповідей, які можуть бути швидко і точно інтерпретовані. А правильно відтворити результати відображені на поліграмі можливо лише тоді, коли спеціаліст розуміє всі процеси, що відбуваються внутрішньо в людини. Особливо, коли вона перебуває у стані спокою, вважається, що це гомеостатичний стан рівноваги.

Якщо ж людина не зможе швидко впоратися зі стресом, то рівновага порушується. Саме у момент порушення такого процесу відбуваються численні фізіологічні і психологічні дії, показники яких і реєструє поліграф.

Регуляція психофізіологічних процесів, які тісно пов'язані не лише з типами нервової системи, але й підпадають під вплив внутрішніх та зовнішніх чинників (продромальний стан, хвороба, ступінь втоми, рівень мотивації, вираженість стресу і т.д.), впливає на інформативність показників, які реєструє поліграф, і як наслідок, на точність висновків поліграфолога [395, с.28-29].

Страх викриття та покарання за вчинений злочин, поєднаний з внутрішнім конфліктом між необхідністю заперечення своєї вини та потребою зняття внутрішнього напруження супроводжує певний прояв емоцій в опитуваного на пред'явлення значимого стимулу.

Насправді, дія всіх свідомих і підсвідомих процесів в організмі спрямована на те, щоб повернути його в стан рівноваги, тобто вивести зі стресу. Саме з цим співвідношенням рівноваги та дисбалансу мають справу спеціалісти поліграфа. Виведений зі стану рівноваги мозок за допомогою певного сигналу повідомляє організм опитуваної особи про цей стан і одночасно фіксується за допомогою поліграфа, це так звана "психофізіологічна реакція". Тобто реакція, яка виникає в опитуваної особи у відповідь на запропоновані їй стимули (вербальні або невербальні). Цей "спровокований стимул" є найбільш важливим, оскільки показує аналіз відповідей опитуваної особи, на поставлені їй запитання.

Спочатку питання сприймається органами слуху, де воно трансформується в імпульси, що надходять у відділ мозку – гіпоталамус. Вже тут і формуються в якості реакції різні команди, які передаються різним нервовим системам, зокрема автономній нервовій системі (АНС). Автономна нервова система регулює роботу внутрішніх органів – серця, шлунка, залоз і кровоносних судин. Ця регуляція здійснюється автоматично і прямо залежить від емоційного стану людини, не змінюючись внаслідок прикладення вольових зусиль. (Створення методу "зворотного зв'язку" дозволяє певною мірою поставити під контроль волі функції АНС, але не настільки, щоб протистояти психофізіологічному дослідженню з використанням поліграфа). Нервові закінчення автономної нервової системи з'єднані з центральною нервовою системою і в нормі функціонують на підсвідомому рівні. Автономна нервова система складається з симпатичної і парасимпатичної систем. Багато внутрішніх органів мають волокна від обох систем. Ефекти цих двох систем протилежні один одному. Так, одна система прискорює скорочення серця, інша – їх уповільнює [395, с.29].

Діяльність головного мозку представлена різними функціями. Так, довгастий мозок і міст, що є продовженням спинного мозку, виконують рефлекторну функцію і роль провідників. Ядра довгастого мозку та мосту здійснюють регуляторну функції і забезпечують роботу органів травлення, дихальної, серцево-судинної систем та ін. У середньому мозку проходять рефлекторні дуги орієнтовних рефлексів на зорові та звукові подразники, що може проявлятися відповідними реакціями, наприклад, поворотами голови і тіла в сторону подразника. Щодо проміжного мозку, то значна частина складних рухових рефлексів обумовлена функціонуванням саме цього сегменту, через який надходять імпульси до кори великих півкуль від зорових, слухових, шкірних, смакових та інших рецепторів [395, с.29].

Імпульси проходять через синапси (Синапси – мікроскопічні спеціалізовані утвори на місці контакту нервових клітин (нейронів) у центральній нервовій системі і на нервових звивинах або на місці контакту

нейрона і клітини ефектора), які "відповідають" за перетворення сигналів в стимули. У більшості синапсів це відбувається при виділенні хімічних передавачів. Ці передавачі діють як стимулятори, що передають імпульс, який змушує реагувати відповідний орган або мускул. Сила і тривалість імпульсу залежать від сили або походження подразника (стимулу). Нерв може передавати імпульси частіше, якщо пройшов більш сильний стимул через синапс або орган чуття.

Після стимуляції чутливого нерва імпульс надходить у мозок. Мозок приймає рішення, як реагувати. Наприклад, особа впустила який-небудь предмет піднімаючись по сходах, після того, як вона це усвідомить, то очевидно, піде його підіймати. У даному випадку імпульси нервових закінчень очей передаються по нервах в мозок. Мозок передає імпульси далі, до рухових м'язів кисті, руки і спини.

Однак, деякі імпульси не надходять у мозок. Вони по ланцюжку замикаються прямо у відділі спинного мозку, що регулює діяльність моторних нервів. Прикладом подібної реакції в такому випадку можна навести опік від палаючого сірника.

Таким чином, в загальних рисах, можна уявити ті процеси, які відбуваються в організмі опитуваної особи, починаючи від того моменту, коли прозвучало запитання до моменту озвучення відповіді на нього. Під час формулювання відповіді в організмі відбувається грандіозна робота. Розглядати всі процеси, можливо, не має сенсу, проте фізичні процеси, що супроводжують даний момент, важливі для спеціаліста-поліграфолога [362].

Отже, використання поліграфа дозволяє об'єктивно відобразити суб'єктивне значення того чи іншого стимулу для індивіда. Підвищення емоційної напруги під час психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа тісно пов'язане зі зростанням нейрофізіологічної активності кори і глибинних структур головного мозку, які контролюють нижчі відділи мозку, що регулюють усі фізіологічні функції організму. Реакції опитуваної особи, яка є носієм ідеальних слідів події і обставин злочину, фіксуються

поліграфом за допомогою датчиків, закріплених на різних частинах тіла учасника процедури. При цьому головним завданням поліграфолога є винесення висновку, який ґрунтується на основі оцінки співвідношення фізіологічних реакцій опитуваної особи на ті чи інші стимули, судження про суб'єктивну значення для неї цих стимулів, що свідчить про наявність в пам'яті людини ідеальних слідів якої-небудь події або її окремих елементів, факт виявлення яких може слугувати орієнтиром при вирішенні питання про те, чи приховує опитувана особа певну інформацію. Висновки щодо питань, які має вирішити спеціаліст-поліграфолог, формулюються на основі комплексного аналізу результатів, отриманих під час поліграфологічного дослідження. Таким чином, ми можемо стверджувати про необхідність системного підходу до проведення поліграфного опитування та врахування при підготовці до нього всіх можливих чинників, які можуть вплинути на виникнення в особи емоцій. А використання отриманих знань у конкретно-визначеній ситуації із застосуванням поліграфа матиме свою унікальну форму, спрямовану на досягнення індивідуально-значимих завдань слідства.

Висновки до Розділу 1.

Підводячи підсумок першого розділу, який стосувався правової природи поліграфа, його загально-теоретичних основ зародження, становлення та сучасного стану наукових досліджень у цій сфері, ми дійшли наступних висновків, які відображують етапи формування та процесу утвердження даного науково-технічного приладу у суспільні правовідносини, а саме:

1. Зародженню поліграфа передували історично-обумовлені умови та пов'язана з ними діяльність людини, спрямування якої було направлено на з'ясування правди в конкретно визначеній ситуації. Використовувані нею різні підручні предмети та речі побутового призначення визначали відношення особи до факту чи події, яка підлягала встановленню.

2. Появі, процесу становлення поліграфа та його наукового сприйняття психологічних аспектів сприяв науково-технічний прогрес, який дав поштовх розвитку окремих наук (медицини, психіатрії, психології тощо). Глибокі

наукові та практичні дослідження вчених у названих галузях знань, дали можливість виділення поліграфа в окремий напрямок наукового пізнання та отримання від людини даних в ході проведення поліграфологічного опитування.

3. Зарубіжними та вітчизняними науковцями здійснювалися різні підходи до визначення термінологічного поняття поліграф. Нами пропонується наступне його трактування: поліграф – це науково-технічний апаратно-програмний комплекс, призначений для зняття, опрацювання, зберігання та використання фізіологічних показників людини, які пов'язані з виникненням в опитуваної особи емоцій, і є реакцією на пред'явлення їй спеціально підібраних стимулів, котрі підсилюють значущість події розслідуваної справи.

4. Емоції є суб'єктивною реакцією на зовнішні та внутрішні подразники. Вони характеризуються окремою формою емоційних проявів психіки і відображують психічний стан людини, її короточасні хвилювання у відношенні до опитуваної події. Сильна емоційна напруга викликає активну діяльність значної кількості фізіологічних механізмів, тим самим провокуючи відповідні реакції, що спричиняють емоційний стан людини. Закономірності функціонування різних систем людського організму є опосередкованими через нервову систему і відображуються певними психофізіологічними реакціями, а саме: внутрішніми і зовнішніми. Перші – відображують діяльність органів людини під впливом емоцій в якому ключове місце посідає біологічний зворотній зв'язок. Другі – є реакціями людського організму на прояв емоцій як результат впливу на них відповідних стимулів (подразників).

5. Вченими міжнародних практичних центрів проводяться ціленаправлені дослідження, які стосуються вироблення концептуальних підходів до систематизування тестів опитувальників у відповідності до їх спрямування. Нині нараховується біля трьох десятків різноманітних теорій, що знаходять своє відображення у методологічних питаннях поліграфологічних перевірок.

Зокрема: теорії, які опираються на мотиваційні та емоційні фактори, як найважливіші детермінанти психофізіологічної диференціації, а також теорії, що базуються на когнітивних факторах.

РОЗДІЛ 2.

АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО І ВІТЧИЗНЯНОГО НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІГРАФА ТА ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

2.1. Поліграф за рубежом: нормативно-правова регламентація застосування даного приладу різними країнами світу

Як вже вище нами зазначалося інструментальна детекція активно використовується в біля шестидесяти країнах світу в різних галузях знань. Поліграф знаходить своє застосування і під час розкриття та розслідування злочинів правоохоронними органами таких країн: США, Японія, Туреччина, Китай, Канада, Колумбія, Латвія, Литва, колишня Югославська Республіка, Південня Корея, Великобританія, Фінляндія, Держава Ізраїль, Індія, Іспанія, Казахстан, Сербія, Сінгапур, Естонія, Хорватія, Чеська Республіка, Чорногорія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Македонія, Молдова, Польща, Росія, Білорусь, Болгарія.

У наведеному переліку не враховані країни, які застосовують поліграф для відбору персоналу, проведення службових розслідувань у правоохоронних органах та у приватному секторі.

О.В. Белюшина підкреслює: "... в зарубіжній практиці одним із основних напрямків застосування поліграфа є діяльність правоохоронних органів по розслідуванню злочинів" [74, с. 84].

Російський дослідник В.О. Варламов, наголошує, що історія застосування поліграфа у боротьбі з правопорушеннями становить більше 100 років, тоді як наукова основа застосування приладу почала розвиватися лише в останні 40-50 років, що є тим рідкісним випадком, коли практика визначала напрямки удосконалення поліграфа [226, с. 47].

Аналізуючи емпіричну базу досліджуваного питання доходимо висновку, що кожна з країн, відповідно до етнічного, політичного, правового, економічного, соціального, культурного розвитку, знаходила свій шлях сприйняття поліграфа. Значимим був підхід зарубіжних країн до застосування інструментальної детекції у діяльність правоохоронних органів. Д.А. Мовчан відповідно до нормативно-правового регулювання застосування поліграфа під час розкриття та розслідування злочинів, названі вище країни умовно поділив на чотири групи:

а) країни, в яких застосування поліграфа врегульовано окремим законом;

б) країни, в яких застосування поліграфа врегульовано окремими правовими нормами закону, що регулюють ширше коло суспільних відносин;

в) країни, в яких застосування поліграфа врегульовано підзаконними нормативно-правовими актами;

г) країни, в яких застосування поліграфа нормативно не врегульовано [295, с. 258].

До першої групи країн він відніс: Литву та Молдову.

У Литві цей апаратно-програмний комплекс використовується з 1992 року, хоча Закон "Про використання поліграфа" був прийнятий у 2000 році. За словами Вітаса Сальджюнаса, завідуючого відділу Нагляду діяльності Департаменту суспільної безпеки МВС Литовської Республіки, даний закон написаний тільки для одного психофізіологічного методу; поліграфологічні

дослідження дозволяють проводити декільком державним інстанціям; дослідження кримінальних подій не передбачається, а тому даний закон не є доцільним для спеціалістів [388].

Тобто, відповідно прийнятого закону, литовські поліграфологи обмежені в можливостях проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа. Разом з тим Закон Литви "Про оперативну діяльність" 2002 р. пунктом 10 ст. 7 надає право оперативним підрозділам проводити поліграфні тести [295, с. 259].

Закон Молдови "Про оперативно-розшукову діяльність" 1994 р. П. п ч. 2 ст. 6 надає органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, право проводити розмову з підозрюваними із застосуванням детекторів симуляції (поліграфів) [295, с. 259].

Нині ж у Молдові діє Закон "Про застосування тестування на детекторі симуляції (поліграфі) " 2008 року [16]. Необхідно зауважити, що зазначені закони в основному регламентують використання поліграфа при здійсненні професійного відбору персоналу на деякі посади, що висуваються до працівників, які їх обіймають, особливі вимоги, а також при проведенні внутрішніх або службових розслідувань. Разом з тим, також передбачається можливість застосування поліграфа в ході реалізації оперативно-розшукової діяльності з дотриманням загальних вимог щодо проведення поліграфологічного опитування. Крім того, в даному Законі регламентовано права, обов'язки та відповідальність ініціатора застосування поліграфа.

До другої групи науковець відносить: колишню Югославську Республіку Македонію, Чорногорію, Словенію, Індію, США, Польщу, Турцію.

У §§ 3, 4 ст. 151 КПК Колишньої Югославської Республіки Македонія 1997 р. органам внутрішніх справ надано право застосовувати поліграф для опитування осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів. Даний захід проводиться у відповідності до загальних вимог поліграфологічного дослідження.

Кримінально-процесуальний кодекс Чорногорії ч. 2 ст. 230, починаючи з 2003 р. надає поліції право застосовувати поліграф для викриття злочинців,

попередження втечі або переховування злочинців та їх співучасників, виявлення та збереження слідів злочинів та предметів, які містять доказову інформацію, а також для отримання іншої інформації, що може сприяти успішному здійсненню кримінального судочинства.

Закон Словенії "Про поліцію" п.6 ст. 54 визначає можливість застосування поліграфа щодо отримання даних під час розкриття та розслідування злочинів.

Необхідно зауважити, що в європейських країнах досить поширеною є практика регламентування оперативно-розшукової діяльності у кримінально-процесуальних кодексах та законах з питань діяльності поліції.

У Індії поліграф вперше застосували через вбивство Махатми Ганді у 1948 році. Перший підрозділ по роботі з поліграфом був створений у 1973 році в Центральній судовій науковій лабораторії. На шостій Всеіндійській криміналістичній конференції, яка проходила в 1985 році, генеральний директор Управління розвитку поліції МВД Індії закликав ширше використовувати дану методику допиту [295]. До 1987 року було проведено більше 3000 опитувань, що стосувалися різноманітних злочинів.

Відповідно до Конституції Індії і Закону про докази, а саме п. 25 визначено, що результати поліграфних опитувань у якості доказів у кримінальному судочинстві, як правило, є недопустимими. Це не стосується випадків, коли опитування проводить спеціаліст, який не є поліцейською посадовою особою (незалежний експерт). Інколи суди можуть приймати такі результати у якості доказу.

Досвід застосування поліграфа в Індії цікавий тим, що це багатонаціональна країна, де населення розмовляє різними мовами, проте опитування проводиться через перекладача і при цьому досягають вагомих результатів [493, с. 173-187].

США посідає окреме місце серед країн другої групи, оскільки у цій країні кожний штат має власне законодавство, а отже застосування інструментальної детекції в кожному з них є індивідуально визначеним.

Діяльність поліграфа регламентується поправками до Конституції США, Федеральним законодавством і законодавством Штатів [484, с. 17].

У 1965 році Верховний Суд постановив, що примушування до випробувань на даному приладі є порушенням п'ятої поправки до Конституції, яка надає право відмовитися від самообвинувачення. Будь-яка перевірка проводиться тільки за письмової згоди особи та із санкції органів, що здійснюють кримінальне переслідування. Під час проведення попереднього розслідування результати поліграфологічного дослідження масово застосовуються, зокрема у якості доказу в кримінальному процесі, незважаючи на відсутність нормативно-правових документів, які їх регламентують. Діє судовий прецедент: правило Фрая. У цій справі у 1923 році Федеральний Суд визнав результати допиту із застосуванням поліграфа з наукової точки зору недопустимим. Посилаючись на те, що важко визначити, межі наукового принципу чи відкриття, які пересікають кордон між експериментом і практикою. В подальшому, на правило Фрая посилалися Федеральні Суди, коли відхиляли результати допитів із застосуванням цього приладу, як доказ у кримінальній справі [500, с. 239-249].

У 1985 році у США був прийнятий "Закон про допустимість застосування поліграфа у всіх випадках можливості витоку секретної інформації". Це призвело до збільшення числа поліграфічних опитувань. На федеральному рівні проведення таких дій стало обов'язковим для службовців державного департаменту, міністерства оборони, служби безпеки, ФБР, поліції, для експертів, консультантів та інших осіб, пов'язаних із названими відомствами. Однак, форсоване застосування даного приладу спричинило масовий резонанс громадськості через велику кількість помилок під час поліграфологічних перевірок. У 1988 році в США набув чинності «Закон про обмеження застосування поліграфа у приватному секторі». Він майже припинив використання поліграфа в державних установах і спричинив практично повну його заборону в приватному секторі. Визначав умови

використання апаратно-програмного комплексу для відбору службовців у приватні підприємства. Але збільшення вдвічі кількості розкрадань колективного, державного, особистого майна, змусило уряд у 1988 році дозволити застосування поліграфа в різних напрямках діяльності. Нині кількість перевірок в США перевищує 8 млн. на рік [357]. Слід зазначити, що законодавство більшості штатів з питань застосування поліграфа в основному розвиває положення Федерального Закону "Про захист працівників від поліграфа" 1988 р., дія якого не поширюється на органи державної влади. У кожному штаті є свої підзаконні акти, які регламентують діяльність даного приладу у трудовій і службовій сфері. У той же час, у законах деяких штатів безпосередньо згадується можливість застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні злочинів. Конгрес США у 1990 році санкціонував широке використання інструментальної детекції правоохоронними органами, передбачивши жорсткіший контроль за якістю проведених перевірок. У зв'язку з цим Асоціація операторів поліграфа поліції США розробила і почала використовувати на практиці загальнонаціональну програму удосконалення якості перевірки на апаратно-програмному комплексі у правоохоронних цілях. Варто наголосити, що при розгляді кримінальних справ у судах федеральними округами, відношення до поліграфа різне:

а) у деяких з них, результати поліграфного опитування знаходяться у компетенції суду (першого та третього округів);

б) інші взагалі не беруть до уваги результати такого дослідження у якості доказу (четвертий округ);

в) у дев'ятому окрузі визначається наукова обґрунтованість і надійність результатів поліграфологічного опитування, яке належить до захисту обвинуваченого [484, с. 17].

У 1989 році апеляційний суд США, розглядаючи вирок першої інстанції, виніс рішення у справі проти Піцціона, відтоді діє так зване

прецедентне правило Піцціона. У подальшому воно стало вирішальним при застосуванні результатів опитування за допомогою поліграфа у якості доказу.

Однак слід зазначити, що підхід до використання результатів поліграфологічного опитування різними штатами США залишається й нині неординарним – від повного його заперечення до безперечного визнання таких результатів. Для застосування поліграфа в ході проведення слідства дозвіл надається лише судом. Так, у Каліфорнії (Закон Каліфорнії 351.1 1983 року) допускається використання результатів поліграфологічного опитування як доказу в суді, саме у кримінальних справах [486, с. 107].

Разом з тим, § 659.227 Звід Законів штату Орегон встановлює загальну заборону на проведення поліграфних тестових опитувань, за винятком добровільної згоди особи, в рамках кримінального чи цивільного процесу. Законодавство штатів Айова, Арізона, Вірджинія, Іллінойс, Каліфорнія, Колорадо, Коннектикут, Мічиган, Нью-Йорк, Оклахома та Флорида окремо регламентують порядок застосування поліграфа під час розкриття та розслідування статевих злочинів [295, с. 259].

Отже, у США даний прилад застосовується активно в оперативно-розшуковій діяльності при розслідуванні злочинів поліцією на основі відомчих нормативно-правових актів та інструкцій. Слід наголосити, що саме у Америці Кілером була створена перша школа підготовки спеціалістів поліграфа, а з 1947 року діяв організований шеститижневий курс навчання майбутнім поліграфологам. Через три роки міністерство оборони США створило першу відомчу школу, в яку зараховувалися громадяни цієї держави, які мали вищу юридичну освіту та не менше двох років стажу роботи у правоохоронних органах. Поштовхом цьому став досвід використання поліграфа у боротьбі зі шпигунством.

Незважаючи на те, що інструментальна детекція здобула своєї популярності, однак спостерігався дефіцит висококваліфікованих спеціалістів. З цієї причини уряд США збільшив кількість шкіл цього напрямку підготовки. На початок 1987 року нараховувалося двадцять три

навчальних центри. Найбільш визнаним вважався Національний тренінг-центр у Нью-Йорку.

На думку дослідників поліграфа, такі перевірки стали дієвим засобом не лише у розслідуванні злочинів, а й профілактичних заходів, зокрема при рецидивних протиправних діях. Проведені спеціальні дослідження в США показали, що із засуджених, які не проходили тестування перед умовно-достроковим звільненням повторно було притягнуто до відповідальності 72%. У той час з тих, хто протестувався, – рецидивістів було тільки 32% [98, с. 339].

Інший, своєрідний підхід до визначення місії поліграфа знаходить своє відображення у Польщі. Увага прикладному використанню цього науково-технічного забезпечення з'явилася перед другою світовою війною, коли даний прилад був придбаний з-за кордону Інститутом психічної гігієни у Варшаві для його поглибленого вивчення. Чи використовувався поліграф у кримінальному розслідуванні передвоєнного часу невідомо, проте така можливість обговорювалася, зокрема, у роботі В. Зеленської, яка у 1939 році, висловлювала думку, що є помилкою ігнорувати застосування поліграфа у цілях розслідування злочинів [259].

Практичний інтерес до інструментальної детекції зріс у післявоєнні роки. На початку 50-х років ХХ ст. польська розвідка зацікавилася цим науково-технічним приладом і придбала американський поліграф та почала використовувати його у оперативно-розшуковій діяльності. В той період для польських спеціалістів оволодіння технологією перевірки на поліграфі мало великі труднощі, адже американська адміністрація наклала ембарго на вивіз цієї технології у країни Східної Європи. Варто зазначити, відношення пересічних поляків до приладу був майже негативним.

Перше практичне його застосування знайшло відображення у 1963 році професором П. Хорошовським при розслідуванні злочинів. Результати такої перевірки були доповнені описом технології проведення дослідження, яких долучили поряд з іншими доказами. Суд взяв до уваги результати

поліграфологічного опитування як доказ у справі і особі пред'явили обвинувачення. Через рік воєводський суд м. Любліна звернувся до П. Хорошовського з проханням провести перевірку на поліграфі групи обвинувачуваних. Проте отримані професором результати суд не лише не використав, але і не взяв їх до уваги. Ці два випадки стали причиною гарячих спорів на сторінках польських юридичних журналів. Однак, згодом науково-технічний прилад почав проникати у діяльність правоохоронних органів цієї країни. У липні 1974 року МВС Польської Республіки за № 0052/74 видало розпорядження "Про оперативну роботу цивільної міліції". Пунктом 104 визначалося, що в оперативній роботі мають використовуватися всі заходи, як офіційні так і не офіційні, котрі направлені на отримання важливої для слідства інформації. При тому дозволялося застосовувати оперативну техніку розвідки для спостереження, прослуховування осіб, а також дослідження речей і документів. Слід зазначити, що до 1976 року результати застосування поліграфа не мали доказової сили, а використовувалися як орієнтуюча інформація. Серед практичних працівників правоохоронних органів Польщі були й противники застосування поліграфологічних опитувань у кримінальному процесі. Як наголошує О.В. Варламов "... такі погляди висували спеціалісти, які мали слабке уявлення щодо процедури поліграфних перевірок" [97, с. 15]. На їх думку, інструментальна детекція порушує права людини і конституційні гарантії недоторканості особи. Прихильники застосування поліграфа пропонували використання цього приладу у оперативно-розшуковій діяльності. Акцентуючи, що поліграф допоможе забезпечити презумпцію невинуватості, адже за його результатами багато опитуваних виключаються із числа підозрюваних і обвинувачуваних.

Емпірична практика дослідження питання засвідчує, що того ж 1976 року Верховний Суд Польщі почав визнавати підсудного, обвинуваченого в умисному вбивстві, винним, посилаючись на результати застосування поліграфа. Прикладом може слугувати кримінальна справа Р.Адама за вчинення вбивства. Він повністю визнав свою вину після проведення

поліграфологічного опитування. Апаратно-програмним комплексом зафіксували реакцію опитуваного на предмет знаряддя та місця вбивства. На той момент інших доказів проти нього не було. Тобто, дослідження за допомогою поліграфа дозволило зняти обвинувачення з двох інших осіб, які підозрювалися у цьому злочині [256].

Починаючи з 1970 року значно частіше поліграфні пристрої стали використовуватися в діяльності поліції (міліції) МВД Польської Республіки. Практика проведення таких досліджень у цій країні здійснювалася двома напрямками:

- а) в оперативно-розшуковій діяльності;
- б) у кримінальному процесі [256, с. 148].

До 1978 року поліграфологами здійснено опитування більше 300 осіб, підозрюваних у скоєнні кримінальних злочинів. Отримані результати дозволили визначити винних осіб із числа підозрюваних, тим самим підвищити ефективність попереднього розслідування [259, с. 144-147].

Відповідно до історичного перебігу проміжку часу, теоретики та практики Польщі і надалі по-різному відносилися до поліграфа і визначали йому місце у життєдіяльності країни. Черговою правовою базою його застосування стало "Положення внутрішніх справ і меж дії підлеглих йому органів", прийняте сеймом Республіки Польщі 14 липня 1983 року. Відповідно до статті 6 цього документа: "Співробітники, що працюють у держбезпеці чи міліції, з метою впізнання, попередження і розкриття злочинів та інших дій, направлених на безпеку держави і суспільного порядку, використовують оперативно-розшукові, слідчі та адміністративно-правові дії" [449].

Є. Гаерські, співробітник Головної комендатури поліції наголошував, що застосування поліграфа у кримінальному судочинстві Польщі з середини 1960 років до кінця 1990 років супроводжувалося дискусією серед противників та прибічників при розслідуванні і розкритті злочинів. Зокрема, прокуратура Польщі виступала проти використання поліграфа в оперативно-

розшуковій діяльності поліції. Ця точка зору була висловлена у відповідь на запит Головного управління поліції (1994 році), у якому говорилося, що якщо процесуальний закон встановлює правові гарантії, які обмежують обов'язок, надають інформацію державним органам, то з цього випливає, що поза судом у ході оперативної діяльності, ніхто не може робити те, чого ці обмеження не дозволяють [123, с.61-64].

Поштовхом до розв'язання спірних питань правового характеру стали зміни до Кримінально-процесуального кодексу Польщі (1997 року). Нині чинною є ст. 171, якою заборонено «гіпноз, ліки чи технічні прилади, котрі впливають на психологічні процеси допитуваної особи чи орієнтовані на контроль неусвідомлених реакцій організму, пов'язаних з допитом» [123, с.65-67].

Того ж 1997 року відповідно § 2 ст. 192 КПК Польщі експертам було дозволено застосовувати технічні засоби контролю мимовільних реакцій особи.

Подальшим кроком вперед стала Постанова Верховного суду, прийнята 21 грудня 1998 року (ІУ КО101/98), яка поставила крапку у багаторічній суперечці польських учених і практиків щодо процесуального статусу результатів перевірок на поліграфі. Нею визнано, що експертиза із застосуванням поліграфа може бути зарахована у кількість доказових матеріалів і слугує одним із основних доказів вини особи [123, с. 68-69].

Лише за 1989 рік до суду були направлені результати опитування восьми людей, як докази [136, с. 6-7].

Прийняттю цього правового документа передували наукові розробки польських вчених: Маруша Куліцкі, Яна Відацкі, Єжи Конечни та Єжи Гаерські. Вони займалися науковою роботою у трьох польських університетах – Сілезькому, університеті у Вроцлаві і Коперніковському в Торуні, щодо можливостей застосування поліграфа у сфері судочинства.

Наприкінці ХХ століття вони розробили концепцію, яка дала теоретичне пояснення технології психофізіологічних досліджень за допомогою поліграфа і включала в себе чотири базисні положення:

- а) перевірка на поліграфі орієнтована на дослідження слідів пам'яті;
- б) процедура перевірки базується на принципах, які використовуються у психологічних експериментах;
- в) дослідження за допомогою поліграфа є одним із методів криміналістичної ідентифікації;
- г) дослідження націлено на відшукування інформації, яка необхідна правоохоронним органам.

Вказана концепція базувалася на тому, що інформація стосовно протиправних діянь осіб супроводжувалася сильними негативними емоціями, які відкладаються у довготривалу пам'ять злочинця. Сліди пам'яті такої події стійкі, унікальні і допускають проведення ідентифікації [259].

Як зазначає Є. Гаєрські: "За ці роки професорами Яном Відацькі, Єжи Конечни, Марушем Куліцькі і Єжи Гаєрські проведено тисячі перевірок на поліграфі. Зазначені науковці були введені в процес, як експерти, за запитом органів прокуратури. Вони оформляли результати досліджень у формі звітів, які долучалися до матеріалів кримінальних справ, а потім виступали у суді експертами, де надавали усні пояснення" [123, с. 65-66].

У 2003 році в Кримінально-процесуальному кодексі Польщі набула чинності стаття 192 / а, відповідно до якої в інтересах зменшення кількості підозрюваних чи для визначення доказової цінності зібраних доказів експерту дозволялося застосовувати технічні засоби, націлені на контроль неусвідомлених реакцій людини. А в жовтні 2006 р. параграфом 5 Декрету Ради Міністрів "Про гарантування безпеки та допомоги свідкам та іншим особам" було передбачено можливість застосування поліграфа в рамках програми захисту свідків.

Варто згадати, що ще з середини 90-х років у Польщі була створена асоціація поліграфологів, яка об'єднала навколо себе біля сорока

спеціалістів, що займалися перевітками на поліграфі. Одним із найвагоміших результатів діяльності цієї організації стало видання у 2007 році спеціалізованого журналу "Європейський поліграф". Як наголошує Я. Відацкі, на той час реалізовано дуже небагато із того, що планувалося при створенні цієї організації. Натомість важливим її досягненням стало прийняття "Стандартів опитування із використанням поліграфа у ході кримінального розслідування". Однак, асоціації не вдалося прийняти "Стандарт опитування з використанням поліграфа при роботі з кадрами" та ввести у дію кодексу етики поліграфологів [449; 452].

Нині ж у Польщі, у діяльності застосування поліграфа, існує дві взаємопов'язані проблеми. Перша – зменшення експериментальних наукових досліджень у частині застосування даного апаратно-програмного комплексу в реальних умовах. Інша проблема – не розроблена єдина система підготовки поліграфологів і чіткі критерії ліцензування їх діяльності.

На сьогоднішній день, на практиці, поліграф можна використовувати без пред'явлення обвинувачення в оперативно-розшукових цілях. Застосування даного науково-технічного приладу, саме у цих цілях оформляються довідкою спеціаліста, а при процесуальних діях – постановою прокурора, результат відображається у формі, прийнятої для проведення експертних досліджень.

Як наголошує дослідник В. В. Гордієнко: "...у Польщі можливість використання поліграфа закріпилася у Кримінально-процесуальному кодексі, де чітко визначено, що застосування даного засобу здійснюється виключно із санкції прокурора за добровільної згоди опитуваного суб'єкта" [136, с. 6-7].

Слід зазначити, що Верховний і апеляційний суди цієї країни також враховують результати інструментальної детекції як докази при дотриманні двох умов:

- а) поліграфні дослідження мають проводитися за згодою особи;
- б) дослідження повинні бути закріплені у формі висновку експертизи, яка складена відповідно до ст. 200 КПК Польщі. Також дослідження не

мають бути частиною будь-якої іншої процесуальної дії (наприклад, допиту). І звичайно експерт має володіти необхідною професійною кваліфікацією і моральними якостями [259; 446].

Що стосується Турції, то вона адаптувала застосування поліграфа в 1984 році з метою розслідування злочинів. Підготовка кадрів в цьому напрямку здійснюється для країни у США. Нормативно-правова основа дублює правові акти Сполучених Штатів Америки, як родоначальниці поліграфа. Важливим аспектом застосування інструментальної детекції при розкритті та розслідуванні злочинів є дотримання мінімальних технічних вимог до приладу для забезпечення ефективності його застосування. Встановлені на початку в 20-х роках ХХ ст. в США, мінімальні технічні вимоги до поліграфа є визначальними й нині. Це стосується наявності у приладу не менш п'яти каналів реєстрації фізіологічних показників активності організму опитуваної особи (верхнього та нижнього дихання, електричної провідності шкіри, артеріального тиску та пульсу).

Третю групу становлять країни: Англія, Бельгія, Болгарія, Білорусь, Держава Ізраїль, Канада, Південна Корея, Чеська Республіка, Росія.

Англія довгий час була ярим противником застосування поліграфа у будь-якій сфері людської життєдіяльності. Однак, реалії часу змусили цю державу переглянути своє ставлення до можливості використання апаратно-програмного комплексу та використання отриманих поліграфологічних даних як орієнтовної інформації про подію, яка відбулася. Нині ж активно Англія використовує поліграф у діяльності поліції та спецслужб. Одним із прикладів може слугувати факт, що у квітні 1984 році, було прийнято рішення про використання даного приладу для викриття іноземного шпигуна у Штаб-квартирі уряду. До сьогодні поліграф застосовується поліцією при розслідуванні злочинів [502, с. 406].

У 2007 році у Великобританії прийнято Закон "Про контроль над правопорушниками", який передбачає обов'язкове проведення поліграфічних опитувань осіб певних категорій, у тому числі й неповнолітніх, а також осіб,

які засуджені за вчинення статевих злочинів та підлягають умовно-достроковому звільненню від відбування покарання [205].

У Бельгії поліграф вперше знайшов своє впровадження у 1997 році. Приводом тому стало різке збільшення кількості вбивств в тому числі і дітей. На державному рівні прийняли рішення застосовувати нові технології у розслідуванні, включаючи і поліграфне тестування. Для роботи були залучені спеціалісти з-за кордону. Слідчі використовували результати тестового опитування, як орієнтуючу інформацію для пошуку тіл вбитих дітей. Це дало свої позитивні результати і уряд Бельгії прийняв рішення використовувати допомогу поліграфа і в іншій категорії кримінальних справ.

Слід наголосити, Бельгія не має власної школи підготовки спеціалістів-поліграфологів, а тому направляє своїх громадян на навчання до інших країн, в яких є достатній досвід роботи з даним апаратно-програмним забезпеченням. Цікавим виступає факт, що практика використання поліграфа у державі незначна, проте процедура поліграфологічного дослідження регулюється на законодавчому рівні.

Що стосується діяльності правоохоронних органів – поліграфне тестування відноситься до одного із спеціалізованих методів опитування і може використовуватися як елемент розслідування, але не як доказ. Для розгляду справи в суді дані опитування з застосуванням інструментальної детекції є орієнтуючою інформацією, яка містить в собі елементи публічності. Як приклад можна проілюструвати слухання справи, що кваліфікується як вбивство. У таких випадках кримінальна справа розглядається Спеціальним судом із 12 присяжних. Головуючий в суді може прийняти рішення показати результати поліграфного тестування під час судового засідання. Засоби масової інформації також мають право повідомляти про результати такого дослідження у деяких категоріях кримінальних справ [177].

Власних розробок щодо впровадження нових підходів застосування поліграфа у діяльність правоохоронних органів Бельгією не проводяться.

Навіть немає у державі професійної асоціації поліграфологів, однак бельгійські спеціалісти входять у "регіон шестірки" добре організованої Канадської асоціації поліграфологів поліції.

Більше тридцяти років використовує поліграф інша країна Болгарія. Історія становлення психофізіологічних досліджень порівнюється з досвідом поліграфних перевірок у Росії відповідно до вивчення проблеми стресу на основі застосування медичної техніки.

З 1995 року в інституті психології МВС Республіки Болгарії функціонує "відділ проведення оперативно-психологічних експертиз", стосовно осіб, підозрюваних у вчиненні тяжких злочинів, співробітників, які звинувачуються у нелояльній поведінці і корупції [127, с. 72]. Психологічна експертна діяльність, при цьому, включає складання психологічного профіля "невідомого автора злочину", поліграфічне дослідження для ідентифікації злочинця і аналіз вербальної і невербальної поведінки особи під час процедури. У 1997 році урядом країни було здійснено підготовку перших болгарських спеціалістів-поліграфологів. Наступного року створили власну Асоціацію поліграфологів.

Щодо правових аспектів застосування поліграфа, то на даний час у Болгарії процедура інструментальної детекції розглядається як самостійний етап судово-психологічної експертизи. Наразі в країні активно обговорюється можливість виділення поліграфного дослідження як окремих вид доказу.

В Угорщині поліграф застосовується з 1978 року, зокрема при розслідуванні злочинів. Інструкція МВС № 40/ 1987 регламентує порядок використання даного науково-технічного приладу. У вказаній інструкції пунктом 188 визначено, обласним судам при розслідуванні кримінальних справ, пов'язаних із злочином проти людини, можна направляти на лабораторне поліграфологічне дослідження осіб причетних до нього за наявності їх попередньої письмової згоди. Відмова піддослідного від зазначених заходів не тягне за собою будь-якого покарання.

У ст. 180, 182/2 та 435 Кримінально-процесуального кодексу Угорщини 1998 р. передбачено можливість застосування поліграфа в кримінальному процесі. А вже ст. 41 Закону Угорщини "Про поліцію" 1994 р. дозволяє застосовувати поліграф для отримання інформації про місцезнаходження осіб та сприяння в проведенні інших слідчих дій. В іншому Законі "Про розшук поліцією осіб та речей" 2001 р., даному приладу відведено місце як одному із засобів встановлення місцезнаходження осіб та речей та ідентифікації невпізнаних трупів.

Пункти 127, 132 спільного наказу МВС та Мін'юсту Угорщини № 23 від 2003 р. встановлюють порядок оформлення результатів застосування поліграфа, визначають категорії осіб, відносно яких прилад не може застосовуватися. На думку угорських спеціалістів застосування даного приладу у справах про умисні злочини сприяє виявленню злочинців та встановленню об'єктивної істини в розслідуванні. Однак, самі результати опитування на поліграфі виступають допоміжними доказами. Тобто, вони не можуть виправдовувати обвинуваченого (підозрюваного), якщо немає інших доказів.

Перелік доказів у кримінально-процесуальному кодексі Угорщині є відкритим: показання свідків, висновки експертів, речові докази, протоколи огляду місця події, результати слідчих експериментів і впізнання. Опитування із використанням поліграфа відноситься до психологічної експертизи, однак за відсутності роз'яснень Верховного Суду Угорщини, на практиці результати досліджень виступають додатковими доказами. Сам по собі висновок спеціаліста не може бути доказом вини [184, с. 67-59].

На думку дослідників цієї країни, ефективність застосування поліграфа є безперечним, оскільки в Угорщині кожне третє поліграфне опитування дозволяє встановити особу злочинця, місцезнаходження безвісти зниклого, речового доказу, викраденого предмета тощо [490].

Держава Канада в переліку країн, які активно застосовують поліграф. Правові умови впровадження інструментальної детекції схожі в своїй основі

з Сполученими Штатами Америки. Цьому сприяла підготовка спеціалістів у США до створення власної навчальної бази.

Застосування поліграфа поліцією Канади регулюється відомчими нормативними актами. Починаючи перевірку на поліграфі, оператор має переконатися, що суб'єкт усвідомлює добровільний характер процедури. Опитуваного інформують про його права і просять дати письмову згоду за встановленої форми. Результати опитування із застосуванням поліграфа як доказу в кримінальних справах не застосовуються. Вийняток становлять окремі цивільні справи. У правоохоронну діяльність інструментальну детекцію долучають з наступною метою:

- для усунення підозри з невинної особи;
- для визначення дійсності злочину, коли є сумніви у чесності позивачів, потерпілих чи свідків у підозрі та фабрикуванні показань;
- для встановлення особи винного;
- для визначення прихованої інформації;
- для зібрання додаткової інформації [450].

За даними канадських операторів, особи, які не вчиняли злочинів відразу ж погоджуються на проведення перевірки через апаратно-програмний комплекс, оскільки повністю довіряють даному приладу та технологіям опрацювання отриманих даних.

На відміну від Канади в Ізраїлі поліграфні опитування освоюються за своїми загально-встановленими правилами. Починаючи з 1959 року, введення інструментальної детекції у життєдіяльність цієї країни, зазначений прилад поступово став проникати у сферу правоохоронних органів. Нині більшість поліцейських спеціалістів мають власну приватну практику. У діяльності щодо застосування поліграфа при розслідуванні злочинів поліція Ізраїля керується відомчими нормативними актами [502, с. 406].

Що стосується держав СНД: Росії, Білорусії, Казахстану та України, практику застосування поліграфа в цих державах розглянемо окремо в наступному підрозділі.

До четвертої групи поділу країн входять: Латвія, Сінгапур, Японія.

У перерахованих державах, незважаючи на відсутність нормативно-правового регулювання застосування поліграфа, даний апаратно-програмний комплекс використовується у загальному порядку, встановленому для проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій.

За словами У. Мікелсонса, лектора кафедри криміналістики Академії поліції Латвії: "У Латвії систематично з 1998 року проводить перевірки на поліграфі у формі "поліграфних експертиз у кримінальних справах". Це віднесено до окремого виду судово-психологічної експертизи. За п'ять років було проведено більше 130 експертиз" [292, с. 146].

У латвійських судах результати поліграфологічної експертизи мають статус доказової сили у винесенні вироків підсудним. Хоча у законодавстві Латвії немає норм, які б визначали порядок використання поліграфа. Юристи, правозахисники, представники громадськості цієї країни не деже загострюють увагу обставинам законодавчої необхідності, оскільки використання поліграфа підпадає під правову регламентацію проведення інших видів експертиз. Вважають, що це питання часу і ставлення людей до таких досліджень.

Японія одна із держав-лідерів по застосуванню поліграфа. Вперше поліграфологічні дослідження були проведені у 1956 році. Саме на сферу правоохоронної діяльності поліції припадає 90% всіх перевірок на поліграфі.

При застосуванні даного науково-технічного приладу у розслідуванні злочинів поліція Японії керується відомчими нормативними актами. При тому, слід наголосити, поліграф застосовується практично без обмеження. Тобто, поліція цієї держави має розширені права щодо його використання, порівнюючи з іншими поліціями світу, включаючи і США.

У Японії норма права прямо дозволяє використовувати дані перевірки на поліграфі у кримінальному процесі. Результати поліграфного дослідження оформляються як експертний висновок, що розглядається Нижніми судами в якості доказу (п.4 ст. 321 КПК).

В.О. Образцов, аналізуючи питання легітимності застосування поліграфа Японією, зауважує: "Відсутність спеціальних законодавчих актів, які допускають визнання, як доказу, результатів тестування за допомогою поліграфа під час допиту, стримує розвиток наукових досліджень у цьому напрямку, не дозволяє повною мірою використовувати можливості вказаного методу для збирання доказів" [333, с. 128].

Японські спеціалісти вважають найбільш доцільним проводити поліграфні перевірки на початковій стадії розслідування. Саме тоді виникає найбільше запитань у слідства про подію злочину, а також – у перший період висування та перевірки версій. Варто зазначити, при проведенні поліграфних перевірок, в цій державі використовують тести опитувальників, які не мають контрольних запитань, що не притаманно іншим країнам, в яких проводяться такі дослідження.

У даний час Японія за кількістю експертів посідає третє місце в світі і нараховує більше, ніж 1000 спеціалістів [97, с. 14]. Виходячи із статистичних даних застосування інструментальної детекції у діяльності правоохоронних органів, відповідно до видів злочинів: у 98 % усіх тяжких злочинів здійснюються поліграфні опитування підозрюваних; у 60% при вчиненні крадіжок. При вчиненні підпалів такі опитування є обов'язковими. А також, підлягають опитуванню 35% затриманих та підозрюваних і 25%, які перебувають на волі [502, с. 270].

До початку 70-х рр. поліграф став використовуватися у Мексиці, Бразилії, Аргентині, Пуерто-Ріко, Ірані, в Тайланді, на Тайвані та Філіпінах.

Кількома роками пізніше такі дослідження на поліграфі та використання його результатів у сукупності з іншими доказами, стали застосовувати у судах Югославії та Швейцарії. Перевірки за допомогою даного приладу здійснюються у Південній Кореї, яка готує своїх спеціалістів у США та Японії.

Активно запроваджується інструментальна детекція у Турції. До 1948 року розробок по застосуванню лай-детекції у цій країні не було, а з початку 90-х кількість поліграфологів уже сягала п'ятдесяти чоловік.

Підготовку спеціалістів такого ґатунку для своїх країн у США, організували співробітники Національної гвардії Саудовської Аварії та поліції Сінгапуру.

Починаючи з 90-х років Естонія активізувала свою діяльність у підготовці таких спеціалістів. Центром наукових досліджень став Тартуський університет. Результатом ціленаправленої роботи вчених та дослідників цього вищого навчального закладу стало створення комп'ютерної модифікації поліграфа.

З початку 1995 року даний прилад почав впроваджуватися у діяльність Департаменту у кримінальних справах Королівської поліції Малайзії.

Наростаючими темпами використання психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа у діяльності правоохоронних органів своїх країн відзначилися: Австрія, Англія, Болівія, КНР, Колумбія, Франція, Гватемала, Гана, Гондурас, Угорщина, Індонезія, Італія, Ямайка, Йорданія, Кенія, Ліван, Марокко, Нігерія, Пакистан, Панама, Іспанія.

З викладеного можна дійти висновку, що співвідношення країн, в яких застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні злочинів передбачене на нормативно-правовому рівні, та країн, в яких застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні злочинів здійснюється в загальному порядку, в діяльності правоохоронних органів є наближено однаковими. Діяльність правоохоронних органів зарубіжних країн більш орієнтована на підзаконні нормативно-правові акти, окремі норми законів, які забезпечують нормативно-правове регулювання та регламентують суспільні відносини.

Що стосується інших країн, зокрема: Естонії, Латвії, Південної Кореї, Китаю, Сінгапуру, Фінляндії тощо, – даний прилад використовується у загальному порядку, не дивлячись на відсутність нормативно-правового забезпечення поліграфологічного дослідження.

Обов'язковою умовою проведення інструментальної детекції, зокрема у правоохоронних органах є:

- дотримання основоположних принципів добровільності; конфіденційності, за винятком ініціатора; безпечності проведення таких досліджень; надійності та достовірності результатів тестового опитування тощо;
- отримання спеціалістом-поліграфологом від ініціатора письмового запиту та завдання спрямування дослідження;
- регламентація прав, обов'язків та відповідальності поліграфолога за порушення загальних вимог, передбачених на законодавчому в нормативно-правовими актами зарубіжних країн.

Варто зазначити, що є держави, які категорично виступають проти застосування поліграфа, зокрема кримінальному судочинстві, це – Австрія і Німеччина.

Кримінально-процесуальний кодекс Австрії визначає, що недопустимо застосовувати поліграф без вільної згоди підозрюваного і обвинуваченого, а також, він не може використовуватися як за згодою суб'єкта, так і за його вимогою.

У Німеччині поліграф знаходить своє застосування протягом тридцяти років. Проте 16 лютого 1954 року Колегією у кримінальних справах Федерального Суду ФРН було прийнято рішення, у якому зазначалося, що розслідування за допомогою інструментальної детекції порушує вільний вибір і вольову діяльність підозрюваного, обвинуваченого, і є недопустимим засобом у кримінальному процесі та в попередньому слідстві [503, с.57-74].

Федеральний Конституційний Суд своїм рішенням від 18 серпня 1981 року постановив, що застосування поліграфа в сфері судочинства посягає на права особи, які захищені Конституцією Німеччини. Однак повна відмова від застосування таких приладів порушує права обвинуваченого і суперечить положенням ст. 103 Основного закону про право громадян на захист. Теоретики та практики, прихильники поліграфа, апелюють до відповідних

державних інститутцій, відстоюючи необхідність застосування цього апаратно-програмного комплексу у правоохоронній діяльності. Німецькі юристи М. Делво, В. Вегнер, Б. Шюнеманн вважають, що можна застосовувати даний прилад за згодою обвинуваченого, в іншому випадку буде порушено право на його захист [74, с. 95-98].

Отже, результати отримані на поліграфі найширше використовуються Сполученими Штатами Америки, Індії, Японії та Польщі, при цьому США та Польща законодавчо закріпили їх у формі прецеденту. У перерахованих вище країнах отримана інформація має доказову силу в судах першої інстанції у кримінальних справах.

У оперативно-розшуковій діяльності інформація, отримана за допомогою поліграфа, носить орієнтувальний характер і використовується для висунення слідчих версій, викриття злочинців, і як наслідок – допомагає розкриттю злочинів. Правоохоронні органи США, Канади, Ізраїлю, Індії, Угорщини та інших країн за допомогою поліграфа вирішують такі задачі:

- звужують коло підозрюваних;
- встановлюють факт вчинення злочину;
- виявляють приховану інформацію;
- отримують додаткову інформацію у кримінальній справі.

Можна констатувати, що окремі норми законів зарубіжних країн, які передбачають можливість застосування поліграфа під час розкриття та розслідування злочинів, переважно стосуються нормативно-правового регулювання оперативно-розшукової діяльності.

З огляду на вище сказане, найпоширенішим способом нормативно-правового регулювання застосування поліграфа під час розкриття та розслідування злочинів у зарубіжних країнах є прийняття відповідного підзаконного нормативно-правового акту, а також – окремої норми закону, яка регламентуватиме широке коло суспільних відносин.

Про ефективність застосування поліграфа в діяльності правоохоронних органів зарубіжних країн свідчать такі дані.

Загалом поліцією Японії щороку проводиться біля 4800 поліграфних опитувань у рамках розкриття та розслідування злочинів, Канади – 3500, Індії – понад 2000, Сербії – близько 1200, Румунії – майже 800, Бельгії та Фінляндії – приблизно по 300 тощо [174, с. 198; 314, с. 11; 487; 488, с. 31, 44-45; 205].

Високо оцінюючи ефективність застосування поліграфа в правоохоронній діяльності, Міжнародна організація кримінальної поліції – Інтерпол рекомендує застосовувати його при розслідуванні всіх видів злочинів [490], на наш погляд, це є цілком виправданим аргументом.

Узагальнюючи питання щодо міжнародно-правових документів та практики застосування поліграфа зарубіжними державами, слід зазначити наступне:

- поліграф, як науково-технічний прилад, знаходить своє застосування у діяльності правоохоронних органів значної кількості зарубіжних країн;
- у державах (Литві, Молдові), його діяльність врегульована окремим законом, а результати психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа мають силу доказу у кримінальній справі;
- у окремій частині країн (колишній Югославській Республіці Македонії, Чорногорії, Словенії, Індії, США, Польщі, Турції), практика застосування даного апаратно-програмного комплексу врегульована окремими правовими нормами закону, що регулюють ширше коло суспільних відносин;
- у переважній більшості країн, зокрема (Англії, Бельгії, Болгарії, Білорусії, Державі Ізраїль, Канаді, Південній Кореї, Чеській Республіці, Росії тощо), така діяльність є врегульованою підзаконними нормативно-правовими актами;
- у меншій кількості країн, представниками яких є (Україна, Латвія, Сінгапур, Японія) даний прилад знаходить своє застосування, однак його діяльність залишається поки що нормативно не врегульованою.

2.2. Використання інструментальної детекції в СРСР, а також сучасний стан поліграфологічних досліджень в окремих державах СНД

Досліджуючи питання застосування поліграфа в СРСР, слід зазначити, що ставлення до цього науково-технічного засобу на рівні держави та його використання на практиці, було неоднозначне, більше тяжіло до негативного. Все це знаходить своє обґрунтування у наступному:

1. По-перше, панування тоталітарної системи правління державою, де маскуючись під соціалістичною ідеологією, верхівка здійснювала режимні, в тому числі й монополістичні підходи до наукових ідей та розробок в СРСР.
2. По-друге, засекречене вивчення Комітетом державної безпеки зарубіжного досвіду застосування поліграфа у діяльності спеціальних підрозділів та правоохоронних органів, з метою використання спеціальних знань у своїх цілях.
3. По-третє, створення в системі КДБ спеціальних лабораторій щодо розробок і впровадження на практиці ціленаправлених досліджень над людиною з використанням поліграфа.
4. По-четверте, публічне нерозголошення в СРСР власних новітніх науково-технічних розробок у цьому напрямку та замовчування від громадськості результатів випробування на поліграфі.
5. По-п'яте, ігнорування впровадження поліграфологічних досліджень в діяльність вітчизняних правоохоронних органів, з метою приховання від міжнародної спільноти проявленого інтересу до цього науково-технічного приладу майбутнього.

Таким чином, використання результатів таких досліджень було практично недопустимим, незважаючи на світові розробки зарубіжних вчених К.Г. Юнга, М. Вертгеймера, Х. Гросса та ін., які науково обґрунтовували доцільність застосування поліграфа, зокрема у кримінальному судочинстві.

Радянські вчені О.Я. Вишинський, Л.Є. Владіміров, М.С. Строгович, С.Я. Розенблат, С.С. Ординський, М.М. Розін, М.І. Порубов, А.Л. Щеглов та ін. були противниками застосування психодіагностики при розслідуванні злочинів. Так, С.Я. Розенблат писав про недопустимість використання поліграфа у кримінальному судочинстві, а О. Я. Вишинський акцентував на грубому порушенні прав людини [97, с.19].

Поліграф асоціювався з інквізицією, прирівнювався до методу морального і фізичного насилля над особою. Колишній керівник Міністерства внутрішніх справ СРСР професор І.І. Карпець у своїй статті "Емоції та закон" гнівно засуджував практику цього приладу. На запитання щодо можливості практичного використання поліграфа радянськими органами правопорядку і юстиції І.І. Карпець однозначно говорив "ні". Він пояснював, що цьому перешкоджають етичні та моральні норми, а також охорона законом прав особистості. За його словами в соціалістичному суспільстві така необдуманість недопустима [40].

Такі вчені, як І.Ф. Пантелєєв, О.М. Ларін, П.А. Елькінд вважали, що встановити правду за допомогою поліграфа неможливо, і цей прилад використовують не скільки для одержання доказів, скільки для здійснення психологічного впливу на допитуваного. На їх думку, процедура інструментальної детекції по суті співвідносилася з "...формою тортур, що принижує людську гідність. Детектор брехні необхідно заборонити рішуче і беззаперечно, як несумісний з правовими та етичними принципами кримінального судочинства" [358, С.227; 256; 457, С.10].

Дещо поступливішою була позиція А.Л. Щеглова. У своїй праці "Психологічна діагностика даних судових справ" він висловлював нейтральну позицію щодо цього питання та наголошував на необхідності проведення численних експериментальних дослідженнях [97, с. 19].

Зважено торкався цієї проблеми О. С. Ратинов. Він писав, що оцінка інструментальних методів дослідження приховуваної інформації людиною носить поверхневий характер: "Машина не може бути реакційною, прилад не

буває ненауковим. Він або працює, або не працює". Прогресивними чи реакційними можуть бути цілі, заради досягнення яких використовується прилад [371, с. 257].

Дослідження П.В. Сімонова у процесі розроблення інформаційної теорії емоцій, показали, що ефективність сучасних способів виявлення емоційно значущих об'єктів не викликає сумніву. Вони можуть розглядатися у якості допоміжного засобу розслідування, прискоряючи його, і цим самим допомагаючи правосуддю вирішити головну задачу – виключити безкарність правопорушень [398, с. 130].

Не дивлячись на те, що з кінця 20-х рр. до середини 50-х рр. ХХ ст. перераховані вище та інші радянські науковці висловлювалися проти або ж нейтрально застосування інструментального контролю змін фізіологічних реакції опитуваної особи з метою виявлення неправди, вже в 1959 р. А. Сичовим та В.О. Варламовим було створено перший в СРСР поліграф-прилад. Ним реєстрували зміни артеріального тиску, пульсу, верхнього та нижнього дихання, шкірно-гальванічної реакції. Прилад призначався для виявлення неправди від осіб в ході проведення психіатричної експертизи тощо [280, с. 73-77, 354, с. 19; 449, с. 42-43].

Зрозуміло, за період правління комуністичної партії наукові праці мали відповідати ідеям правлячої верхівки, а тому, слід констатувати, у тридцять років ХХ сторіччя не було опубліковано жодної роботи, яка б позитивно відгукувалася про використання поліграфа. Логічним поясненням тому було приховування важливої інформації владою, щодо нерозголошення в СРСР застосування психофізіологічних методів спеціальним приладом над людиною.

Значний вклад у розробки і впровадження поліграфа в Радянському Союзі зробив О. Р. Лурія. Вчений із світовим ім'ям, заслужений член АПН СРСР, в середині 50-х рр. ХХ ст працював над "загальною теорією поведінки", яка викликала масовий інтерес зарубіжних науковців. Більшого визнання у зарубіжному науковому колі, приніс виступ О.Р.Лурії на

IX Міжнародному психологічному конгресі в Сполучених Штатах Америки. У своєму виступі, а в подальшому опублікованій праці вчений обґрунтував принцип психологічного методу виявлення приховуваної інформації в людини. Через погрозу та застосування репресій з боку комуністичного режиму, науковець був змушений припинити свої дослідження. Крім того тодішній прокурор СРСР О.Я. Вишинський, виступаючи проти будь-яких розробок цього питання, звинуватив поліграфологів у антинауковості.

До кінця вісімдесятих років даний прилад розглядався як засіб психологічного тиску на особу для зізнання нею у нескоюваному злочині. Наукова і спеціальна література була також одноманітною, нічого нового не пропонувала стосовно впровадження поліграфологічних досліджень, зокрема у кримінальне судочинство.

Кроком назустріч продовженням психофізіологічних методів експериментів О.М. Лурії стало розсекречення нелегальних агентів, які працювали на території СРСР, за допомогою поліграфа. Це підтверджується науковими обґрунтуваннями Ю.І. Холодного: "...поштовхом для зміни негативного ставлення до застосування поліграфа в СРСР, стало викриття на початку 60-х рр. ХХ ст. низки агентів розвідки Німецької Демократичної Республіки за кордоном із застосуванням цього технічного засобу". Уже в кінці 60-х рр. ХХ ст. у КДБ СРСР було розпочато відповідні дослідження (В.М. Наумов, А.О. Занічева), а в 1975 р. – створено спеціальний підрозділ з прикладного застосування психофізіологічного методу "детекції брехні" [449, с. 45].

Таким чином, з кінця 1960 року поліграф був взятий на озброєння Головним розвідувальним управлінням Генерального штабу СРСР. Хоча для інших сфер людської життєдіяльності, в тому числі і для правоохоронних органів цей наково-технічний забів залишався табу.

Незважаючи на жорсткий контроль з боку владних органів, у 1968 році К. С. Скоромніков організував і провів наукову конференцію на підтримку впровадження поліграфа у кримінальне судочинство. Зрозуміло, реакція

комуністичного режиму була негативною. Радянська влада прореагувала на цю наукову подію і застосувала до організаторів заходу засоби впливу, однак це стало поштовхом до нових напрацювань у напрямку становлення поліграфа в СРСР. Того ж року технічним відділом Московського карного розшуку було проведено для керівництва МВС показові випробування контактного та безконтактного вимірювачів психологічного стресу [280, с. 73].

Наступного 1969 р. на засіданні науково-технічної ради ГУВС м. Москви вперше публічно продемонстрували поліграф та розглянули можливість його застосування в оперативній роботі. На підтримку нововведення виступили Р.С. Белкін, І.Е. Биховський, Е.Д. Костандов, І.М. Лузгін, П.В. Сімонов, С.А. Яні та інші науковці. Вони науково довели, що застосування поліграфа у цьому напрямку має під собою достатні обґрунтовані основи і є перспективним допоміжним засобом забезпечення розкриття та розслідування злочинів [399, с. 145-148].

Тоді ж вперше було піднято питання стосовно нормативно-правового регулювання використання поліграфа в діяльності правоохоронних органів. Однак, очільники ГУВС та і МВС Москви в цілому, не підтримали позицій науковців та практиків посиляючись на етичні і моральні чинники порушення прав людини. Не зважили і позитивний зарубіжний досвід, тим самим заборонили займатися проблемою застосування поліграфа у кримінальному судочинстві [399, с. 149-152].

У 1975 році був виданий наказ Ю.В. Андроповим про створення спеціального підрозділу на базі ВТУ КДБ СРСР з організацією спеціальної лабораторії № 30. Її керівником призначили Ю.К. Азарова, в команду якого ввійшли розробники методик та техніки прикладного застосування апаратного методу детекції неправди та інші кадрові працівники спецслужб Радянського Союзу. Зокрема: В.К. Носков, В.М. Наумов, Л.Г. Алексєєв, Ю.І. Холодний, Б.Е. Гусейнов та ін. Перед "тридцятьою лабораторією" були поставлені наступні завдання:

- вивчити зарубіжний досвід діагностування особи, застосовуючи поліграфа;
- дати оцінку науковому обґрунтуванню цього методу;
- розробити власні методики отримання від людини прихованої інформації, незалежно від її волевиявлення;
- створити технічні прилади, які дозволять точно і об'єктивно оцінювати ті чи інші психофізіологічні прояви, пов'язані з інформаційними процесами в центральній нервовій системі;
- у випадку підтвердження наукової обґрунтованості методу інструментальної детекції людини, адаптувати його до завдань розвідки та контррозвідки КДБ СРСР та впровадити в практичну діяльність названих підрозділів [116, С.136-142].

Як показує практика переважну частину поставлених завдань спецлабораторією було виконано, що підтверджується конкретними фактами.

У науковій та навчальній літературі почали з'являтися матеріали, в яких містилися практично схвальні відгуки щодо вітчизняних та зарубіжних поліграфологічних досліджень та подальші кроки розвитку цього напрямку. Зокрема, у 1976 року вийшла спільна наукова праця Г.А. Злобіна і С.А. Яні "Проблеми поліграфа", яка з одного боку позитивно характеризувала даний науково-технічний прилад з позиції криміналістики, з іншого – містила нотки застереження. "При застосуванні поліграфа існує глибинна проблема, яка стосується принципової правомірності та меж допустимості інструментального проникнення (навіть і поверхневого) у внутрішній світ людини" [175, С.122-236].

У 1977 році С.А. Яні дає аналіз психологічних та правових труднощів використання поліграфа. Таким чином відбувається докорінна зміна поглядів щодо психофізіологічних методів цього апарату [483, С. 125-138].

Навіть ще 1988 році в підручнику з криміналістики під редакцією І.Ф. Пантелєєва та М.О. Селіванова застосування поліграфа було віднесено до таких, що не є заснованими на дійсних наукових даних методів

діагностики показань свідків та обвинувачених, а також зазначалося, що вказані методи (у т.ч. застосування поліграфа) за своєю суттю є психічним насиллям [241, с. 102].

У 1989 р. в МВС СРСР створюється робоча група з вивчення проблеми застосування поліграфа та розроблення пропозицій щодо його впровадження в діяльність ОВС, а в 1990 р. керівництво МВС СРСР звернулося до КДБ СРСР з проханням надати можливість працівникам Міністерства ознайомитися з досвідом застосування цього технічного засобу органами державної безпеки [449, с. 47-48].

Кардинальні зміни відбулися того ж року після направлення співробітників МВС СРСР у Польщу для ознайомлення із досвідом використання поліграфа у кримінальному судочинстві. Це дало змогу використовувати поліграфологічні дані у боротьбі органів внутрішніх справ зі злочинністю. Активізувалася робота по підготовці навчальних підручників щодо використання поліграфів із врахуванням досвіду, отриманого в Польщі. Отриманні знання за рубежем стали поступово впроваджуватися у навчальний процес вищих навчальних закладів МВС. На рівні держави прийняли рішення про підготовку спеціалістів такого гатунку та закупівлю іноземних поліграфологічних приладів.

З 1991 року розпочали навчання працівників МВС СРСР та РРФСР, але у зв'язку з розвалом Радянського Союзу завершено було лише його теоретичну частину [449, с. 47-48].

Вперше в СРСР поліграф відкрито застосовали у 1991 році при розслідуванні кримінальної справи вбивства священнослужителя О. Меня. Використовуючи цей прилад, був опитаний підозрюваний Г.А. Бобков, який зізнався у скоєному. Однак, результати отримані на поліграфі дозволили встановити, що визнання Г.А. Бобковим своєї вини у вбивстві стало вимушеною самообмовою. При опитуванні підозрюваного доказів його безпосередньої участі у злочині отримано не було, а тому обвинувачення з Г.А. Бобкова і інших осіб зняли [220, с. 95-96].

Сумніви щодо подальших розробок в напрямку психофізіологічної детекції з застосуванням поліграфа в науковому середовищі поступово розвіювалися. Конкретним прикладом встановлено – інструментальна детекція дає можливість об'єктивно оцінити інформацію людини, тим самим спростовувало деякі побоювання теоретиків і практиків в недолугості апаратно-програмних комплексів. Однак негативне ставлення до застосування поліграфа в окремих науковців збереглося і навіть на етапі розвалу Радянського Союзу. А саме: О.М. Ларін у своїх наукових здобутках в середині 90-х рр. розглядав застосування поліграфа як варварський, середньовічний метод [256, с. 147-148].

В.Г. Лукашевич за пострадянської доби у своїй монографії, поліграф характеризував, як неправомірний та ненауковий прилад [257, с. 170].

Не зважаючи на позиції окремих опонентів щодо подальших кроків впровадження поліграфа у кримінальне судочинство, науковці продовжували здійснювати свої напрацювання в цьому напрямку. Сам же О.Р. Лурія згодом заклав наукову основу виявлення приховуваної інформації.

Стереотипи щодо використання поліграфа на теренах СРСР стали змінюватися на краще напередодні розпаду союзу та створення нових незалежних держав (СНД).

Російська Федерація як найближча спадкоємниця комуністичного режиму, активно включилася в процес перегляду своїх поглядів стосовно розвитку поліграфа та використання отриманих даних у діяльність правоохоронних органів своєї держави. Серед країн СНД вона посіла перше місце за кількісними та якісними показниками підготовлених фахівців поліграфологів.

Перша школа спеціалістів такого гатунку була створена в 1994 році у Краснодарі А.Г. Сапруновим, С.Л. Ніколаєвим. Програма підготовки становила майже аналогічний зміст, що використовувався у США кількома роками раніше. Перший чотиритижневий курс навчання пройшли одинадцять осіб. Це були оперативні працівники кримінального розшуку та

інших підрозділів Міністерства внутрішніх справ Краснодарського краю. Хоча за іншими історичними даними перша група спеціалістів МВС була підготовлена Ю.І. Холодним в 1993 році в Саратові, з того моменту відраховується відлік часу застосування поліграфологічних досліджень в системі правоохоронних органів Росії [116, С.136-142].

У сучасній Росії вже не обговорюється питання про «право поліграфа на життя», і хоча його місце у суспільстві однозначно не визначено, уряд цієї країни стоїть на засадах легалізації поліграфологічних досліджень нормативно-правовим забезпеченням.

Щодо адаптації поліграфа у кримінальний процес Російської Федерації у літературі до цього часу ведуться диспути. Провідні науковці: Р.С. Белкін, В.А. Образцов, Є.Р. Росінська, М.О. Селіванов дійшли висновку про доцільність застосування поліграфа у кримінальному судочинстві. До опонентів висловленої думки відносять науковців А. М. Ларіна, В.С. Шадріна та ін. Вони вважають принципово неможливо застосовувати поліграф при розслідуванні кримінальних справ.

Зокрема, на погляд А.М. Ларіна, "...маніпуляції з поліграфом примножують слідчі та судові помилки, поглиблюють страждання їх жертв та надають роботи судам, прокурорам, слідчим і адвокатам щодо виявлення та виправлення таких помилок" [256, с. 148].

На сьогоднішній день в Росії діють дві форми проведення досліджень із використанням поліграфа: не процесуальна і процесуальна.

До першої відносять застосування апаратно-програмного комплексу у оперативно-розшукових заходах з метою отримання орієнтуючої інформації. Зокрема, у ст. 6 Федерального закону "Про оперативну-розшукову діяльність" визначено, що посадові особи органів, які здійснюють таку діяльність, вирішують завдання шляхом особистої участі в організації і проведенні оперативно-розшукових заходів, використовуючи допомогу посадових осіб і спеціалістів, які володіють науковими, технічними та іншими спеціальними знаннями. При цьому під час проведення оперативно-

розшукових заходів дозволяється використовувати інформаційні системи, відео-, і аудіозапис, фотозйомку, технічні й інші засоби, які не спричиняють шкоду життю і здоров'ю людей, а також не впливають негативно на навколишнє середовище. Тобто, перелік "інших технічних засобів" законодавцем невизначений, що дає підстави для включення до них поліграфа. Детальне використання цього науково-технічного приладу різними відомствами визначається відповідними інструкціями.

Так, у МВС Російської Федерації розроблена нормативна-правова документація по застосуванню поліграфа "Про правове і нормативне забезпечення використання поліграфа у системі МВС РФ" від 30 липня 1992 року. Наступним документом став наказ Міністерства безпеки Російської Федерації "Про затвердження Інструкції про порядок застосування спеціальних психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа федеральними органами державної безпеки" від 12 лютого 1993 року [26]. Також, застосування інструментальної детекції на рівні МВС регламентовано наказами МВС "Про затвердження Інструкції про порядок використання поліграфа при опитуванні громадян" від 28 грудня 1994 р. № 437 [27]. Вона визначає використання цього науково-технічного засобу при проведенні опитування громадян. На початку 1995 року МВС Росії запровадило кваліфікаційні вимоги до спеціалістів, які використовують поліграф при опитуванні громадян, і програму підготовки спеціалістів даного напрямку. Порядок підготовки і отримання допуску (свідоцтва) на право працювати з їх використанням визначено Інструкцією "Про забезпечення впровадження поліграфа в діяльність органів внутрішніх справ", яка затверджена Наказом МВС Російської Федерації від 12 вересня 1995 р. № 353 [28].

Опитування з використанням поліграфа є різновидом одного із чотирнадцяти оперативних заходів, передбачених Законом "Про оперативно-розшукову діяльність"[17]. Така діяльність розглядається як бесіда з опитуваною особою, що проводиться за спеціальними методиками із

фіксацією його психофізіологічних параметрів (реакцій) на поставлені запитання [395, с. 46].

Чверть усіх тестових опитувань відноситься до Державного управління внутрішніх справ (ДУВС) Краснодарського краю, де створений і успішно діє відділ спеціальних психофізіологічних досліджень. Про ефективність застосування поліграфа в діяльності правоохоронних органів свідчать такі дані: з травня 1994 по січень 1996 року лише в ГУВС Краснодарського краю Росії було проведено 1226 поліграфічних опитувань відносно 1211 підозрюваних у вчиненні злочинів громадян. Перевірки проводились по 523 злочинам, у тому числі вбивствам, розбійним нападам, грабежам, нанесенню тяжких тілесних ушкоджень, крадіжкам, хуліганству, вибухам, незаконному зберіганню зброї. За результатами опитувань підтверджено непричетність до злочинів 702 громадян, встановлено причетність 509, а 180 підозрюваних після проведення опитування зізнались у вчиненні злочинів [220, с. 92-99].

Динаміка використання поліграфа у кримінальних справах у Краснодарському краї наступна: у 1994 році було проведено 145 перевірок, у 1995 – 525, у 1996 – 532, у 1997 – 483, у 1998 – 1183, у 1999 – 1746, у 2000-2262, у 2001 – 1726 перевірок [97, с. 99-100].

Відповідно до статті 89 КПК РФ та Інструкції "Про порядок представлення результатів оперативно-розшукової діяльності", органу дізнання, слідчому, прокурору чи суду, інформація отримана за допомогою поліграфа може бути додана до матеріалів кримінальної справи. Необхідно враховувати, що результати отримані при проведенні оперативно-розшукових заходів не є доказами, а лише даними про джерела тих фактів, що можуть мати доказову силу після закріплення їх належним процесуальним шляхом. Прикладів використання результатів перевірок на поліграфі у ході попереднього розслідування небагато. Одним з перших було проведено дослідження щодо громадянина В.Н. Сінцова, заарештованого у січні 1994 році за підозрою вчинення злочину, передбаченого ч.3 ст. 173 (неодноразове отримання хабарів) і п. "а" ст. 64 (зрада Батьківщині у формі

шпигунства і розголошення державної таємниці іноземній державі) КК РСФСР. Слідство у кримінальній справі вела Головна військова прокуратура.

До початку опитування обвинуваченому роз'яснили сутність і мету процедури, його права, порядок проведення опитування. У письмовому вигляді була отримана згода обвинуваченого на участь у проведенні дослідження. Провели організаційні та технічні заходи стосовно забезпечення добровільності прийнятого ним рішення. При проведенні опитування були присутні слідчий, поліграфолог і асистент.

Необхідність у застосуванні поліграфа виникла на етапі, коли частково були зібрані докази злочинної діяльності обвинуваченого і вимагалася встановити деякі обставини протиправної діяльності у період 1992-1993 роки. Під час судового розгляду представники Головної військової прокуратури тричі зверталися до даних, отриманих за допомогою поліграфа. У обвинувальному висновку вказувалося, що окрім особистого зізнання В.Н Сінцов також викривається результатами проведених досліджень на поліграфі, що підтверджується висновком спеціалістів [225, с. 68].

Спосіб застосування даних поліграфологічних досліджень в ході слідства та судового розгляду щодо суб'єктів кримінального судочинства в подальшому став використовуватися в інших регіонах РСФСР. Особливої популярності здобув у практиці роботи Державної установи Саратовської лабораторії судової експертизи Міністерства юстиції Російської Федерації [225, с. 69-71].

Набув питомої ваги і в діяльності інших державних інституцій, зокрема податковій поліції та митних органах цієї країни. Застосування цього приладу стало регламентуватися відомчими документами "Про затвердження Інструкції щодо порядку проведення оперативно-розшукового заходу-опитування у вигляді спеціального психофізіологічного дослідження федеральними органами податкової поліції", наказ Федеральної служби податкової поліції Російської Федерації від 24 вересня 2002 року [29].

А також "Про затвердження Тимчасової інструкції щодо порядку проведення опитування з використанням комп'ютерного поліграфа у митних органах Російської Федерації", наказ Федеральної митної служби Російської Федерації від 25 вересня 2009 року [30].

Другою формою досліджень із використанням поліграфа є процесуальна. Фундатором якої став вчений В.І. Комісаров. Він обґрунтував і запропонував кримінально-процесуальну модель використання поліграфа при проведенні допитів. Її суть полягала в об'єднанні окремих положень КПК РФ, що стосуються проведення допиту, й Інструкції про порядок використання поліграфа при опитуванні громадян. Програму тестування і розшифровану спеціалістом поліграму пропонувалося додавати до протоколу допиту [395, с. 57].

Використання поліграфа під час слідчих дій отримало підтримку серед багатьох російських вчених-криміналістів, проте теоретична концепція не знайшла практичної реалізації. Це пояснюється тим, що такі зміни не можна адаптувати у рамках процесуальної форми традиційного допиту (ст.ст. 164, 173, 174, 187-191 КПК РФ) і вимагають внесення значних змін у чинне кримінально-процесуальне законодавство.

О.В. Белюшина, щодо цього зазначає: "Найбільш оптимальний варіант полягає у прирівненні результатів поліграфологічної перевірки до результатів судово-психологічної експертизи. Складений експертом-поліграфологом висновок підлягає оцінці органом дізнання, слідством та судом на загальних основах і має використовуватися як джерело доказів" [74, с. 75, 82]. У той час А.П. Резван та М.В. Суботіна висловлюються на користь експертного дослідження, наголошуючи на орієнтуючому значенні результатів такої експертизи [372; 397, с. 330].

У червні 2001 року був прийнятий Федеральний закон "Про державну судово-експертну діяльність у Російській Федерації" [18], який розширив можливості використання поліграфа. Пізніше наказом Міністра юстиції Російської Федерації № 15 від 15 січня 2003 року "Про затвердження норм

забезпечення Міністерства Юстиції Російської Федерації приладами і обладнанням для проведення судових експертиз", було зорієнтовано регіональні експертні установи оснащувати поліграфами. Штатними розписами передбачалося ввести посади спеціалістів і експертів-поліграфологів, які проводитимуть психофізіологічну експертизу під час розслідування кримінальних справ.

Позитивні здобутки застосування поліграфа у державних інституціях створили підґрунтя для закріплення даного науково-технічного приладу окремою нормою закону. Так, було підготовлено Проект Федерального закону Російської Федерації Російська Федерація "Про застосування поліграфа" від 07 грудня 2005 року [15], однак його підписанню завадили окремі суттєві прогалини, які потребували їх виправлення.

У цілому слід відмітити, що поява психофізіологічної експертизи і проведення досліджень з використанням поліграфа в державних судово-експертних закладах Росії сприяли різкому збільшенню кількості таких перевірок при розслідуванні злочинів. Можна дійти висновку, що незважаючи на відсутність єдиної нормативно-правової регламентації застосування поліграфа у кримінальному судочинстві, він здобув популярність і визнання у рамках чинного кримінально-процесуального законодавства цієї держави при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, уповноваженим органом; при проведенні попереднього слідства безпосередньо слідчим; при здійсненні судово-психологічної експертизи.

У Республіці Білорусь значно пізніше підійшли до визначення місця поліграфа у діяльності правоохоронних органів. Як зазначає О. В. Варламов, поштовхом використання інструментальної детекції та отримання орієнтованих даних слідству стало зникнення журналіста В.Завадського. Для вирішення питання розслідування кримінальної справи була запрошена група досвідчених російських спеціалістів-поліграфологів Краснодарського краю під керівництвом І.М. Ніколаєвої. Вони успішно виконали поставлене перед

нею завдання досудового слідства і з'ясували ключові аспекти в кримінальній справі [97, с. 18].

У 2001 році у Росії пройшли підготовку перші п'ять співробітників кримінального розшуку Білорусії. Було закуплено два поліграфу "Бар'єр-14" і три поліграфу "Риф" російського виробництва, а в кінці року прийнято перший правовий документ, який регламентував проведення поліграфологічних перевірок. На початок 2002 року вони придбали 14 поліграфів і підготували 17 спеціалістів, що дозволило створити власну поліграфологічну базу [97, с. 19-20].

Відповідно до статей 41, 42 КПК Республіки Білорусь підозрюваному і обвинуваченому орган кримінального переслідування забезпечує належне право на захист всіма законними засобами і способами. Таким чином, застосування поліграфу під час проведення слідчих дій за участю підозрюваного чи обвинуваченого не суперечить кримінально-процесуальному законодавству цієї держави.

У ч.2 п. 9 статті 41 і ч.2 п. 8 статті 43 КПК цієї держави підозрюваний, обвинувачений має право давати показання чи відмовлятися від них. Можливість використання поліграфу при даванні показань знову ж таки не суперечить нормам чинного кримінально-процесуального законодавства. Частина 2 п. 10 статті 41 і ч. 2 п.9 статті 43 КПК Республіки Білорусь наголошує, що отримані інформаційні дані під час опитування осіб із використанням даного приладу, не використовуються як доказ і слугують для висунення слідчо-оперативних версій та розробки оптимальних варіантів дії по їх перевірці. Можливості застосування даного науково-технічного засобу у діяльності правоохоронних органів регламентовано постановою МВС № 206 від 31 жовтня 2001 р. "Про затвердження Інструкції про порядок проведення органами внутрішніх справ Республіки Білорусь опитування громадян з використанням поліграфу"[34]. Інструкція визначила умови і порядок проведення опитування громадян із застосуванням поліграфу, оформлення і зберігання матеріалів, використання результатів опитування.

Відмінною особливістю даної інструкції від аналогічного документа Російської Федерації є відсутність заборони на проведення опитування певної категорії осіб (вагітних жінок; хворих, що приймають певні медичні препарати; осіб, що перебувають у стані алкогольного сп'яніння та інші) та замість формулювання "забороняється" визначено – "не рекомендується". За словами науковця В.М. Князева, таке формулювання часто викликає суперечності, особливо у противників поліграфа [204, с. 74].

Слід зазначити, що наприкінці 2002 року при Головному управлінню кримінального розшуку був створений психолого-технічний відділ по розкриттю злочинів, до якого входило сім спеціалістів-поліграфологів, діяльність яких спрямована на сприяння правоохоронним органам розкриття та розслідування злочинів. Також при кожному обласному МВС республіки Білорусь введено дві штатні одиниці спеціалістів-поліграфологів. За рік роботи відділ провів 309 досліджень з використанням поліграфа у різних категоріях злочинів, з яких відпрацьовано 24 вбивства, а в 16 випадках, після поліграфних перевірок, підозрюваним у кримінальних справах оформлено "явку з повинною" [97, с. 18].

Було виявлено двадцять шість злочинів, серед яких встановлено три вбивства [97, с. 18].

На кінець 2003 року Білорусь за кількістю поліграфів і підготовки спеціалістів в цьому напрямку роботи, увійшла у трійку найбільш оснащених країн світу.

У 2004 року Міністерство внутрішніх справ Республіки Білорусь видало наказ "Про забезпечення впровадження поліграфа в діяльність органів внутрішніх справ" [33]. Крім того, аналогічні підзаконні нормативно-правові акти розроблені в Комітеті державної безпеки – наказ "Про затвердження Інструкції про порядок проведення органами державної безпеки Республіки Білорусь опитування з використанням поліграфа" № 91 від 22 серпня 1998 р. [32] та Державному комітеті прикордонних військ – постанова "Про затвердження Інструкції про порядок застосування в прикордонних військах

Республіки Білорусії опитування громадян з використанням поліграфа" № 26 від 26 жовтня 2006 р. [35].

З 2008 року набрало чинності нове положення МВС Республіки Білорусь № 162 "Про затвердження Інструкції про порядок проведення органами внутрішніх справ Республіки Білорусь опитування громадян із використанням поліграфа". Розробка даної постанови була обумовлена набранням законної сили Законом від 17 липня 2007 року "Про органи внутрішніх справ Республіки Білорусь". Суттєвим доповненням у ньому є – можливість опитування громадян із застосуванням поліграфа не тільки у оперативно-розшукових заходах, але і при проведенні спеціальних психофізіологічних досліджень в органах внутрішніх справ.

Ефективність застосування поліграфа в діяльності правоохоронних органів республіки Білорусь підтверджується наступними даними: з 2002 по 2006 роки в ОВС проведено 9 416 поліграфних опитувань у рамках розслідування кримінальних справ, завдяки чому розкрито 1 171 злочин (359 убивств, 10 замахів на вбивство, 115 фактів нанесення тілесних ушкоджень, 29 згвалтувань, 180 фактів грабежів та розбоїв, 30 злочинів економічної спрямованості тощо). У 2007 році проведено 2500 поліграфних опитувань і розкрито 350 злочинів [490].

Наступним кроком подальшого впровадження поліграфа у правоохоронну діяльність стала спільна співпраця Міністерства внутрішніх справ Республіки Білорусь з Академією Міністерства внутрішніх справ цієї держави в аспекті розробки нормативно-правових документів, щодо легітимності застосування поліграфа в правоохоронних органах. Нині ж продовжується програма підготовки спеціалістів-поліграфологів для потреб кримінального судочинства. З метою оптимізації і підвищення якості підготовки поліграфологів розроблений і затверджений навчальний стандарт перепідготовки спеціалістів "Психологічне забезпечення оперативно-розшукової діяльності" з призначенням кваліфікації "Спеціаліст з психофізіологічних досліджень".

Власні підходи щодо бачення ролі поліграфа у діяльності правоохоронних органів вироблені в Республіці Казахстан. У ст. 1 Закону "Про оперативну-розшукову діяльність" зазначено перелік спеціально уповноважених держаних органів, які мають право здійснювати оперативно-розшукову діяльність [39; 43]. Статтею 6 даного документу доповнено та розширено перелік органів ОРД: це – органи фінансової поліції, прикордонних військ та органи виправно-трудової системи Міністерства юстиції Республіки Казахстан.

Зазначений Закон дозволяє застосовувати технічні засоби в ході проведення досудового слідства. Зокрема, в п.1. ст.8 наголошується, що "...при виконанні завдань оперативно-розшукової діяльності органи, які уповноважені їх реалізовувати, мають право... використовувати ... технічні засоби. Разом з тим «...забороняється виконувати дії, які створюють реальну загрозу життю та здоров'ю громадян.. " (ст.15). [42].

У тій же статті визначено, що названі органи мають право: "...використовувати допомогу в ОРД спеціалістів, які володіють необхідними науково-технічними або іншими спеціальними пізнаннями", однак сам спеціаліст-поліграфолог не є суб'єктом оперативно-розшукової діяльності. Відповідно його функції зводяться до консультативних дій, – процедура застосування поліграфа не є самостійним оперативно-розшуковим заходом, а виступає складовою "опитування". Хоча на погляд казахських вчених це не зовсім відповідає вимогам часу та потребам слідства. Вони вважають, що для забезпечення більшої правової обґрунтованості, застосування поліграфа у оперативно-розшуковій діяльності, слід розширити коло передбачених законодавцем оперативно-розшукових заходів психофізіологічним тестуванням з використанням поліграфа. У п. 2 ст. 11 Закону "Про оперативну-розшукову діяльність" прописати положення "...застосування спеціальних технічних засобів" з доповненням "в тому числі, поліграфа". Такі новації посилять механізм захисту прав і свобод

громадян під час проведення оперативно-розшукової діяльності, сприятимуть попередженню корупційних процесів серед державних службовців [39].

Більше того п. 2 ст. 4 зазначеного Закону дає право органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, видавати "в межах своєї компетенції та на підставі чинного законодавства нормативні акти, які регламентують організацію і тактику проведення оперативно-розшукових заходів", в тому числі із застосуванням зазначеного приладу. Погоджуючись з позицією дослідників цього питання Республіки Казахстан, вбачаємо, що це потребує законодавчого закріплення з внесенням змін до чинно діючих нормативно-правових актів: Законів "Про державну службу", "Про державні секрети", накази "Про органи національної безпеки", "Про органи внутрішніх справ", "Про прокуратуру" та ін.

Статтею 11 Закону "Про оперативну-розшукову діяльність" поряд із іншими загальними оперативно-розшуковими заходами визначено "опитування громадян, посадових осіб, отримання від них інформації". Поліграфологічне дослідження, на погляд казахського вченого С.Ю. Алесковського безумовно є різновидністю опитування із застосуванням технічного приладу, названого поліграфом. Дослідник зазначає: "... в рамках Закону Республіки Казахстан "Про оперативну-розшукову діяльність", застосування поліграфа можливе і необхідне лише для підвищення ефективності проведення оперативно-розшукових заходів" [38].

Звертаючи увагу, що нині в Республіці Казахстан, як і в інших державах пострадянського простору законодавчо не визначено поліграф легітимним науково-технічним засобом в роботі державних інституцій – в ній розроблені і діють відомчі Інструкції щодо застосування поліграфологічних досліджень в діяльності правоохоронних органів. Особливе місце в них відведено "захисту охоронюваних законом прав, свобод і інтересів фізичних і юридичних осіб" [42]. Вони містять загальноприйняті міждержавні вимоги, які стосуються заборони даної тестової процедури опитування відповідної категорії осіб та стану перебування людини. Зокрема у випадках:

- а) фізичного чи психічного виснаження опитуваної особи;
- б) наявності у опитуваної особи психічного розладу здоров'я або фази загострення захворювання, пов'язаного з порушеннями діяльності серцево-судинної чи дихальної системи;
- в) регулярного вживання опитуваною особою сильнодіючих лікарських препаратів;
- г) перебування опитуваної особи в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння;
- д) якщо вік опитуваної особи менше 16 років;
- е) паралічі, ампутації органів, які впливають на розташування чутливих

нервових закінчень, інші скоадні хірургічні операції, перенесені нещодавно опитуваною особою [39]. Слід зазначити, що перші досліди застосування поліграфа у Республіки Казахстан були проведені саме дослідником С. Ю. Алесковським при розслідуванні злочинів і проведенні кадрових перевірок. За результатами, отриманих даних з використанням поліграфа, розкрито ряд злочинів, а також виявлено кілька осіб, причетних до торгівлі наркотиків, котрі ретельно приховували своє кримінальне минуле [38].

У 2002 році вийшов перший казахський підручник з криміналістики, рекомендований Міністерством науки Казахстан, як базовий для юридичних вузів цієї країни. Уперше на всьому пострадянському просторі поліграфу було приділено особливу увагу, на тридцяти сторінках детально розглянуті правові, моральні, технічні і тактичні аспекти поліграфних перевірок. Це дає підстави вважати, що дослідження з використанням апаратно-програмного комплексу користується питомою вагою в різних галузях наукових пізнань і недалекий той час, коли Республіка Казахстан поповнить кількість держав, де результати поліграфологічних досліджень матимуть статус джерела доказового значення у кримінальній справі. Більше того, слід наголосити, в Казахстані існують жорсткі вимоги до якості виготовлення і засотування таких приладів. Оскільки всі моделі поліграфів є обладнанням медико-

біологічного профілю, відповідно мають відповідати вимогам безпеки і безшкідливості для здоров'я людини, по відношенню до якої вони застосовуються. У державі вироблені єдині стандарти щодо сертифікації апаратно-програмних комплексів ціленаправленого спрямування. Незалежно від виробника (вітчизняного чи іноземного), брендового знаку, моделі, заявлених позитивних характеристик тощо – науково-технічні прилади за допомогою яких виявляються і досліджуються психофізіологічні реакції людського організму, підлягають найретельнішому контролю за якістю запропонованої сертифікованої продукції.

Щодо сусідньої до України Республіки Молдови, нами вище зазначалося – це одна з держав, яка легалізувала в себе поліграф та має нормативно-правове забезпечення до його застосування. Зокрема, Закон Молдови "Про застосування тестування на детекторі симуляції (поліграфі) " 2009 року [16], передбачає використання поліграфа під час відбору персоналу на деякі посади та проведення внутрішніх або службових розслідувань, а також під час здійснення оперативно-розшукової діяльності з дотриманням вимог поліграфологічного опитування. Даний закон визначає права, обов'язки та відповідальність особи, яка ініціює проведення поліграфне опитування.

Відповідно до ст. 8 цього Закону передбачено обов'язкове застосування цього приладу відносно осіб, які:

- а) отримують або мають доступ до відомостей, що становлять державну таємницю;
- б) зараховуються на службу або проходять службу в органах МВС; Центру боротьби з економічними злочинами та корупцією; Служби інформації та безпеки; Служби державної охорони; Митної служби; Міністерства оборони; Прикордонної служби; Прокуратури; Департаменту пенітенціарних установ тощо;
- в) приймаються або прийняті на роботу, пов'язану із забезпеченням експлуатації особливо важливих, режимних або небезпечних виробничих об'єктів.

Також, ст. 11 зазначеного Закону встановлює, що відмова особи названої вище категорії від проходження поліграфного опитування є підставою для відмови в прийнятті її на роботу (службу) або наданні їй допуску до виконання службових обов'язків.

Підсумовуючи, варто зазначити, що поліграф активно використовується в пострадянських державах і знаходить своє застосування в різних сферах життєдіяльності. З-поміж названих і проаналізованих країн СНД, Російська Федерація відзначається системністю і послідовністю впровадження інструментальної детекції та поширенням практики використання даного приладу в діяльності правоохоронних органів країни. Це пояснюється тим, що в Росії вивчення психофізіологічних методів розпочалося за час існування СРСР. На думку Ю.І. Холодного "...саме російськими спеціалістами були підготовлені перші поліграфологи для Білорусії, Молдови, Вірменії, Казахстану і Киргизії" [440].

Досвід роботи правоохоронних органів Росії, Білорусії, Молдови, країн Західної і Східної Європи, переконливо доводить, що за поліграфом велике майбутнє.

2.3. Аналіз нормативно-правового регулювання поліграфа в Україні: напрями застосування та шляхи щодо його удосконалення

В Україні питанням вивченням поліграфа та можливого його застосування в діяльності правоохоронних органів розпочали займатися за часів незалежності нашої держави. У 1997 році українська діаспора з США передала в Міністерство внутрішніх справ України десять апаратно-програмних комплексів моделі "Аксітон". Наступного року МВС провело перші спроби використати даний науково-технічний прилад у оперативно-розшуковій роботі правоохоронних органів України. Відсутність у країні спеціалістів такого гатунку і практичного досвіду, змусила відповідні відомства звернутися за допомогою до закордонних фахівців. Першою відгукнулася Російська Федерація, як сусідня держава співдружності СНД, в

якої вже були напрацювання в цьому напрямку діяльності. У 1998 році група працівників органів внутрішніх справ (ОВС) була направлена на курси оволодіння поліграфом в ГУВС Краснодарського краю. Паралельно на рівні владних державних інституцій велися перемовини про підготовку спеціалістів-поліграфологів в дальньому зарубіжжі. У 1999 році п'ять офіцерів із Національної академії внутрішніх справ України та Львівського юридичного інституту МВС України протягом двох місяців навчалися у США: в Академії Судової Психофізіології у місті Ларго штату Флорида. Перші спеціалісти-поліграфологи були підготовлені за сприяння Українсько-Американської Асоціації Поліцейських. Поліграфологи інституту неодноразово надавали допомогу УМВС України в областях у проведенні поліграфологічних опитувань осіб, які підозрювалися у вчиненні злочинів. Загалом було проведено понад 50 поліграфічних опитувань за різними напрямками.

Нині, все більшої популярності набуває поліграф в інших сферах суспільних відносин. Сьогодні основними користувачами поліграфологічних послуг залишаються комерційні структури. Вони активно впроваджують інструментальну детекцію у свою діяльність, зокрема: банківські установи, страхові компанії, автотранспортні компанії, сервісні центри інші приватні та державні підприємства. Наприклад, один із провідних банків Києва, "Правекс-Банк", уже декілька років проводить перевірки своїх співробітників на психофізіологічному детекторі з метою підтвердження вміння співробітників зберігати конфіденційну інформацію та банківську таємницю [117].

Аналогічне за суттю тестове опитування ініціював экс-мер Києва Л.М. Черновецький при відборі кадрів для роботи у Київській міській адміністрації [462, с.3]. Через поліграф проходили особи, які претендували на керівні посади в управління, відділи тощо. Але найбільший інтерес даний прилад становить для правоохоронних органів України. Нині ж практика проведення поліграфологічних досліджень у ОВС проходить свій етап

становлення. На наш погляд вбачається два напрямки застосування поліграфа у діяльності цього силового відомства:

- у кадровій роботі;
- у слідчій діяльності.

Щодо першого напрямку, то слід сказати, що це питання неналежно розглядалося дослідниками і висвітлювалося в тезах, наукових статтях, монографіях – відповідно потребує системного підходу до його вивчення. Тим паче, що нинішній курс України, як правової демократичної держави і зокрема її силових структур та відомств, взятий на вивчення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа та його впровадження у кримінальний процес. А тому виникає нагальне питання упорядкованості суспільних відносин, як інструменту взаємопов'язаних відносин суб'єктів щодо застосування цього апаратно-програмного комплексу. Посилаючись на теорію права – правове регулювання визначають як інструмент соціального управління, покликаний упорядковувати суспільні відносини, забезпечуючи реалізацію позитивних інтересів суб'єктів [197, с. 342].

У цьому питанні слід заакцентувати увагу на нормативно-правових документах, що регулюють суспільні відносини. Загальноновизнаними є Конституція України, Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси України, Закони України "Про міліцію", "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про прокуратуру", "Про Службу безпеки України", "Про Державну податкову службу України", відомчі нормативно-правові акти Генеральної прокуратури України, МВС, СБ України, ДПА України, Міністерства оборони України тощо. Хоча перелік цих документів не зовсім відтворюватиме сутності суспільних відносин індивідуума з поліграфологічним психофізіологічним дослідженням у кадровій роботі.

Наказом ГУБОЗ МВС від 26 січня 2000 р. № 1дск було запроваджено застосування поліграфа в кадровій роботі та оперативно-розшуковій діяльності підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю МВС, якими

впродовж 2000-2006 рр. було проведено 1757 поліграфних опитувань, у тому числі 1020 – при проведенні оперативно-розшукових заходів та 737 – для вирішення питань кадрового забезпечення. Зокрема, встановлено причетність близько 230 осіб до вчинення більш ніж 120 злочинів [72, с. 23-24].

З метою підвищення якості професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в системі МВС наказом МВС від 28 серпня 2001 р. № 743 "Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ"[19] проведено в 2001-2002 рр. на базі ГУБОЗ, ГУКР та ГУДСО МВС, ГУМВС України в АР Крим та м. Києві, УМВС України в Дніпропетровській та Львівській областях, НАВСУ експеримент щодо запровадження застосування поліграфа в діяльності ОВС.

Відповідно до п. 2 Положення про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ України, затвердженого п. 2.1 зазначеного вище наказу, головними завданнями експерименту було визначено:

- створення науково-практичних основ школи поліграфологів у системі МВС;
- порівняльний аналіз методик, що використовуються фахівцями правоохоронних органів зарубіжних країн, реальних практичних можливостей комп'ютерних поліграфів різних виробників із метою визначення найбільш перспективних та ефективних щодо можливого впровадження в системі МВС;
- розробку відомчої нормативно-правової бази проведення поліграфних перевірок;
- розробку методичних засад проведення поліграфних перевірок у роботі з особовим складом ОВС;
- підготовку матеріально-технічної бази для широкого застосування поліграфів у діяльності ОВС;

- підготовку науково-методичної бази для забезпечення навчання поліграфологів з числа працівників ОВС.

На думку значної частини дослідників цього питання даний документ є першим в Україні нормативно-правовим актом, в якому було закріплено поняття та основи проведення поліграфної перевірки, права та обов'язки поліграфолога та замовника її проведення. Дана позиція є слушною і ми також є її прихильниками. Хоча слід наголосити, що основна його спрямованість була експеримент. Адже, відповідно до п. 2.3 зазначеного Положення робота здійснювалася лише за напрямками перевірки кандидатів на службу в ОВС і навчання у навчальних закладах МВС, осіб рядового і начальницького складу, які висуваються на керівні посади, відбираються до складу миротворчих місій або відносно яких проводяться службові перевірки.

За результатами проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх, були виявлені помилки, недоліки в роботі та окреслено шляхи їх подолання.

Наступним нормативно-правовим документом цього напрямку роботи став виданий МВС України наказ від 28.07.2004 р. № 842 (зареєстрований у Мін'юсті України 27.10.2004 № 1365/ 9964) "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України" [21], який офіційно закріпив застосування поліграфа при проведенні кадрових і службових перевірок під час професійно-психологічного відбору на службу та навчання (п. 2.5). До цього наказу видана затверджена Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України. У документі зазначено, що на служби психологічного забезпечення ОВС покладаються функції проведення психологічних експертиз та поліграфних досліджень.

Відповідно п.1.1. Інструкції визначає основні напрямки, принципи та умови використання поліграфів у процесі професійно-психологічного

відбору кандидатів на службу і навчання, під час кадрових перевірок та проведення службових розслідувань.

Розділом 2 Інструкції закріплено основні принципи застосування поліграфа: добровільної згоди, правомірності, всебічного забезпечення прав людини. Наголошується, що забезпечення прав людини досягається неухильним дотриманням тривалості часу проведення опитування з 9 години до 16 години з урахуванням стану особи. Опитування не може тривати більше однієї години без перерви і в загальному обсязі – більше 4 годин протягом одного дня.

Розділ 3 даного нормативно-правового документа визначає основні напрямками застосування поліграфа в ОВС, а це:

- скринінг (різновид методу перевірки на поліграфі, який застосовується в роботі з працівниками ОВС) кандидатів, які приймаються на службу до правоохоронних органів, у разі висунення працівників ОВС на посаду з більшим обсягом роботи (п. 3.1);
- кадрові та службові перевірки (п. 3.2);
- діагностика рівня стресу, верифікація постстресових розладів (п. 3.3);
- контроль ефективності психокорекційного впливу (п. 3.4);
- перевірка отриманих показань щодо їх вірогідності (п. 3.5);
- проведення кадрових перевірок (скринінгів) осіб, які поступають на службу до органів внутрішніх справ України, працівників ОВС, висунутих на вищі посади (резерв на висунення), та при переміщеннях по службі (п. 3.6);
- здійснення планових перевірок працівників ОВС, які тривалий час контактують із кримінально небезпечним елементом (п. 3.7);
- проведення службових розслідувань надзвичайних подій (п. 3.8).

У порядку констатації факту, на наш погляд при підготовці даного розділу 3 Інструкції щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з

персоналом органів внутрішніх справ України, слід було б зваженіше підходити до формулювання її основних напрямків. Деяко не зрозумілими, навіть дублюючими виявилися окремі пункти. А саме: п. 3.1 та п. 3.6 є майже однаковими за змістом; п. 3.2 в частині здійснення кадрових перевірок відображує загальний зміст пп. 3.1, 3.3-3.7 та п. 3.8. в частині здійснення службових перевірок. Більше того, в останньому пункті мова йде лише про проведення службових розслідувань тільки, пов'язаних з надзвичайними подіями, без врахування інших правопорушень, вчинених працівниками ОВС. Більше того п. 3.8. цієї Інструкції викладений врозріз іншому правовому документу Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України, затвердженою наказом МВС від 06.12.1991 р. № 552. В ній закріплено єдиний порядок проведення службових розслідувань як за фактами надзвичайних подій за участю працівників ОВС, а також за фактами вчинених ними правопорушень. Стає незрозумілим чинність і дія окремого пункту однієї Інструкції по відношенню до іншого документа (Інструкції) в цілому.

Неузгодженість між формами існує і в п. 4.2 названої Інструкції, де йде мова щодо скринінгових перевірок при висуненні працівників ОВС на керівні посади номенклатури МВС, ГУМВС, УМВС під час профілактичних заходів, а також переміщення по службі працівників ОВС та визначеними профілактичними опитуваннями. Видається нам ці два напрямки мають прирівнений характер, що не зовсім відповідає по своїй суті.

Застосування профілактичних опитувань працівників ОВС на поліграфі повинні проводитися з конкретно-визначеною регулярністю в залежності від особливостей оперативно-службової діяльності особи, а опитування працівника ОВС на поліграфа при його переміщенні по службі має відповідати іншій меті.

Черговим протиріччям є трактування п. 4.1 названої Інструкції. В якому викладено, що опитування на поліграфі може також проводитися при оформленні допуску працівника ОВС до державної таємниці. Знову-таки дія

цього пункту протирічить цілій нормі Закону України "Про державну таємницю". У ст. 24 зазначеного Закону викладено, що перевірка громадян у зв'язку з допуском їх до державної таємниці здійснюється органами СБ України та органом державної влади, який оформлює цей допуск. Від ОВС вимагається лише з'ясування обставин, встановлених ч. 1 ст. 23 вказаного Закону, за яких допуск до державної таємниці особі не надається, зокрема:

- відсутності у громадянина обґрунтованої необхідності в роботі із секретною інформацією (визначається штатним розписом та функціональними обов'язками конкретного працівника ОВС);
- відмови громадянина взяти на себе письмове зобов'язання щодо збереження державної таємниці, яка буде йому довірена, а також відсутності його письмової згоди на передбачені законом обмеження прав у зв'язку з допуском до державної таємниці (встановлюється режимно-секретним органом ОВС);
- наявності у громадянина психічних захворювань, які можуть завдати шкоди охороні державної таємниці, відповідно до переліку, затвердженого Міністерством охорони здоров'я України та СБУ (встановлюється за результатами психіатричного обстеження).

Стосовно оформлення допуску працівника ОВС до державної таємниці через опитування на поліграфі жодним словом в Законі не прописано. Питання дотримання режиму секретності та збереження державної таємниці, можуть з'ясовуватися в ході проведення опитувань на поліграфі при прийомі кандидатів на службу в ОВС, переміщенні працівників ОВС по службі, їх атестації, а також з метою попередження їх професійної деформації та вчинення ними правопорушень, якщо посада, на яку призначається або на якій працює опитувана особа, передбачає надання йому доступу до державної таємниці. Більше того, відповідно до наказу ГУБОЗ МВС України від 26.01.2000 р. № 1дск запроваджено обов'язкове застосування поліграфа при здійсненні професійного відбору кандидатів на роботу в спеціальних підрозділах боротьби з організованою злочинністю МВС.

Закон України "Про міліцію" може також опосередковано пролонговувати використання поліграфа у кадровій роботі для органів внутрішніх справ. Так, у ст. 17 Закону викладено: "... на службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни, здатні за своїми особистісними, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на міліцію завдання. При прийнятті на службу може бути встановлено іспитовий строк до одного року" [7].

Ст. 18, вказаного вище Закону, називає нормативні акти, які можуть визначати порядок застосування поліграфа у кадровій роботі органів внутрішніх справ: Положення про проходження служби особовим складом органів внутрішніх справ, затверджене постановою КМУ від 19 липня 1991 року № 114; Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України [8].

На нашу думку в цьому питанні, слід було б на законодавчому рівні визначити і нормативно закріпити:

- перелік правоохоронних органів та їх галузевих служб, при здійсненні професійного відбору кадрів, для забезпечення проходження служби, в яких обов'язково має застосовуватися поліграф;
- перелік категорії відповідних посад, при проведенні професійного кадрового відбору, що підлягають проходженню через апаратно-програмний комплекс.

Дія ж інших нормативно-правових документів при відборі працівників ОВС через поліграф, має опосередкований характер. Вони слугують визначальною нормативно-правовою базою для роботи працівника правоохоронних органів України і є обов'язковими до їх виконання. Оскільки на даному етапі вони не входять в коло наших інтересів дослідження, то аналізувати їх не ставимо собі за мету.

Аналізуючи нормативно-правову базу застосування поліграфа в кадровій роботі при відборі в правоохоронні органи України, слід зазначити, що така юридична процедура діє і в інших країнах. Зокрема, в США, Канаді,

Литві, Латвії, Польщі, Словаччині, Росії, Білорусі, Молдові. Багато в чому ці нормативно-правові акти є схожими між собою по суті, без врахування того, що різні держави належать до різних правових систем. Неважливо, що вони в дечому дублюють за змістом і формою – головне, щоб вони були дієвими і відповідали встановленим вимогам та потребам окремо взятої держави при професійному відборі кадрів, в тому числі і до спеціальних підрозділів правоохоронних органів.

Другим напрямком – є використання поліграфа у слідчій діяльності правоохоронних органів України.

Слід наголосити, що застосування поліграфа у цій сфері знаходить свою практичну значущість в ході розкриття та розслідуванні злочинів. Однак недостатність нормативно-правового забезпечення, яке регулює правовідносини у питанні застосування поліграфа, породжує певні протиріччя між дослідниками у єдиних вироблених підходах до місця і ролі поліграфа у слідчій діяльності. Серед науковців та практиків побутують різні тлумачення цього питання, які базуються на об'єктивних засадах та суб'єктивному ставленні індивідуума до даного науково-технічного забезпечення. Одні – категорично заперечують застосування поліграфа у кримінальному судочинстві, апелюючи до порушення конституційних норм, які регламентують свободи та гарантії людини. В.О. Коновалова вважає застосування поліграфа в рамках судочинства недопустимим, через практичну відсутність належної експериментальної бази [230, с. 180-181; 231].

На противагу такій позиції науковця виступає дослідник Т.Р. Морозова, яка наголошує, що у вітчизняній науковій літературі не лише не враховується практика широкого використання поліграфа у поліції, державних органах і кримінальному судочинстві розвинутих країн, але й ігноруються здобутки вітчизняних поліграфологів [275, с. 229].

Інші – вбачають подальше вивчення та впровадження цього науково-технічного приладу у діяльність правоохоронних органів з урахуванням

розробки застосування поліграфа конкретними нормативно-правовими документами. Зокрема, В.П. Бахін розглядає можливість застосування поліграфа як нагальну потребу, вважаючи, що це сприятиме вдосконаленню слідчої діяльності та боротьбі зі злочинністю. Разом з тим використання поліграфа на попередньому слідстві можливе лише після визначення чіткої регламентації тестування та процесуальних механізмів його застосування правоохоронними органами [66, С. 29-30].

Н.С. Карпов, І.В. Строков також зазначають, що "...зусилля науковців необхідно спрямовувати на розробку чітких процедур правомірного використання поліграфа" [68, с. 29-30].

До цієї позиції долучаються науковці О.В. Батюк та В.К. Весельський. Вони стверджують, що однією з умов розроблення нормативно-правової регламентації застосування поліграфа є накопичення емпіричного матеріалу вітчизняної та зарубіжної практики щодо застосування поліграфа у слідчій діяльності [73; 110, с.29-30].

На думку Я.М. Ковча: "... використання поліграфа є одним із способів інформаційного й психологічного забезпечення оперативно-розшукових заходів, окремих слідчих дій або передбачених нормативними документами МВС України перевірок особового складу й кандидатів на службу (навчання) в ОВС України" [212, с. 125].

В.І. Галаган підходить до вирішення цього питання через призму комплексного дослідження проблем, пов'язаних із застосуванням у розкритті та розслідуванні злочинів деяких технічних засобів виявлення, фіксації, вилучення, дослідження і використання слідів і речових доказів (зокрема, поліграфа), вивчення досвіду правоохоронних органів інших держав, розробки пропозицій щодо законодавчого унормування, порядку і умов використання цих методів, їх впровадження у діяльність ОВС та інших правоохоронних органів України [126, с. 30].

Дана позиція науковців є виваженою і заслуговує на увагу і підтримку. Разом з тим, виникає просте питання чи не затягуємо ми в часі. Міжнародна

практика показує десятилітню доцільність використання інструментальної детекції, надійність та достовірність отриманих поліграфологічних даних, які сприяють розкриттю і розслідуванню злочинів. Слід визнати, що ряд чинників стримують всебічне застосування цього науково-технічного забезпечення у діяльність правоохоронних органів України, зокрема:

1. відсутність державної програми по впровадженню поліграфа у сферу діяльності правоохоронних органів;
2. недостатність нормативно-правового забезпечення, яке б регулювало правовідносини, щодо використання поліграфа;
3. відсутність програми практичного обміну досвідом з передовими європейськими державами стосовно застосування поліграфа у кримінальне судочинство;
4. уповільнений розвиток вітчизняних науково-технічних і методичних рекомендацій за даним напрямком;
5. невідпрацьованість механізму державної підготовки спеціалістів-поліграфологів, діяльність яких була б направлена на сприяння правоохоронним органам України;
6. відсутність у НДІСЕ психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа.

Незважаючи на тимчасові негаразди в цьому питанні поліграф поступово утверджує свої позиції як науково-технічний засіб, направлений на сприяння діяльності правоохоронним органам України. Відношення самих же практичних працівників до застосування результатів поліграфологічних досліджень у кримінальній процес в цілому є позитивним. Прикладом може слугувати проведене анкетування слідчих прокуратури та МВС В.Ф. Пашиноюю. Результати показали, що 54 % респондентів вважають можливим застосування поліграфа при розслідуванні злочинів [347, с. 31]. Зрозуміло, що ці показники викладені з урахуванням похибок і відображають позиції певної частини анкетуючих з урахуванням окремих регіонів України.

Але як факт, можна констатувати якісні зміни у свідомості працівників, уповноважених законом здійснювати процедуру розслідування злочинів.

Важливим кроком щодо нормативно-правового забезпечення органів внутрішніх справ у питанні подальшого впровадження комп'ютерного поліграфа у цій сфері став, зазначений вище, наказ МВС України № 743, від 28.08.2001 р. "Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ" [19]. Метою якого було не лише підвищення якості професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в систему МВС але й ліквідація обмежених можливостей застосування поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності. Розроблення Концепції впровадження комп'ютерних поліграфічних технологій у систему МВС та програми її реалізації, а також Настанови з використання комп'ютерних поліграфів. Даний експеримент дав свої позитивні результати, зокрема – застосування поліграфа активізувалося і на регіональному рівні. Уже у 2002 році у користуванні правоохоронців Дніпропетровської, Луганської областей, а також у містах Києва, Донецьку, Черкасах, АР Криму налічувалося 15 поліграфів [147]. Розширило межі застосування цього науково-технічного засобу як у слідчу роботу так і в кадрову роботу ОВС. Відображені окремі дані проведеного експерименту 2001-2002 рр. щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ України (662 поліграфічних опитування, із них 430 (65 %) – у кадровій роботі та 232 (35 %) – при розкритті та розслідуванні злочинів).

Черговим правовим документом став Наказ МВС України № 842 від 28.07.2004 року "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України" [21]. У співвідношенні до нього та Закону України "Про судові експертизи" в Міністерстві юстиції України зареєстровано "Інструкцію про порядок використання в діяльності ОВС поліграфів (комп'ютеризованих приладів реєстрації психофізіологічних реакцій людини)" 1373/9972 від 27.10.2004 року. Вона значно розширила можливості застосування поліграфа

у кримінальному судочинстві. Відповідно до п.1.3 Інструкції: "Сучасний поліграф є різновидом психофізіологічної апаратури і являє собою комплексну багатоканальну комп'ютерну апаратну методику реєстрації змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлення за спеціальною методикою певних психологічних стимулів" [10].

За даною інструкцією робота спеціаліста-поліграфолога здійснюється відповідно до Конституції України, законів України "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про міліцію", "Про інформацію" та інших.

Використання поліграфа органами внутрішніх справ України може здійснюватися на підставі Закону України "Про оперативну-розшукову діяльність". Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону України "Про оперативну-розшукову діяльність" передбачено: "...опитувати осіб за їх згодою, використовувати їх добровільну допомогу..." [9]. Зокрема п. 9 ч. 1 ст. 8 Закону надає право оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності при наявності передбачених ст. 6 цього Закону підстав: "...знімати інформацію з каналів зв'язку, застосовувати інші технічні засоби отримання інформації" [481, с. 150].

У той час ч.15 ст. 9, названого Закону, забороняє: "... застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні та інші речовини для одержання інформації, які пригнічують волю та завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу" [9]. Відповідно, інші технічні засоби отримання інформації застосовувати дозволено [481, с. 150].

Інформацію, отриману під час тематичного інтерв'ю, спеціаліст формує у висновок, який має орієнтувальний характер, щодо висунення пропозицій подальшої роботи з кандидатами на службу, працівників органів та підрозділів внутрішніх справ та достовірності оцінки результатів психодіагностичних обстежень та розслідування надзвичайних подій серед особового складу [25].

Слід підкреслити, що є розроблений законопроект "Про оперативну-розшукову діяльність" № 2134 від 16.07.2009 року, в якому дозволяється проводити опитування на поліграфі, як оперативно-розшуковий захід.

Деякі правоохоронні органи, які безпосередньо здійснюють боротьбу зі злочинністю, відомчими актами роз'яснювали можливість використання поліграфа при розкритті злочинів. Так, Генеральна прокуратура України розробила для своїх підрозділів «Пам'ятку для збору інформації в ході розслідування кримінальних справ» (від 10.07.2007), у якій рекомендувала використовувати поліграфи при розкритті й розслідуванні злочинів з відповідними рекомендаціями щодо процесуального оформлення отриманих результатів [481, с. 150].

Відповідно ст. 15 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" визначено: "...у боротьбі з організованою злочинністю спеціальним підрозділам органів внутрішніх справ і Служби безпеки України надається право за попередньою санкцією прокурора додатково використовувати спеціальні технічні засоби" [11].

Позитивним здобутком впровадження поліграфа у зазначену сферу стало рішення розширеної наради МВС від 21.01.2006 р. № 1772/Лц, де п.6 оголошеного наказом МВС від 06.02.2006 р. № 121, заступникові Міністра внутрішніх справ України Євдокимову В.М., ДКР, ГУБОЗ та КНУВС було доручено з урахуванням практичного досвіду використання поліграфічних технологій у розкритті злочинів та розшуку злочинців розробити перспективну програму їх упровадження в оперативно-службову діяльність ОВС та законодавчого врегулювання цього питання. На жаль ці заходи не були зовсім реалізованими. Розроблені проекти не знайшли своєї практичної реалізації з різних об'єктивних причин, продиктованих реаліями часу.

Нового якісного змісту, щодо нормативно-правового регулювання застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні злочинів, набуло після затвердження рішенням колегії МВС України від 25.07.2008 р. № 17км/1 Програми протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на

2008-2012 роки [23], п. 4.23 якої було передбачено ДКР, МВС, ГУМВС, УМВС, міськрайлінорганам внутрішніх справ забезпечити системне використання в роботі з розкриття злочинів проти життя та здоров'я особи психофізіологічних опитувань підозрюваних, обвинувачених, свідків та потерпілих із застосуванням поліграфа згідно чинного законодавства України. Позитивні результати роботи в цьому напрямку є очевидними. Відповідно статистичним даним на початок 2009 р. в ОВС України проходили службу близько 30 поліграфологів, які представляли підрозділи карного розшуку (36,7 %), вищі навчальні заклади та наукові установи МВС (23,3 %), підрозділи БОЗ (20,0 %), підрозділи кадрового забезпечення (13,3 %), інші підрозділи ОВС (6,7 %) та проходили службу в Центральному апараті МВС, ГУМВС України в АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Львівській, Черкаській областях та м. Києві, УМВС України в Кіровоградській, Хмельницькій областях та на залізницях, а також КНУВС, Академії управління МВС та ДНДІ МВС України. У той же час, така кількість поліграфологів не дозволяла охопити навіть половини територіальних підрозділів ОВС, крім того 13,3 % з них не були забезпечені поліграфами [72].

З викладеного можна зробити висновок, що поліграф закріплює свої позиції в діяльності органів внутрішніх справ. Наразі відкритим і актуальним залишається питання нормативно-правового закріплення цього апаратно-програмного комплексу у чинному кримінально-процесуальному законодавстві України.

Накопичений науковий і практичний досвід дає можливість сформулювати принципові положення, що визначають умови та напрямки застосування поліграфа в системі МВС України:

- надання добровільної згоди на проходження поліграфного дослідження;
- ознайомлення кандидата із процедурою;
- право опитуваного припинити поліграфне дослідження.

Вітчизняні науковці розділилися у поглядах напрямків нормативно-правового регулювання застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні злочинів.

Одні схиляються до нормативно-правового регулювання використання поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності (А.М. Титов, Д.Г. Терьохін), а інші – в кримінально-процесуальному судочинстві (Л.Д. Удалова, Є.Г. Коваленко, В.М. Тертишник).

А. М. Титов вважає доцільним доповнити ч. 1 ст. 8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" таким чином: "... використовувати поліграф за добровільної згоди особи, до якої буде проводитися дослідження" [424, с. 174-175].

Д.Г. Терьохін пропонує прийняти окремий закон, щодо можливості застосування поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності [418, с. 153].

На погляд частини народних депутатів, закон про поліграф у нашій державі не потрібний, оскільки його застосування не суперечить чинному законодавству України. Їхні опоненти заперечують законодавче закріплення його використання, у зв'язку із входженням України у світові організації та світовий ринок [482].

На нашу думку, поступове використання поліграфа правоохоронними органами України та можливе його застосування у кримінально-процесуальному судочинстві в майбутньому, неодмінно потребує законодавчого закріплення. Прийняття відповідних правових норм вирішило б низку питань. Це б не тільки конкретизувало сферу та порядок застосування приладу, а й допомогло швидшому розкриттю та розслідуванню злочинів.

Бачення цього аспекту науковцем Є.Г. Коваленком зводиться до наступного: "... процесуальний порядок застосування поліграфа в ході слідчих дій повинен бути аналогічним тому порядку, який передбачений при застосуванні звукозапису, кінозйомки, відеозапису при провадженні слідчих дій (ст. 85-1, 85-2 КПК України) " [208, с. 303].

При цьому залишається дискусійним питання доказового значення фотознімків, матеріалів кінозйомки, відеозапису та інших результатів технічних засобів. Одні вчені відносять їх до складової частини протоколу, інші розглядають їх як речові докази чи документи, навіть як самостійний вид доказів. З огляду на це реалізація пропозиції Є.Г. Коваленка матиме неоднозначність трактувань вчених і у відношенні до поліграфа.

На думку В.М.Тертишника: "... результати застосування технічних засобів є доказами незалежно від того, до чого вони додані й ким, коли та за яких умов отримані за умови їх належності, допустимості й достовірності" [419, с. 206-207].

Ним пропонується зарахувати результати науково-технічних засобів до самостійного виду доказів та доповнити Кримінально-процесуальний кодекс України окремою нормою права.

Так, Л.Д. Удалова допускає застосування поліграфа при допиті в разі законодавчого закріплення таких положень:

- добровільної згоди допитуваного на проведення допиту з використанням "детектора брехні";
- відмова допитуваного від поліграфного обстеження в будь-який момент не розглядається як причетність його до злочину;
- тематика запитань під час допиту має бути погоджена з допитуваним;
- залучення фахівця-психолога, як оператора поліграфу;
- висновок фахівця-психолога надається не тільки ініціатору проведення допиту, а й допитуваній особі;
- віднести поліграф до науково-технічних засобів, що використовуються при допиті та внести зміни до статті 85-1 КПК

України [430, с. 242-243].

Т.М. Морозова підкреслює: "Професійно проведені спеціальні психофізіологічні обстеження із використанням поліграфа дозволяють якісно

та у стислий термін здійснювати перевірку свідчень осіб, відносно правдивості яких у слідстві виникають сумніви" [274, с. 36].

Попри всі ці ідеї у правоохоронній діяльності впровадження поліграфа викликає низку труднощів, а саме:

- слабку матеріально-технічну базу;
- відсутність закладів по підготовці поліграфологів-спеціалістів у правоохоронній сфері.

Не зовсім є досконалою й теоретична база застосування технічного приладу з точки зору специфіки правоохоронної діяльності. Застосуванню поліграфа в ОВС має передувати вирішення таких організаційно-правових питань:

- створення у системі Міністерства внутрішніх справ України координаційно-аналітичного центру з питань застосування поліграфа;
- розроблення та прийняття нормативної-правової бази застосування поліграфа як у сфері державних, так і недержавних органів;
- прийняття порядку сертифікації вітчизняних поліграфічних пристроїв та надання дозволу на ввезення і застосування на території України поліграфів провідних іноземних виробників.

Щодо нашого бачення нормативно-правового реулювання поліграфа у правоохоронну діяльність, то рецепцій потребують як оперативно-розшукова, так і кримінально-процесуальна діяльність.

Стосовно першого, слід зазначити: відповідно до ст. 1 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" її завданнями є:

- визначення пошуку і фіксацію фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України;
- виявлення розвідувально-підривної діяльності спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень в інтересах кримінального судочинства;

- отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави тощо.

Практична реалізація їх вирішення знаходить відображення в обов'язках, що покладені на органи внутрішніх справ п. 1 ст. 7 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність", п. 2 ч.1 та п. 9 ч.1 ст. 10 Закону України "Про міліцію" в яких визначено:

- виявляти, запобігати, припиняти та розкривати злочини, вживати з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;

- розшукувати осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства і суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, передбачених законодавством тощо.

Зрозуміло, виконання поставлених завдань не може бути реалізованим без застосування науково-технічних засобів [303, с. 145-147; 301 с. 53-54]. На нашу думку поліграф має всі підстави вважатися таким технічним приладом, що відповідає загальноновизнаній позиції вчених-дослідників вивчення цього питання. Це також співвідноситься з положенням п. 4.23 Програми протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008-2012 роки, затвердженої рішенням колегії МВС України від 25.07.2008 р. № 17км/1, в якій наголошується на запровадженні та застосуванні поліграфа при розкритті та розслідуванні злочинів. У ній визначено, що органи ДКР МВС, ГУМВС, УМВС, міськрайліноргани внутрішніх справ мають забезпечити системне використання в роботі з розкриття злочинів проти життя та здоров'я особи психофізіологічних опитувань підозрюваних, обвинувачених, свідків та потерпілих із застосуванням поліграфа згідно чинного законодавства України.

Також може знаходити своє застосування поліграф у дотриманні вимог п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність", який дозволяє підрозділам, що здійснюють ОРД, опитувати осіб за їх згодою, на чому наголошував вище А. М. Титов. Більше того, п. 16 ст. 9 вказаного

закону забороняє застосовувати для одержання інформації технічні засоби, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу. Дане положення в унісон співвідноситься з окремими міжнародними документами, зокрема: ст. 5 Загальної декларації прав людини та ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, датовані 1966 р. А також кримінально-процесуальним законодавством України, а саме: чч. 4, 5 ст. 97 КПК України, відповідно до яких така перевірка здійснюється відібранням пояснень від окремих громадян чи посадових осіб шляхом проведення оперативно-розшукової діяльності. У тому числі, перевіркою заяв і повідомлень при вирішенні питання про застосування заходів безпеки до працівників суду і правоохоронних органів. Це стосується й інших суб'єктів, які беруть участь у кримінальному судочинстві та надають допомогу в запобіганні та протидії корупції, в порядку, передбаченому ч. 1 ст. 16 Закону України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів"; ч. 2 ст. 17 Закону України "Про засади запобігання та протидії корупції"; ч. 2 ст. 22 Закону України "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві".

Правововими підставами проведення в ОРД інструментальної детекції із застосуванням поліграфа можуть бути визначені положення окремих законодавчих нормативно-правових та підзаконних актів, зокрема:

- п. 9 ч. 1 ст. 8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність";
- ст. 15 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю";
- пп. 2.3.8 п. 2.3 розділу 2 через п. 1.4 розділу 1 Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загально кримінальної спрямованості, затвердженого наказом МВС України від 30.04.2004 р. № 458.

Щодо обмежень застосування науково-технічних засобів в ОРД може розглядатися ч. 2 ст. 8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність", в якому встановлено умови застосування технічних засобів, що

визначаються рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступником.

Вважаємо, що чинність вказаної норми закону не повинна стосуватися легітимних науково-технічних засобів. До яких ми відносимо і поліграфа, посилаючись на відомчі документи: наказу МВС України № 743, від 28.08.2001 р. "Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ"; наказу МВС України від 28.07.2004 р. № 842 "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України" (zareestrovano u Min'юсті України 27.10.2004 № 1365/ 9964), який офіційно закріпив застосування поліграфа при проведенні кадрових і службових перевірок під час професійно-психологічного відбору на службу та навчання; Інструкції, виданої і затвердженої до даного закону, що стосується застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України.

Розуміємо, що вказані документи не відносяться до нормативно-правових актів і мають статус розпорядчих документів, їх призначення регулювати напрямок дій правоохоронних органів у виконанні поставлених перед ними державою завдань, діяльність яких має співвідноситися з нормами кримінально-процесуального права. Більше того, вбачаємо за доцільне розглянути можливість і відобразити це у Законі України "Про оперативно-розшукову діяльність" та Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" в яких спрямувати акцент на застосуванні поліграфа як науково-технічного засобу на отримання додаткової інформації органам дізнання, досудового слідства у розкритті і розслідуванні злочинів. Це надасть можливості вивести даний прилад з негласного порядку його використання в оперативно-розшуковій діяльності і прискорить механізм впровадження у кримінально-процесуальну діяльність як легітимний науково-технічний засіб.

У той же час потребує окремих корекцій і кримінально-процесуальне законодавство України.

У ст. 2 КПК України визначено завдання кримінального судочинства, серед яких вказано на швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний. Також посилаючись на ч. 1 ст. 22 КПК України, в якій вказано вживати всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявляти як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність. Доходимо висновку, ці дві норми зовсім не заперечують використання даних, отриманих досудовим слідством за результатами застосування поліграфа. Оскільки об'єктивність, всебічність і повнота дослідження не можуть бути забезпеченими окремими результатами отриманих слідством. Тому не слід ігнорувати сучасні досягнення науки і техніки, які розширюють можливості встановлення об'єктивної істини у кримінальній справі з дотриманням вимог їх процесуальної форми.

Слід звернути увагу на виконання ч.2 і 3 ст. 22 КПК України, яка забороняє суду, прокурору, слідчому та особі, що провадить дізнання, перекладати обов'язок доказування на обвинуваченого, а також домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Захист їх законних інтересів визначений законодавцем у нормах ч. 2 ст. 43, ч. 2 ст. 43-1 та ч. 3 ст. 49 КПК України, де встановлено права осіб добровільно давати показання та подавати докази, у тому числі шляхом дачі показань або пояснень у справі обвинуваченому, підозрюваному та потерпілому. Саме забезпечення принципу добровільності участі особи у тестовому опитуванні є основою для проведення інструментальної детекції із застосуванням поліграфа. У той час, дещо обмеженою з позиції кримінально-процесуального законодавства

виглядає принцип добровільності для свідка. Зокрема: ч. 1 ст. 70 КПК України встановлено – особа, викликана органом дізнання, слідчим, прокурором або судом як свідок, зобов'язана з'явитися в зазначені місце і час і дати правдиві показання про відомі їй обставини справи. Порухення вимог цієї норми підлягає відповідним санкціям передбаченими ст.71 КПК України: за дачу завідома неправдивих показань... – 384 КК України; за злісне ухилення від явки... – ч.1 ст. 185-3 або ст.185-4 КпАП; за відмову дати показання... – 385 КК України. Як на нас, це виглядає певним обмеженням участі даного суб'єкта у кримінальному процесі України. Тобто з метою з'ясування обставин справи, які мають відношення до злочину правоохоронні органи в односторонньому порядку, без погодження зі свідком, можуть реалізовувати процесуальні та не процесуальні заходи. А застосування спеціальних знань спеціалістом-поліграфологом не повинно обумовлюватися добровільністю свідка на участь у тестовому дослідженні – така позиція виглядає абсурдною. Вважаємо, що законодавцю слід переглянути вказані норми ст. ст. 70 і 71 Кримінально-процесуального кодексу України і незалежно від процесуального статусу особи у кримінальній справі встановити єдині вимоги щодо їх участі у проведенні тестового дослідження з використанням поліграфа. Ці та інші окремі пропозиції знаходять своє відображення у наукових дослідженнях вітчизняних вчених: О.В.Батюка, В.К.Весельського, В.І.Галагана, С.О.Ковальчука, С.І. Макаренка, Л.Д.Удалової та ін. А саме:

...віднесення поліграфа до переліку науково-технічних засобів, які можуть використовуватися при допиті, із внесенням відповідних змін до ст. 85-1 КПК України [429; 430, с. 189-190];

... умови застосування технічних засобів за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступником. Умови щодо обмеження застосування поліграфа в діяльність ОВС [125, с. 174; 126, с. 44];

... підготовка до проведення поліграфного опитування та роз'яснення особі її прав та обов'язків [278, с. 283; 430 с.190-195];

...попереднє погодження тематики запитань з опитуваною особою [430, с. 189-190];

...роз'яснення опитуваній особі порядку проведення тестового опитування із застосуванням поліграфа [73];

...закріплення переліку протипоказань щодо підготовки та проведення тестового опитування із застосуванням поліграфа [429, с. 22];

...можливість присутності захисника опитуваної особи під час проведення поліграфного опитування [209, с. 98-99];

...визначення порядку проведення тестового поліграфного опитування особи та оцінювання результатів отриманих даних [110, с. 29];

...попередження поліграфолога про кримінальну відповідальність за неправдиву розшифровку поліграми, що спотворює результати проведення дослідження [278, с. 283];

...доведення результатів поліграфного опитування до відома ініціатора та опитуваної особи [429, с. 22];

...надання доказового значення результатам допиту особи за даними поліграфного опитування та приєднання їх до матеріалів кримінальної справи [278, с. 283; 429, с. 22].

Ці та інші пропозиції науковців і дослідників переконливо доводять про необхідність закріплення в КПК України додаткових норм, щодо нормативно-правового регулювання застосування поліграфа в кримінально-процесуальній діяльності.

Як варіант це може бути сформульовано у наступній редакції:

"Ч. 1 ст. ... Органи дізнання, досудового слідства та експерти вправі застосовувати для додаткової перевірки інформації, що має орієнтовне значення в процесі доказування, поліграфну перевірку учасників кримінального процесу з метою виявлення неправди та обману. Проведення тестування на поліграфі може здійснюватися тільки за добровільної згоди

обстежуваної особи і не має суперечити її основним правам, свободам та законним інтересам, честі та гідності. Відмова від проходження поліграфної перевірки не є підставою для визнання особи винною у вчиненні суспільно-небезпечного діяння, але ця відомість заноситься до протоколу слідчої дії. Поліграфне обстеження може проводитися у визначений і оптимальний для організму людини час – з 10 до 18 години.

Ч. 2 ст. ... Якщо особа дала згоду на проведення поліграфної перевірки, тоді інформація, надана поліграфом, не може бути використана як доказ у кримінальній справі. Використовувати матеріали поліграфних перевірок можна тільки як орієнтовну інформацію, з метою подальшого визначення напрямків проведення дізнання, слідства, пошуку процесуальних доказів по справі" [153].

Те, що дане питання наразі є актуальним і потребує своєчасного вирішення сумніву не викликає ані у вітчизняних, ані у зарубіжних науковців, що займаються вивченням поліграфа та впровадженням його у практичну діяльність правоохоронних органів своїх країн. Це переконливо демонструє приклад сусідньої держави Російської Федерації, яка також поступово наближає можливість застосування поліграфа у кримінальне судочинство з урахуванням окремих вироблених вимог провідними зарубіжними країнами. А саме: в Росії застосування поліграфа регламентовано наказами Міністерства внутрішніх справ, зокрема:

– Наказ МВС Російської Федерації (РФ) від 28.12.1994 № 437-ДСП “Про затвердження інструкції про порядок використання поліграфа при опитуванні громадян” [27];

– Наказ МВС РФ від 12.09.1995 № 353 "Про затвердження інструкції про забезпечення впровадження поліграфа в діяльність органів внутрішніх справ" [28].

Дані інструкції визначають підстави та умови проведення опитування з використанням поліграфа, порядок підготовки до його проведення, звітність та порядок використання результатів застосування поліграфа тощо. Крім

того, опитування з використанням поліграфа включено до переліку першочергових заходів, які повинні проводитись органами внутрішніх справ при розкритті та розслідуванні злочинів.

На початковому етапі досудового провадження, у зв'язку з необхідністю звизити коло осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, слідчий може застосувати допомогу спеціаліста-поліграфолога, про що зазначено в ст. 6 Федерального закону “Про оперативно-розшукову діяльність” від 12.08.1995 р. Дана стаття містить перелік оперативно-розшукових заходів (серед яких на першому місці зазначено опитування громадян), крім того в ній зазначено, що “посадові особи органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, вирішують її завдання шляхом особистої участі в організації та проведенні оперативно-розшукових заходів, використовуючи допомогу посадових осіб і спеціалістів, які володіють науковими, технічними та іншими спеціальними знаннями...”. При цьому під час проведення оперативно-розшукових заходів дозволяється використання інформаційних систем, відео- і аудіозапису, фотозйомки, “а також інші технічні й інші засоби, які не завдають шкоди життю і здоров'ю людей і не шкодять навколишньому середовищу” [17].

Підсумовуючи викладене доходимо висновку, що на сьогодні створена і є діючою нормативно-правова база використання поліграфа у діяльності правоохоронних органів України. Нажаль, її чинність більше стосується професійного підбору кандидатів в органи внутрішніх справ, менше – застосування поліграфа у слідчій діяльності. При тому, поліграфологічні дослідження активно застосовується в оперативно-розшуковій діяльності у відповідності чинних нормативно-правових актів ОВС.

З напрацюванням відповідного наукового та практичного досвіду дослідниками виявляються окремі прогалини, що мають місце в нормативно-правовому регулюванні суспільних відносин у застосуванні поліграфа у діяльності правоохоронних органів України. Їх ґрунтовно вивчають, опрацьовують та знаходять шляхи подолання виявлених недоліків.

Слід визнати такі погрішності мають місце і в зарубіжній практиці нормативно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів інших держав, про що свідчить досліджувані нами міжнародні емпіричні документи. Це обґрунтовується тим, що не завжди прийнятий закон, який стосується застосування цього приладу у сфері судочинства знаходять своє повне відображення на практиці. Існують такі нормативно-правові аспекти, які досить складно прописати в одному законі, котрі містять локальний характер і можуть змінюватися залежно від ситуації, у якій використовується поліграф. Так, наприклад, питання щодо використання результатів перевірки інструментальної детекції, що містить обвинувальний характер; питання, нормативного порядку належного використання отриманих результатів поліграфологічних досліджень тощо. Всі ці та інші аспекти складно з'ясувати в межах одного законодавства. Саме тому доцільним вважається прийняття локального нормативного акту в межах конкретного відомства. Найкращим прикладом такої практики є Сполучені Штати Америки, Ізраїль, Японія та їх країни-послідовники, що підтримують і розвивають своє законодавство в цьому напрямку. Серед позитивних здобутків у цьому відношенні України, слід визнати, що вітчизняне нормативно-правове забезпечення поліграфологічних досліджень співвідноситься з нормами міжнародно-правових актів, іншими законами та підзаконними нормативно-правовими актами. Не зважаючи на те, що нині даний науково-технічний прилад законодавчо не знаходить свого відображення у нормах кримінально-правового і процесуального спрямування, разом з тим закладені умови його закріплення у проекті нового кримінально-процесуального кодексу України. Теоретиками та практиками вивчення даного питання в нашій державі покладаються великі надії на нове кримінально-процесуальне законодавство України яке є довгоочікуваним нормативно-правовим документом для суспільства в цілому і правоохоронної діяльності України зокрема.

Висновки до Розділу 2.

Узагальнюючи розглянуті питання, що стосуються Міжнародно-правової та організаційної регламентації нормативно-правових документів, які регулюють можливість застосування поліграфа у кримінальному процесі, ми з'ясували для себе наступне:

1. Результати отриманих поліграфологічних досліджень активно використовуються, за різними джерелами, від шестидесяти до дев'яноста країнах світу відповідно до свого спрямування. Кожна з держав знаходила свій шлях сприйняття поліграфа залежно від історичного, етнічного, політичного, правового, економічного, соціального та культурного розвитку. Значимим був підхід зарубіжних країн до застосування інструментальної детекції у роботу правоохоронних органів, діяльність яких направлена на розкриття і розслідування злочинів.

2. Теоретики і практики на основі емпіричних міжнародних даних, систематизували перелік держав відповідно до їх нормативно-правового забезпечення застосування поліграфа під час розкриття та розслідування злочинів. Виділили та умовно поділили країни на чотири групи:

- ті, в яких застосування поліграфа врегульовано окремим законом;
- ті, в яких застосування поліграфа врегульовано окремими правовими нормами закону, що регулюють ширше коло суспільних відносин;
- ті, в яких застосування поліграфа врегульовано підзаконними нормативно-правовими актами;
- ті, в яких застосування поліграфа нормативно не врегульовано.

3. За результатом дослідження науковці встановили, що найпоширенішим способом нормативно-правового регулювання застосування поліграфа під час розкриття та розслідування злочинів у зарубіжних країнах є прийняття відповідного підзаконного нормативно-правового акту, а також – окремої норми закону, яка регламентує широке коло суспільних відносин.

4. Нами проаналізовано особливе ставлення до поліграфа, яке відбувалося в СРСР. А саме: починаючи з другої половини 20-х рр. до середини 50-х рр. ХХ ст. радянські науковці висловлювалися проти або ж нейтрально щодо застосування інструментальної детекції контролю змін фізіологічних реакції опитуваної особи з метою виявлення неправди. Період правління комуністичної партії негативно позначився на наукових здобутках в напрямку дослідження поліграфа. Праці того періоду мали відповідати ідеям правлячої верхівки, а тому, слід констатувати, у тридцяті роки ХХ сторіччя не було опубліковано жодної роботи, яка б позитивно відгукувалася про використання цього приладу. Логічним поясненням слугувало приховування важливої інформації владою, щодо нерозголошення в СРСР застосування психофізіологічних методів до людини спеціальним апаратно-програмним комплексом. Лише в 1959 р. А. Сичовим та В. Варламовим було створено перший в СРСР поліграф-прилад. Ним реєстрували зміни артеріального тиску, пульсу, верхнього та нижнього дихання, шкірно-гальванічної реакції. Прилад призначався для виявлення неправди від осіб в ході проведення психіатричної експертизи.

5. Звернуто увагу, що з розпадом СРСР та створенням СНД, відношення до поліграфа стало формуватися залежно від розвитку суверенних держав та потреби використання отриманих результатів інструментальної детекції, зокрема у діяльність правоохоронних органів. З-поміж окремих країн співдружності Російська Федерація відзначилась системністю і послідовністю впровадження поліграфа, а також поширенням практики використання даного приладу в судово-слідчу діяльність. Це пояснюється тим, що в Росії вивчення психофізіологічних методів розпочалося за часів існування СРСР. Досвід роботи правоохоронних органів Росії, Білорусії, Молдови, Казахстану переконливо доводить, що за поліграфом перспективне майбутнє.

6. Питанням вивчення поліграфа в Україні та можливого його застосування в діяльності правоохоронних органів розпочали займатися за

часів незалежності нашої держави, з 1997 року. Нині практика проведення поліграфологічних досліджень в ці силові структури проходить свій етап становлення. На сьогодні створена і є діючою нормативно-правова база використання цього приладу у діяльності правоохоронних органів України. Її порядок регламентується Інструкцією щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України № 842 від 28.07.2004 року. Діяльність зорієнтована у двох напрямках: кадровому відбору персоналу на заняття відповідних посад та оперативно-розшуковій діяльності. Нині напрацьовується практика можливого використання даного приладу у кримінально-процесуальне судочинство України. Позитивним аспектом виступає нормативно-правове забезпечення поліграфологічних досліджень в Україні, яке співвідноситься з нормами міжнародно-правових актів, іншими законами та підзаконними нормативно-правовими актами України. Така регламентація визначає пріоритетні засади застосування даного науково-технічного приладу у сферу діяльності вітчизняних правоохоронних органів.

РОЗДІЛ 3.

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ДЕТЕКЦІЇ: ТЕХНОЛОГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ТАКТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ

3.1. Сфера, форми та практика застосування поліграфа у кримінально-процесуальній діяльності

Історія застосування поліграфа у сфері розкриття та розслідування злочинів становить більше 100 років, тоді як теоретична (наукова) основа використання поліграфа почала розвиватися лише в останні 40-50 років, що є тим рідкісним випадком, коли практика визначала подальші напрямки удосконалення поліграфа, а не навпаки [118, с. 47].

Досліджуючи міжнародну емпіричну базу застосування поліграфа різними континентами і державами знаходимо відомості про те, що зазначений апаратно-програмний комплекс використовувався ще наприкінці 30-х рр. ХХ ст. Поліграф застосовувався підрозділами правоохоронних органів США у 28-и штатах, а з початком Другої світової війни – і на федеральному рівні. При використанні цього технічного засобу здійснювався відбір персоналу до дослідницького центру з розроблення атомної бомби в Оук-Рідж, на керівні посади в поліції у післявоєнній Німеччині з числа військовополонених, а також до ЦРУ (1947 р.) та Агентства національної безпеки (1951 р.) [449, с. 15-16].

Основоположним центром підготовки поліграфологів були Сполучені Штати Америки, оскільки саме тут впроваджувалася загальнодержавна програма підготовки кадрів у спеціальні органи та відомства. Зокрема, у

1948 р. на базі двотижневих навчальних курсів поліграфологів, уперше започаткованих Л. Кілером у 1942 р. у м. Чикаго (Іллінойс) для підготовки спеціалістів для поліції та армії, створено Кілерівський інститут поліграфа з шеститижневим терміном навчання поліграфологів, а в 1951 р. Р. Пірс уперше запровадив підготовку поліграфологів для органів державної влади в Школі військової поліції Армії США у Форті Гордон (Джорджія), у 1986 р. реорганізований в Інститут поліграфа [498, с. 29, 40].

Слід зазначити, що США є першою державою в якій підняли питання щодо нормативно-правового забезпечення застосування поліграфа та використання поліграфологічних досліджень у окремо взятій сфері. Так, у 1965 р. Міністерство оборони США затвердило директиву № 5210.48, яка регламентувала єдиний порядок проведення тестових опитувань, відбору, підготовки та контролю діяльності поліграфологів, що регламентують застосування цього приладу. Зазначеною директивою, зокрема, було закріплено обов'язковість згоди особи на проведення дослідження та попереднього обговорення з нею змісту опитувальника. Визначено, що застосування поліграфа повинно доповнювати, а не замінити інші форми розслідування злочинів тощо [361, с. 34].

Того ж року Верховний Суд США одним із рішень заклав засади основоположного принципу застосування поліграфа – добровільності, встановивши, що примушування особи до проходження опитування з використанням даного технічного засобу, є порушенням її права на відмову від самообвинувачення. З метою розроблення стандартів застосування поліграфа та підготовки таких спеціалістів у 1966 р. була створена Американська асоціація поліграфологів. Її членами нараховувалося більше двох з половиною тисяч осіб як з США, так і з інших країн світу. Підготовка спеціалістів такого гатунку була взята за основу не лише в цій країні, вона нарощувала темпи в інших державах. Переважною сферою його застосування стали силові відомства різних країн. Серед лідерів застосування поліграфа визначилися: Китай (1943 р.), Індія (1948 р.), Японія (1951 р.), Канада (50-

і рр. ХХ ст.), Держава Ізраїль та Хорватія (1959 р.), Південна Корея (1960 р.), Польща (60-і рр. ХХ ст.), Румунія (1974 р.), Сербія (1977 р.), Угорщина та Південно-Африканська Республіка (1978 р.), Чеська Республіка (1981 р.). Підготовка кадрів для цих структур проводилася за розробленою методикою США, на базі американських шкіл з використанням знань спеціалістів-поліграфологів цієї держави. Ю.І. Холодний наголошує, що у 90-х рр. ХХ ст. зазначений технічний прилад застосовувався 75 % підрозділів поліції, Федеральним бюро розслідувань, Центральним розвідувальним управлінням, Управлінням по боротьбі з наркотиками, Секретною службою, Бюро з контролю за алкоголем, тютюновими виробами та зброєю, Поштовою службою, Управлінням кримінальних розслідувань Армії, Управлінням розвідки та безпеки Армії, Слідчою службою Військово-морських сил, Управлінням спеціальних розслідувань Військово-повітряних сил, Відділом кримінальних розслідувань корпусу морської піхоти, міністерствами фінансів, праці і транспорту, Митною службою, Державним департаментом тощо [449, с. 17-27].

Нині ця країна продовжує активно використовувати поліграф у названих сферах. Нового змісту набуває його застосування у діяльності правоохоронних органів, зокрема при прийомі на службу для відбору кадрів великих поліцейських служб та агентств. У ході професійного відбору застосовується поліграф у поєднанні з іншими методами оцінки, що доповнює знання про опитуваного. На думку зарубіжних спеціалістів, поліграфологічні тестування є найбільш ефективним прийомом виявлення кандидатів з високим ступенем ризику, пов'язаних з:

- торгівлею наркотиками або їх вживанням;
- крадіжкою матеріальних цінностей за попереднім місцем роботи;
- вчиненням кримінально-каранних діянь;
- встановленням небажаних фактів біографії особи;
- викривленням даних про свою трудову діяльність;
- отриманням або даванням хабарів;

- вимаганням та заняття азартними іграми тощо.

За офіційними даними у наш час поліграф успішно використовується в боротьбі зі злочинністю в понад шестидесяти країнах світу. Більше того, в деяких з них результати опитування з використанням поліграфа визнаються достатніми для пред'явлення обвинувачення. В основному результати поліграфологічних перевірок мають допоміжний характер, і лише в п'яти країнах їх використовують як докази в суді (деякі штати в США, Польща, Туреччина, Японія, Індія) [275, с. 223].

Результати використання поліграфологічних досліджень у розслідуванні злочинів застосовують правоохоронні органи Австралії, Бельгії, Білорусі, Болгарії, Великобританії, Естонії, Ізраїлю, Індії, Казахстану, Канади, Колумбії, Латвії, Литви, Македонії, Малайзії, Мексики, Молдови, Нідерландів, Норвегії, Росії, Румунії, Саудівської Аравії, Сербії, Сінгапуру, Словаччини, Словенії, США, Туреччини, Угорщини, України, Фінляндії, Чорногорії, Швеції, Японії.

Поліграф набув популярності у різних сферах суспільних відносин, але найбільшою питомою вагою користується у правоохоронній діяльності. Посилаючись на досліджувану емпіричну практику, в окремих країнах, де поліграф є легалізованим приладом, його використовують у двох формах кримінального процесу:

- а) під час проведення слідчих дій;
- б) у формі експертизи [201, с. 241].

В інших – застосовують для вирішення завдань:

- по-перше, у кримінальному судочинстві, у межах розслідування кримінальної справи. А саме: учасник перевірки опитується на предмет виявлення в нього приховуваної інформації про важливу подію, що мала місце у дійсності і стала підґрунтям для розкриття злочину.

Посилаючись на польові дослідження Ф. Берша (1959 р.), Р. Едвардса (1981 р.) та Р. Петерса (1982 р.), Дж.А. Матте зазначає, що результати застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні злочинів у США

підтверджувалися результатами подальшого розслідування цих злочинів або в ході їх судового розгляду у проміжку від 90,2 % до 98,3 % [498, с. 122-123].

- по-друге, у кадровому відборі для правоохоронних органів, для отримання додаткової інформації про учасника перевірки. Такі дослідження називаються "скрінінговими" (від англійського слова "screen" – відсіювати, перевіряють на благонадійність) і здійснюються при роботі з кадрами: при наймі персоналу на роботу; при періодичних (планових) перевірках робочого персоналу; при виборчих (позапланових) перевірках співробітників. Необхідно зазначити, що сукупність всіх поліграфних перевірок, які проводяться у світі, скрінінгу належить близько 70 %. Це найбільша сфера застосування поліграфа, як у державному, так і в приватному секторі [118].

Основними причинами широкого застосування скрінінга є:

- отримання інформації, яку неможливо отримати за допомогою традиційних заходів по перевірці кандидата чи робітника;
- отримання роботодавцем необхідних даних із мінімальними затратами часу, людських та матеріальних ресурсів;
- найшвидший спосіб відсіювання непридатних кандидатів;
- кандидати і робітники представляють найбільш повну інформацію про себе під фактором психологічного тиску.

Слід вказати, що використання поліграфа у трудовій сфері зорієнтовано на паралельний захист інтересів роботодавця та найманого працівника. Виявлення в ході опитування негативних факторів біографії найманого працівника, після перевірки дозволяє уникнути прийому на роботу недобросовісного співробітника і, одночасно, забезпечують законослухняним громадянам пріоритет при прийомі на роботу [251, с. 114].

Деякі країни практикують використання поліграфа у цивільних справах, наприклад, Канада [311]. Застосування даного приладу у різних напрямках судочинства пояснюється тим, що цілі, задачі і методика є спільними.

При тому, ключовим питанням для нас виступає використання поліграфа у кримінально-процесуальній діяльності. На думку В.Я. Карлова при

розкритті та розслідуванні злочинів за допомогою поліграфа можна вирішити такі завдання:

- виявлення місця, способу та інших обставин злочину;
- визначення особи, яка вчинила злочин і його співучасників;
- виявлення мотивів злочину;
- визначення місця приховування трупа, зброї, викрадених речей;

"Накопичений досвід використання поліграфа при розслідуванні злочинів дозволяє стверджувати, що психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа на сьогоднішній день – єдиний інструментальний метод роботи з ідеальними слідами, підтверджений своєю ефективністю у практиці" [192, с. 23-24].

"Ідеальні сліди – це реконструювання індивідом образу того чи іншого предмета (об'єкта), інформація про якого зберігається у довготривалій пам'яті" [285, с. 36; 385, с. 33].

"Відображення подій відбувається у вигляді уявних образів у пам'яті людини" [287, с. 195].

Ідеальні сліди, на відміну від матеріальних, недоступні для безпосереднього сприйняття. Вони можуть бути сприйняті не інакше, як за допомогою їх матеріалізації. Таким чином пізнаються не самі сліди, а різноманітні докази їх існування. Матеріалізація ідеальних слідів виникає, як правило, у процесі спілкування учасників кримінального процесу, котрий відбувається у встановлених процесуальних формах (допит, очна ставка тощо) з використанням вербальних засобів спілкування.

Підтримуючи науково-обґрунтовані позиції вчених щодо завдання застосування поліграфа, (та поділяючи погляди вітчизняних дослідників даного питання) вважаємо за доцільне розмежувати спрямування даного науково-технічного приладу в двох формах: криміналістичній (не процесуальній) та слідчій (процесуальній). Як наголошує Ж.Ю. Половнікова, перша (криміналістична) дасть можливість:

- звузити коло підозрюваних і можливо причетних осіб до події чи

розслідуваної справи;

- визначити ймовірну роль опитуваної особи щодо планування, підготовки та вчинення конкретного злочину;
- оцінити достовірність інформації, яка повідомляється опитуваною особою, і на її основі висунути обґрунтовану версію відносно розслідуваної справи в цілому чи окремих її обставин;
- отримати оперативно-значущу інформацію, яку іншим способом отримати неможливо;
- психологічно обґрунтувати найбільш перспективні оперативно-слідчі версії;
- створити умови для надання правдивих показань опитуваною особою;
- отримати фактичні дані, матеріальні докази та інші дані для своєчасного проведення оперативно-розшукових і слідчих заходів, а також для виявлення, припинення, попередження і розкриття злочинів;
- виявити осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства та суду і ухиляються від кримінального покарання;
- виявити приховані матеріальні докази в справі, в тому числі знаряддя злочину.

Друга (слідча), в ході проведення слідчих дій з використанням допомоги спеціаліста-поліграфолога (на кшталт "Пошук") дозволить визначити:

- достовірність показань особи відносно обставин конкретного злочину;
- наявність самообмов й ілюзорних уявлень особи про нібито вчинений ним злочин;
- коло осіб, причетних до злочину, або тих, які володіють інформацією відносно конкретного злочину;
- місце знаходження матеріальних доказів на місцевості та приміщенні, в тому числі, і безпосередньо під час обшуку;
- спрямування проведення психологічно обґрунтованого правомірного впливу на підозрюваного з метою його схилення до дачі правдивих

показань;

- достовірність показань при проведенні опізнання, комплексної психолого-психіатричної експертизи та інших процесуальних дій;
- правдивість показань свідків, достовірність даних, отриманих від очевидців, потерпілих чи заявників [357].

Викладені пропозиції можуть бути використаними під час проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів і відіграватимуть не аби яке значення у встановленні об'єктивної істини в справі, яка розслідується. На сьогоднішній день більш розробленою є непроцесуальна форма, зокрема застосування поліграфа у рамках оперативно-розшукового заходу, шляхом опитування громадян з використанням поліграфа. Перевірка на апаратно-програмному комплексі дозволяє не тільки визначити найбільш перспективне напрямлення розслідування, виявити злочинців, але і отримати докази про невинуватість осіб, які підозрюються у кримінальній справі.

Як стверджують В.В. Семенов, Л.М. Іванов, практика використання науково-технічного приладу в оперативно-розшуковій діяльності переконливо свідчить про можливість вирішення за допомогою його наступних завдань:

- по-перше, визначити імовірність причетності опитуваної особи у підготовці та вчиненні злочину;
- по-друге, оцінити достовірність наданої інформації опитуваною особою;
- по-третє, отримати криміналістично-значущу інформацію щодо невідомих раніше обставин злочину;
- по-четверте, підтвердити висунуту криміналістичну версію;
- по-п'яте, зорієнтувати на пошук безвісти зниклих осіб;
- по-шосте, провести пред'явлення для впізнання [395].

За допомогою конкретних приладів кримінальних справ, спробуємо їх охарактеризувати.

1. Визначити імовірність причетності опитуваної особи у підготовці та вчиненні злочину.

Дане завдання спеціаліст-поліграфолог при проведенні тестового опитування вирішує досить часто. Зазвичай це здійснюється під час перевірки на причетність у злочині осіб, встановлених у процесі розслідування. Як правило, такі особи заперечують свою участь у протиправному винному злочинному діянні. Прикладом може слугувати кримінальна справа про розслідування вбивства громадянина Н., керівника одного із державних підприємств Росії. Основною версією слідства було: "вбивство громадянина Н. здійснено в результаті комерційної діяльності потерпілого". Оперативні співробітники встановили коло потенційних замовників злочину. До списку потрапили заступник потерпілого та вісім керівників комерційних фірм, які співпрацювали з даним підприємством. Всім їм було запропоновано пройти опитування через поліграф. Результати показали в одного із них, а саме заступника державного підприємства, отримані реакції, які вказували, що особа мала причетність до злочину але їй не відомі всі деталі події. Це дало підстави слідству висунути криміналістичну версію, що опитуваний міг бути лише замовником вбивства, а виконавцями інші особи. Стосовно іншого опитуваного – встановлено, молодий чоловік захоплювався полюванням і з цією метою регулярно виїжджав на Кавказ на одну одну з військових баз. На основі поліграфологічного дослідження – слідством висунуто версію ймовірного виконавця вбивства керівника державного підприємства. За результатами перевірки всіх працівників військового тиру, було виявлено ще двох осіб, тести опитування на поліграфі яких, дали позитивні реакції. Як показало подальше розслідування цієї кримінальної справи дослідження за допомогою апаратно-програмного комплексу були вірними на всі 100%, що підтвердилося в подальшому відповідними доказами [102, с. 170-178].

З викладеного доходимо висновку – застосування поліграфа дозволяє оптимізувати пошук злочинця, навіть, якщо коло підозрюваних досить широке.

Щодо визначення ймовірності підозрюваного у вчиненні злочину, коли важко встановити протиправна дія мала навмисний характер чи необережність, або ж недбалість, поліграф слугуватиме оперативно-розшуковій діяльності найкращим помічником. Так, у новорічну ніч сигнальною ракетною, яка залетіла на балкон п'ятого поверху багатоквартирного будинку, було вбито громадянку П. У ході оперативно-розшукових заходів встановити особу злочинця не вдалося. Проте було отримано інформацію, відносно якої оперативники допускали, що особа, яка запустила ракету, бачила, куди вона влучила, і як результат могла тимчасово переховуватися в одному із під'їздів сусідніх будинків, де її могли бачити. Шляхом опитування мешканців кількох будинків встановлено свідків події та особу, яка вчинила злочин. Після проходження підозрюваного через тестове опитування факт ненавмисного скоєння протиправної дії підтвердився і особа визнала себе винною у злочині [157, с. 95-96].

2. Оцінити достовірність наданої інформації опитуваною особою.

Слід сказати, опитувана особа на поліграфі повідомляє певні дані щодо кримінальної події, демонструючи співпрацю з органами слідства, але наскільки вони є щирими може дати лише перевірка на апаратно-програмному комплексі. Особливо в ситуації, коли існує підозра в наданні особою завідомо неправдивої інформації або учасники розслідування повідомляють різну інформацію про ті самі обставини злочину.

Як за приклад можемо запропонувати процедуру розслідування кримінальної справи, порушеної за ознаками злочину, передбаченої ст. 161 Кримінального кодексу Російської Федерації. Неповнолітній потерпілий К., у якого був викрадений мобільний телефон, і підозрюваний Б. у своїх показаннях по-різному описували обставини події. Громадянин К. прямо вказував на Б. як на особу, яка здійснила в неї крадіжку. Б. не визнавав своєї

вини і стверджував, що під час злочину був в іншому місці зі своїми знайомими. Приятелі підтвердили показання Б. як алібі. За рішенням слідчого всім учасникам було запропоновано пройти перевірку на поліграфі на предмет достовірності даних ними показань. Першим таку перевірку пройшов потерпілий К. Результати дослідження підтвердили відповідність демонструючих ним психофізіологічних реакцій характеру показань, що потрібно розцінювати як надання правдивих даних. У свою чергу Б., а також приятелі, які свідчили про його непричетність до злочину, відмовилися від поліграфного опитування. В подальшому слідство результати дослідження на апаратно-програмному комплексі взяло за основу [395, с. 50].

Таким чином, лише завдячуючи психофізіологічному дослідженню з застосуванням поліграфа оперативно-розшуковим органам вдалося вірно обрати шлях розкриття даного злочину, а разом розкрити кілька інших аналогічних крадіжок до яких були причетні громадянин Б. та його спільники.

3. Отримати криміналістично-значущу інформацію щодо невідомих раніше обставин злочину.

Варто зазначити, подібне завдання може бути вирішене шляхом складання і пред'явлення пошукових тестів. Вони готуються спеціалістом-поліграфологом з урахуванням завдань, поставлених слідчим перед психофізіологічним дослідженням, на основі даних слідства або ж висунутих криміналістичних версій щодо розслідуваної справи. Поліграфологічний тест дозволяє визначити відношення до них опитуваного та характер приховуваної ним інформації. Це досягається шляхом зібрання даних, що містять ймовірну характеристику встановлюваних обставин справи. Наприклад, залежно від вирішуваної задачі можуть знадобитися показання:

- про предмет пошуку – засоби злочину;
- про предмет посягання та їх характеристику;
- про місце їх ймовірного знаходження;
- про особу опитуваного та коло його знайомих, яким викрадені

предмети могли бути передані на зберігання тощо.

У кожному випадку об'єм і зміст необхідної інформації визначається індивідуально з урахуванням спеціальних знань спеціаліста-поліграфолога. Прикладом такого завдання може слугувати дослідження, що проводилося на основі розпорядження керівництва Федеральної служби Російської Федерації з контролю за обігом наркотиків (ФСКН Росії) по відношенню до п'ятидесяти осіб, які були працівниками УФСКН Кабардіно-Балкарської Республіки. Метою поліграфного опитування визначалося встановлення причетності даних співробітників (визначених під час оперативно-розшукових і слідчих заходів) до злочину. За матеріалами слідства встановлено: під час збройного нападу злочинці вбили чотирьох осіб і заволоділи разом з наркотиками трьохстами одиницями вогнепальної зброї... Опитування через апаратно-програмний комплекс проводилося відповідно до встановлених правил. Тести склалися із тринадцяти запитань: три нейтральних, два орієнтуючих, п'ять контрольних і три перевірочних. Запитання були направлені безпосередньо на виявлення умислу і причетності до злочину. Виконане дослідження з'ясувало непричетність до злочину сорока дев'яти осіб із п'ятидесяти. Для однієї особи висновок спеціаліста був невизначений. В ході подальших слідчих дій спростувалася підозра й стосовно останнього підозрюваного. Слід зазначити, що поліграфна перевірка виконувалася в короткий проміжок часу після скоєння протиправної винної дії та проведених допитів підозрюваних осіб. Тому рівень тривоги всіх опитуваних на поліграфі був високий. Але об'єктивність та достовірність висновків психофізіологічного дослідження дало змогу зняти підозру з осіб, які не були причетними до вчиненого злочину [76].

На нашу думку, саме правильний підбір тестів опитувальників через апаратно-програмний комплекс у даному випадку дало можливість підозрюваним особам довести свою непричетність до вчиненого. В той час оперативно-розшуковим органам посприяло у спростуванні висунутої версії щодо затриманих осіб, які пройшли опитування на поліграфі, а також

забезпечити швидкий пошук та затримання тих осіб, які дійсно вчинили даний злочин.

4. Підтвердити висунуту криміналістичну версію.

Коментуючи дане завдання психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа, слід зазначити, що перед спеціалістом-пліграфологом стоїть не просте питання підтвердити або ж спростувати версійний умовивід уповноваженого законом суб'єкта, щодо розслідуваної справи, як один з методів криміналістичного пізнання.

З позиції науки криміналістики – це складний розумовий процес, який потребує детального вивчення обставин справи з використанням всіх можливих знань про подію злочину. Як у процесі будь-якої пізнавальної діяльності, так і під час розслідування злочинів відбувається не проста констатація фактів, а складний діалектичний процес, пов'язаний з аналізом. Особи, котрі займаються розслідуванням справи, від зовнішньої сторони події йдуть до встановлення зв'язків, які існують між окремими фактами і обставинами події, що досліджується, від знання про теперішнє – до знання про минуле. Тому особливе значення в цьому процесі має така формально-логічна категорія, як гіпотеза, тобто умовивід з припущеннями. В діяльності правоохоронних органів з розкриття та розслідування злочинів вона визначена як "криміналістична версія" [386, с. 29].

Криміналістична версія – це обґрунтоване припущення особи, яка уповноважена здійснювати діяльність з виявлення, розкриття і розслідування злочинів, щодо фактів, явищ чи групи фактів або явищ, які мають або можуть мати значення для справи і свідчать про сутність події, що досліджується, про причини, які її викликали, про винних осіб, характер їхньої вини та інші обставини, що сприяють встановленню істини у справі [135, с.27; 239, с.93].

Отже, підтвердити висунуту криміналістичну версію слідством чи її спростувати для поліграфолога означає належно оцінити вихідні дані, які містяться в матеріалах слідства, а на їх основі побудувати тести опитування осіб, що фігурують у кримінальній справі. Одним з прикладів де досудовим

слідством було висунуто беззаперечну версію щодо причетності конкретної особи до злочину стала кримінальна справа про вбивство громадянки Росії Захарової Н. Труп жінки з ознаками насильницької смерті був знайдений на березі річки Пера. Захарова Н. проживала з Бакановим Ю., який характеризувався як агресивна і жорстока людина. У результаті досудової перевірки алібі підозрюваного не підтвердилося. Слідство прийняло рішення перевірити Баканова на причетність до вбивства за допомогою поліграфа. Результати показали, що Баканов не лише вчинив даний злочин, а й був причетним до кількох інших аналогічних злочинів. Результати слідства підтвердили отримані беззаперечні докази умисних вбивств Бакановим свого батька, який знаходився у розшуку як безвісти зникла особа, Захарової Н. та знайомих Барсукова і Горпанюка. Амурський обласний суд визнав Баканова винним у всіх інкримінованих йому злочинах [329].

5. Зорієнтувати на пошук безвісти зниклих осіб.

Як правило, всі випадки пошуку безвісти зниклих осіб характеризуються відсутністю інформації, яка могла б ефективно використовуватися при проведенні досліджень підозрюваних на поліграфі. При складанні тестів психофізіологічного дослідження спеціалістом для перевірки по справі безвісти зниклих осіб, необхідно включати запитання, які пов'язані з найбільш запам'ятовуваними деталями злочину. Першим має бути тест про можливе кримінальне минуле опитуваного, а потім – на ймовірне місцезнаходження трупа. Далі залежно від наявних зафіксованих поліграфом позитивних емоцій на запитання необхідно ввести контрольні та уточнюючі тести.

Спеціалістом І.Н. Ніколаєвою описаний такий випадок. У ніч з п'ятниці на суботу пішов і не повернувся додому двадцятилітній громадянин І. Петров, який працював у місцевому колгоспі. Опитування односельців показало, що останній раз його бачили в суботу, о 22 годині з двома приятелями за розпиттям спиртних напоїв на окраїні села. Було проведено поліграфне опитування осіб, які були з ним до моменту зникнення

розшукуваного. Так як у спеціаліста не було сумніву в смерті Петрова, перший пошуковий тест він направив на виявлення місцезнаходження трупа.

Опитування він побудував у такій формі:

Тест №1 Як ви вважаєте, що зробили з трупом Петрова після його вбивства:

- залишили на місці скоєння злочину?
- відвезли на дачу?
- спалили?
- втопили?
- скинули в яр?
- закопали в землю?

Достовірна позитивна емоція була зафіксована поліграфом на третє і п'яте запитання, що зробити одночасно було фактично неможливо. Для уточнення отриманої інформації провели дослідження за двома уточнюючими тестами, пов'язаних з «водою» і «землею».

Тест № 2 Як ви думаєте, де був утоплений громадянин Петров:

- у морі?
- у ванні?
- в озері?
- на рисовому полі?
- у річці?
- у криниці?

Поліграфне дослідження показало, що тіло І. Петрова закопане і втоплене в одному і тому ж місці. Виникла гіпотеза, що спочатку труп був утоплений, а потім витягнутий і закопаний у землю. Для підтвердження висунутої гіпотези були складені чотири тести. Переконавшись у правильності своєї версії, оператор провів прямий тест. Після пред'явлення підозрюваним результатів тестів на поліграфі, їм було схематично відтворено етапи здійснення злочину. Після цієї бесіди один із підозрюваних дав

показання причетності до здійснення злочину, інший – зробив це наступного дня після проведення очної ставки [97, с. 200-203].

Саме від грамотного застосування спеціальних знань поліграфологом, через сприйняття психофізіологічних реакцій опитуваного, вдалося досягти позитивних результатів, а також посприяти досудовому слідству у становленні істини у конкретній кримінальній справі.

б. Здійснити пред'явлення для впізнання.

Застосування поліграфа може виявитися корисним при перевірці результатів пред'явлення для впізнання, проведеного у звичайному процесуальному порядку. Особливо це доречно у випадках, коли є підстави вважати, що впізнаючий зацікавлений у результаті справи.

Пред'явлення для впізнання – це слідча дія, яка полягає в пред'явленні свідкові чи іншій особі об'єктів, котрі вони спостерігали раніше, з метою встановлення їх тотожності або групової належності [243, с.237].

Прикладами застосування поліграфа при пред'явленні для впізнання виступають наступні конкретні емпіричні матеріали слідства.

При розслідуванні викрадення дорогої іномарки були затримані двоє з трьох підозрюваних осіб. Один із них громадянин П. факт участі в угоні автомобіля не заперечував, але стверджував, що знає тільки одного співучасника, і висловлював готовність у випадку необхідності впізнати його. Коли підозрюваному П. були пред'явленні фотозображення кількох осіб, серед яких була світлина другого підозрюваного – громадянина В., він заявив, що нікого не знає. При повторному пред'явленні фотокарток під час допиту із використанням поліграфа були отримані стійкі фізіологічні реакції на зображення громадянина В. Результат допиту підтвердив, громадянин П. знає громадянина В., як людину, яка брала участь у викраденні автомобіля. Було встановлено, що П. намагався змінити результати впізнання В., та спотворити результати перевірки на поліграфі [416, с. 261-262].

У колі практиків часто виникає питання щодо ефективності застосування поліграфа у злочині, що має за давнини характер події минулого. Оскільки

перебіг часу негативно позначається на відтворенні в деталях картини злочину. Науково доведено, слід пам'яті як психологічний процес складається з трьох основних стадій: сприйняття, запам'ятовування та відтворення. Дві перші стадії формують у нервовій тканині головного мозку людини нервові зв'язки (утворення). Уявні образи минулого зберігаються у клітинах мозку у вигляді так званих асоціативних зв'язків. Запам'ятовування, як і сприйняття, має вибірковий характер, тому людина запам'ятовує не все, що сприймає, а тільки те, що викликає у неї глибокі хвилювання, або ж має для неї істотне значення. Слід визнати, що на повноту запам'ятовування інформації та тривалість її зберігання впливають:

- умови сприйняття;
- вид пам'яті (зорова, слухова, емоційна, рухова);
- наявність установки на зберігання сприйнятого у пам'яті;
- час, що пройшов з моменту сприйняття;
- стан здоров'я;
- вік;
- характер людини [84, с. 157].

Переважною більшістю особи, що процесуально мають відношення до кримінальної справи, яка перебуває в досудовому провадженні, володіють знаннями події злочину в минулому. Більше того, вони залежно від свого процесуального становища, були залучені до слідчих дій, зокрема проведення допиту. Час міг негативно вплинути на один із видів пам'яті, але тактика пред'явлення впізнання, як сліча дія, – відновлює частково забуте і є однією із форм актуалізації події минулого. Так, під час розслідування злочину один із свідків не зміг із впевненістю впізнати підозрюваного О., через досить давнє скоєння злочину. Була проведена комплексна психолого-фізіологічна експертиза для встановлення можливостей свідка адекватно сприймати події і давати щодо них правдиві свідчення. Встановлено, що свідок здатний правильно сприймати обставини, зберігати їх у пам'яті і давати показання по суті справи.

До початку психофізіологічного дослідження на аркушах білого паперу формату А4 роздрукували дванадцять чорно-білих фотозображень сторонніх до справи осіб і три – чорно-білих фотозображення підозрюваної особи О. Під час дослідження на поліграфі були виявлені стійкі фізіологічні реакції на заперечувальні відповіді свідка при перевірочних запитаннях, що супроводжувалися демонстрацією фотозображення підозрюваного О., і відсутність таких реакцій при демонстрації фотозображень інших осіб. Це дозволило спеціалісту-поліграфологу зробити висновок, що опитуваний свідок, впізнав О, як підозрювану особу у кримінальній справі [395, с. 150].

На наш погляд, процедура поліграфологічного опитування з використанням фотозображень ділянок місцевості, предметів, об'єктів в тому числі людей є цікавою з точки зору психофізіологічних досліджень і важливою для слідства. Спеціаліст поліграфа пред'являє по черзі використані раніше слідством фотосвітлинки, демонструючи їх кілька разів і з-поміж інших питань ставить запитання: "Вам відома ця людина?". Хаотичним способом називає імена, прізвища та прізвиська серед яких має бути ім'я злочинця. У випадку володіння такими даними (фотографія, ім'я, прізвишко) викличе виражену позитивну психофізіологічну реакцію опитуваного. Стійкі реакції підслідного зафіксує поліграф, а кількість повторів одного й того ж запитання зменшить ймовірність ознак випадкового співпадіння знайомства опитуваного із злочинцем. На основі таких емоцій спеціаліст робить висновок про не випадковий характер їх появи. Якщо до перевірки на поліграфі у слідства існувало кілька версій у справі і за ними проводилася організація та планування розслідування, то після психофізіологічного дослідження залишиться одна – найбільш вірогідна.

Аналізуючи практику правоохоронних органів ближнього зарубіжжя, доходимо висновку, що коло осіб, які діагностувалися на апаратно-програмному комплексі є достатнім, це – підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі, цивільні позивачі. Процедура проведення психофізіологічних досліджень в оперативно-розшукових цілях дає можливість пошуку

об'єктивних даних для слідства. А в деяких випадках перевірка інструментальної детекції є останньою надією опитуваного для зняття необгрунтованої підозри.

Восени 2000 року в м.Саратові Російської Федерації при розслідуванні вбивства громадянина К., був затриманий і взятий під варту громадянин Б. Після кількох днів перебування в СІЗО підозрюваний дав показання щодо своєї співучасті у вбивстві К. Проте у слідчого прокуратури Октябрського району виник сумнів у щирості каяття громадянина Б. Слідчий запропонував пройти перевірку на поліграфі. Опитування на цьому приладі не підтвердило участі у вбивстві громадянина К. Пізніше слідство у справі встановило, що підозрюваний К. надав неправдиві показання під впливом фізичного і психічного насилля працівників міліції [220, с. 106; 226 с. 101-104].

Таким чином, встановлення істини за допомогою поліграфа сприяло захисту законних інтересів учасників процесу і відповідало інтересам слідства в отриманні повноцінного доказу.

Отриманому результату можна дати оцінку з точки зору точності висновку, зробленого на основі результатів психофізіологічного дослідження: в 98% отриманий істинний результат, 2% - невизначений [447].

Дані, отримані за допомогою інструментальної детекції, під час оперативно-розшукової діяльності можуть бути доданими до матеріалів кримінальної справи. Проте слід враховувати, що результати оперативно-розшукової діяльності не мають доказової сили, а лише вказують джерела тих фактів, які є ймовірними доказами після закріплення їх належним процесуальним чином. При потребі судовим слідством може бути реалізований допит спеціаліста, який проводив опитування із використанням поліграфа, оскільки результати такого дослідження були долучені до матеріалів кримінальної справи. Прикладом може слугувати наступна кримінальна справа про вбивство, ... в ході оперативно-розшукових заходів правоохоронці затримали двох підозрюваних у злочині, які повністю заперечували свою причетність до вбивства. Підозрюваним, у відповідності

до встановлених правил, було запропоновано пройти психофізіологічне опитування на поліграфі. Отримані результати такого дослідження показали – затримані особи є виконавцями злочину. Після пред'явлення результатів перевірки, затримані зізналися у вчиненому, на основі яких вдалося виявити: зброю, одяг із слідами крові та інші речові докази. В подальшому було проведено допит спеціаліста, який проводив перевірку на поліграфі, щодо результатів поліграфологічного опитування і наданих слідству висновків. Спеціаліст надав показання в суді і ці дані були враховані правосуддям при визначенні міри покарання підсудних [289, с. 184-186].

Ефективність використання апаратно-програмного комплексу у наведених та інших прикладах є безумовною. Поліграф має досить великий психологічний вплив на опитувану особу як винної у скоєнні злочину, так і особи, що жодним чином не мала причетності до кримінальної справи. Тобто, можна переконливо стверджувати, на сьогодні особливо актуальним є питання застосування поліграфа у сфері боротьби зі злочинністю шляхом здійснення оперативно-розшукової діяльності.

Як зазначає Ж.Ю. Половнікова, починаючи з 1998 року на базі "Альфа-Щит" проводяться науково-практичні дослідження по застосуванню поліграфа в процесі профілактики, розкриття і розслідування злочинів. Група спеціалістів "Альфа-Щит" з листопада 1998 р. по даний час прийняла участь в розкритті і розслідуванні 187 злочинів, з них 116 вбивств. Всього при опрацюванні даної категорії злочинів було опитано 476 осіб. Крім того, за вказаний період за заявками різних служб проведено кадрові перевірки з урахуванням персоналу самого підприємства опитано 562 людини тощо. Загальна кількість досліджень становить 1038 осіб.

За перше півріччя 2003 р. прийнято участь в розкритті і розслідуванні 42 злочинів, з них за заявками кримінального розшуку – 26, прокуратури – 11, за іншими заявками – 2, за внутрішніми розслідуваннями на підприємствах – 3. Всього опитано 102 особи. Також, кадрові перевірки здійснено 71 людини з числа персоналу підприємства [357].

Деталізуючи емпіричну базу ОВС України, констатуємо, що порядок застосування поліграфа регламентує Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України № 842 від 28.07.2004 року. Можливе використання поліграфа у кримінально-процесуальному судочинстві визначене окремими правовими нормами, що формують опосередковану правову основу для її впровадження.

Так, у місті Артемівську, що на Донеччині, співробітники карного розшуку застосували інструментальну детекцію до затриманої особи. Поліграф зафіксував емоційне збудження, що свідчило про неправдивість наданої інформації. Після пред'явлення результатів тестового опитування, затриманий почав давати правдиві показання [139].

Прокурор Сумської області С. В. Ленський під час свого інтерв'ю з журналістами зазначив, що з метою розкриття злочинів правоохоронними органами використовується психофізіологічне дослідження з використанням апаратно-програмного комплексу вимірювання рівня фізіологічного стресу людини, тобто поліграфа [346].

Практика застосування такого приладу правоохоронцями Полтавщини також засвідчила свою високу ефективність у справі боротьби зі злочинністю. Управління карного розшуку ГУМВС України в Полтавській області за допомогою інструментальної детекції регулярно проводять дослідження осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів. Шляхом опитування на поліграфі тестово опитано близько вісімдесят осіб. Найяскравішим прикладом розкриття злочину за допомогою апаратно-програмного комплексу є викриття особи, що скоїла вбивство жінки у Пирятинському районі у новорічну ніч... [196].

В іншій кримінальній справі було застосовано поліграфне опитування чоловіка, підозрюваного у крадіжці тридцяти восьми тисяч гривень у місті Полтаві, що в подальшому підтвердило причетність особи до скоєння злочину. При перевірці одного з мешканців міста Полтави, якого

правоохоронці запідозрили у скоєнні вбивства пенсіонерки, оперативники встановили непричетність особи до даного злочину...

За іншим фактом було з'ясовано, що чоловік скоїв три крадіжки та два грабежі. Таким чином, органи внутрішніх справ Полтавщини ефективно використовуєть поліграф у своїй діяльності [196].

Популярністю він користується і в органах внутрішніх справ України інших регіонів. Відповідно офіційним статистичним даним лише з початку 2000 року по другий квартал 2002 року правоохоронцями за допомогою поліграфного пристрою було розкрито 119 тяжких злочинів, в тому числі 40 вбивств, 15 розбійних нападів, розшукано шестеро злочинців та чотирьох безвісти зниклих громадян. З 2005 по 2009 роки Україна зробила закупівлю поліграфів виробництва Lafayette Instrument Company в більшій кількості, ніж будь-яка інша європейська країна [97].

Не зважаючи на обмежену кількість поліграфологів в ОВС застосування поліграфа у 2009 р., у тому числі із залученням поліграфологів з інших регіонів, мало місце в Центральному апараті МВС, ГУМВС України в АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Луганській, Львівській, Одеській, Полтавській, Харківській, Черкаській областях та м. Києві, УМВС України у Волинській, Івано-Франківській, Житомирській, Кіровоградській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернігівській областях та м. Севастополі, на Південно-Західній залізниці. Крім того, у липні 2009 р. для підрозділів карного розшуку було підготовлено ще 30 поліграфологів, а вже 27 жовтня 2009 р. рішенням наради керівного складу підрозділів кримінальної міліції ГУМВС, УМВС № 22003дск/Єв відзначено позитивні результати застосування поліграфа при розкритті злочинів та розшуку безвісти зниклих осіб [357].

Так, лише в ГУМВС України в АР Крим за 1998-2000 рр. двома поліграфологами з числа працівників карного розшуку було проведено більше 500 поліграфних опитувань [72, с. 23-24].

За матеріалами ГУБОЗ МВС у даний час підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю МВС щороку в кадровій роботі, а також при розкритті та розслідуванні злочинів проводиться близько 800 поліграфних опитувань [72, с.24].

У відповідності до наказу МВС України № 743, від 28.08.2001 р. "Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ" [19] та керуючись Інструкцією щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України № 842 від 28.07.2004 року [20], досягнуто значних результатів у діяльності органів внутрішніх справ. Зокрема поліпшилася ситуація застосування поліграфа під час професійно-психологічного відбору кандидатів на службу та навчання, проведення службових розслідувань, а також застосування апаратно-програмного комплексу у досудове провадження. Загалом у рамках експерименту було проведено 662 поліграфних опитувань, із них 430 – у кадровій роботі та 232 – при розкритті та розслідуванні злочинів, зокрема ГУМВС України в м. Києві було проведено 263 поліграфних опитування (232 в кадровій роботі та 31 при розкритті та розслідуванні злочинів), УМВС України в Дніпропетровській області – 167 (33 та 134), ГУБОЗ – 161 (104 та 57), ГУМВС України в АР Крим – 36 (26 та 10), ЛІВС при НАВСУ – 32 (у кадровій роботі) та УМВС України у Львівській області – 3 (у кадровій роботі). У рамках проведення експерименту із застосуванням поліграфа було розкрито більше 100 злочинів. Крім того, за результатами застосування поліграфа відносно майже 10 % з числа опитаних кандидатів на службу в ОВС було зроблено негативні висновки, у подальшому повністю підтверджені результатами проведення додаткових перевірок [72, с.27-31].

Отже, із застосуванням поліграфа при розслідуванні злочинів можна досягати достовірного результату з точністю, близько до 100 %. При вивченні цього питання Міністерством юстиції США ще в 1978 році було виявлено, що результативність перевірок на поліграфі становить 92 %. За

даними Американської асоціації поліграфологів, ймовірність результатів опитувань – 90–96%, у кримінальних справах помилка менше 1%. Тому, якщо професіонал веде тестування не поспішаючи і суворо дотримується всіх вимог технології, то в опитуваної особи практично немає шансів приховати життєво важливу для неї інформацію [202].

За даними МВС Росії, точність показників сучасних поліграфів складає не менше 96%, що співставлено з точністю результатів традиційних видів криміналістики [397; 210, с.70-72].

Це ставить перевірку на поліграфі в ряд достатньо, науково обґрунтованих методів. Створена науково-технічна основа кінцевого зняття проблеми з поліграфом з дискусійної форми принципової позиції його допустимості в сферу правової регламентації. Необхідна розробка вичерпних рекомендацій з техніки, тактики, організації відповідних перевірок, використання їх результатів в процесі розкриття і розслідування злочинів [38, с. 16].

Головне, щоб застосування даного науково-технічного приладу при розслідуванні злочинів забезпечувало повноту, всебічність та об'єктивність збирання, дослідження та використання доказів. Кінцева процесуальна оцінка результатів перевірки на поліграфі може бути дана тільки уповноваженою на це особою шляхом співставлення їх з іншими даними, що є у матеріалах справи.

Однак, слід констатувати, що на фоні позитивних змін, ключовим питанням проблемного характеру залишається, окрім нормативно-правової регламентації, застосування цього науково-технічного засобу у кримінальне судочинство України, ряд неузгоджених питань слідства. А саме:

- 1). У слідчій практиці є непоодинокі випадки, коли розслідування проводиться в умовах відсутності матеріальних слідів (речових доказів) і розходжень показань зацікавлених осіб. У такому разі результати зазначених досліджень, за умови надання їм самостійного доказового значення, можуть суттєво зміцнити саму основу кримінальної справи.

2). Часто перевірка на поліграфі використовується не в інтересах отримання судових доказів для прийняття рішення у справі, а для допомоги слідчому у виборі більш прийнятної і обгрунтованої напрямку роботи. Отже, отримані дані психофізіологічного методу правоохоронні органи використовують як орієнтуючу криміналістичну інформацію, а не забезпечення доказової бази у справі.

3). Боротьба з проявами злочинності є не ефективною, якщо не використовуються новітні досягнення науки і техніки для отримання необхідної інформації. Зрозуміло, що в правовій державі впровадження у практику принципово нових технічних пристроїв для отримання інформації від особи можливе лише на законодавчому рівні.

Щодо інших сфер суспільних відносин, де використовується цей апаратно-програмний комплекс – ситуація не краща. Потребує удосконалення процедура застосування поліграфа у цивільних, трудових, адміністративних правовідносинах з дотриманням обов'язкових конституційних норм.

Відповідно до ч. 3 ст. 28 Конституції України: "Жодна людина без її згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідженням" [1]. За конституційною нормою опитування із використанням поліграфа повинно проводитися виключно з добровільної згоди кандидата на проходження перевірки. В цілому дане положення відповідає загальноприйнятій світовій практиці. Добровільність визначається відсутністю тиску на особу та відносною свободою вибору. Кандидат, роблячи вибір, оцінює перспективи та правові наслідки випробування, приймає рішення про можливість провадження відносно нього перевірки. Поліграфологічне дослідження має базуватися на принципах об'єктивності, неупередженості та професійності.

Посилаючись на ч.1 ст. 8 Закону України "Про доступ до публічної інформації" таємною інформацією є: "... інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю слідства та іншу передбачену законом таємницю" [12]. Законом України "Про доступ до публічної

інформації" визначені права особи щодо доступу інформації про неї. Даний закон захищає права особи у разі їх порушення.

Тобто, поліграф слід використовувати на підставі ч. 1 ст. 26 Кодексу законів про працю України: "...при укладенні трудового договору може бути обумовлене угодою сторін випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається" [13]. І на основі статті 40 КЗпП України при невідповідності працівника займаній посаді.

Відомий випадок, коли слухалася справа в Подільському районному суді міста Києва в 2006 році про незаконне використання поліграфа. На підставах перевірки було звільнено працівника з роботи та розповсюджено інформацію, що містила дані "детектора брехні". Це спричинило труднощі звільненому працівникові в подальшому при пошуку роботи [299].

З викладеного випливає – неналежність використання чітких законодавчих приписів щодо застосування поліграфа може призвести до порушення прав людини. Оскільки на сьогоднішній день в Україні нормативно-правового забезпечення недостатньо, яке стосується практики застосування інструментальної детекції, то слід зважено підходити ініціаторам та спеціалістам до такого рівня психофізіологічних досліджень. Необхідно в основу питання ставити людину, її гарантовані Конституцією права, свободи та недоторканість.

3.2. Технології забезпечення тестових опитувань лай-детекції

Розкриваючи зміст психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа щодо питання технології підготовки тестових запитань, звертаємо увагу, що сутність цього методу полягає у об'єктивній реєстрації змін фізіологічних показників організму опитуваної особи, які виникають як результат емоційного збудження, в основі якого є інформація про подію злочину. Механізмом, який спрямовує та запускає всі ці процеси, що

відбуваються в організмі людини є емоції людини. *Дане питання детально з обґрунтуваннями розглядалося нами у Розділі 1 цього наукового дослідження (Див. підрозділі 1.3).* Вони утворилися як окремий продукт еволюційних перетворень біологічного характеру, який проявляє себе залежно від конкретних обставин тієї чи іншої ситуації. Їх сутність полягає у вираженні організмом людини відповідних реакції того чи іншого органу на умови, стимули, подразники у вигляді збудження або ж захисної функції ресурсу збереження, мобілізації його цілісної системи. Влучно зазначений аспект дослідження охарактеризував П.К. Анохін. А саме: "Завдячуючи емоціям організм виявляється надзвичайно вигідно пристосовувався до оточуючих умов, оскільки він, навіть не визначаючи форму, тип, механізм та інші параметри впливу, може із рятівною швидкістю відреагувати на його індивідуально виражений емоційний стан, тобто визначити, чи корисний чи шкідливий для нього даний конкретний вплив" [44, С. 6].

Емоції, залежно від ситуації, яка склалася по-своєму реагують і проявляються у вигляді самих же емоцій: страху, тривоги, радості, відчуттів, почуттів тощо. Вони є зв'язаними з головним мозком людини, його функціональною діяльністю, шляхом збудження окремої частини підкоркової області зі зміною діяльності вегетативної нервової системи. На цю обставину звертав увагу у своєму вченні І.П. Павлов [343, С. 181], наголошуючи, що емоції взаємодіють з функціями підкоркових утворень мозку людини. Їх діяльність супроводжується кількістю вегетативних утворень, зокрема: частотою скорочень серцебиття, диханням, світінням судин, м'язовим тонусом тощо. Емоції, як генетично обумовлена неспецифічна поведінкова програма визначається комплексом нервових структур, які входять у лімбічну систему мозку, котра утримує найбільш древні частини середнього, проміжного та переднього мозку [296, с.15].

Сама по собі лімбічна система є взаємопов'язаною як з вегетативною нервовою системою так і регуляторною формацією, яка знаходиться у стволі головного мозку і забезпечує енергетичні ресурси мозкової діяльності

людини. (Регуляторна формація (від лат. *reticulum* – сітка, *formation* – утворення) – сіткове утворення, сукупність нервових структур, розташованих у центральних відділах стоволової частини мозку у продовгуватому та середньому мозку, зорових буграх) [158, С.181-183].

Як стверджує П. Екман "...зміни, які обумовлюються вегетативною нервовою системою, і супроводжуються виникненням емоцій, відбуваються мимовільно, тому їх дуже важко пригнітити, саме з цієї причини, вони є практично надійними ознаками виявлення обману" [341]. Але є науково-технічні прилади, переважною більшістю медичного характеру, які здатні виявити та зафіксувати емоційні реакції організму людини, а саме: "Варіографи", "Плетизмографи", "Сфігмограми", "Поліграфи" тощо. Слід зазначити, що найбільш значимим серед запропонованого переліку приладів є поліграф, який вирізняється своєю полігамністю виявлення та фіксації одночасної реакції різних органів та їх функцій організму людини. Сучасна технологія інструментальної детекції із застосуванням поліграфа дає можливість з високою точністю визначити залежність параметрів функціонування організму людини від її емоційного стану у конкретно визначеній ситуації. Це обумовлюється тим, що з емоційним станом людини співвідносяться біотоки мозку (електроенцефалограма – ЕКГ), обертони голосу (вокалограма) та інші вегетативні реакції: електропровідність шкіри (шкірно-гальванічна реакція – ШГР), зміни світіння судин (плетизмограма), м'язовий тонус (міограма), частота пульсу, дихання, час реакції [158, С.181-183].

Поліграф, маючи у своєму арсеналі датчики, які прикріплюються до різних частин тіла людини, через одяг, або ж вмонтовані безконтактні датчики у речі, предмети, прилади побутового призначення, котрі знаходяться у спеціальному для проведення дослідження приміщенні, виявляють і фіксують вегетативні реакції організму людини. Саме з цих позицій даний науково-технічний засіб вийшов за межі медичного приладу і набув широкого застосування у різних галузях наукових знань, зокрема у

кримінальному судочинстві багатьох країн світу. Поліграф дає можливість зорієнтуватися органам дізнання і слідства у правильному виборі напрямку розслідування кримінальної справи. Перевірити учасників кримінального процесу (свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних) у правдивості наданих ними показань в ході раніше проведених процесуальних слідчих дій. Для цього є розробленими наукою та апробовані практикою методики проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа, які поєднують в собі тактику реалізації цього заходу з підготовленими тестовими опитуваннями особи, учасника кримінального процесу. Тести являють собою певний комплекс спеціально сформульованих й у певному порядку розташованих питань за їх значущістю та у порядку наростання, уточнення і закріплення отриманих інформаційних даних від опитуваної особи на поліграфі [74, с. 101; 321, с. 111; 327, с. 122; 281, с. 86].

Разом з тестами можуть використовуватися малюнки, графічні зображення, креслення тощо. Методика поєднання словесних тестів із зображеннями розширює можливості кращого пізнання поліграфологом учасника кримінального процесу, що відобразиться на якості висновку спеціаліста психофізіологічного дослідження.

Підготовка тестів здійснюється оператором поліграфа за участі ініціюючої сторони, на основі даних матеріалів слідства і виступає своєрідними стимулами (подразниками) емоцій людини шляхом збудження окремої частини підкоркової області із зміною діяльності вегетативної нервової системи. Міжнародна емпірична практика дослідження тестування з метою одержання даних про емоційну напругу опитуваної особи показує, що результативність проведення дослідження багато в чому залежить від умілої побудови тесту. Він конструється таким чином, щоб зміни в динаміці психофізіологічних показників відбувалися через стимули, які є визначальними в процесі проведення тестового опитування. Однак, їх застосуванню має передувати логічно та структурно побудований ряд стимулів, які є конкретними і піддаються співставленню та інтерпретації.

Тому на практиці дослідниками цього напрямку діяльності пропонується розділяти тестові питання за ступенем їх значущості. Разом з тим має враховуватися така особливість, що у ході проведення інструментальної детекції розглядаються різні за кваліфікацією злочини та беруть участь суб'єкти різного процесуального кримінально-процесуального статусу, відповідно застосовуються різні види та функціонального призначення питання. Найбільш визнаними та закріпленими на сьогодні в методиці тестового опитування є типи питань: значимі, нейтральні, контрольні, провокуючі, за відволікаючою проблемою, "SKY" ("S" – підозра, "K" – володіючий, "Y" – ви зробили) [296].

Однак не слід сплутувати тестові питання з основними питаннями, які винесені на дослідження у постанові про призначення інструментальної детекції. Їх зміст має бути оголошений підекспертному, так як в його обов'язки входить ознайомлення з даною постановою винесеною ініціатором [78].

П. Прукс наголошував, "... тести можуть складатися у рамках «прямих» і «непрямих» методів" [365, с. 120-127].

Американські дослідники запропонували їх називати прямим (безпосереднім) і непрямим методом, що в подальшому стало загальноприйнятим поняттям. До першого відносять ("тест винної особи", "тест контрольних питань"), до другого – ("тест винних знань", "тест приховуваної інформації").

1. Прямий (безпосередній) метод охоплює постановку трьох видів питань, яких застосовують послідовно:

- а) іррелевантних (нейтральних, "буферних") – таких, що не стосуються події злочину, а мають на меті зменшити емоційну напругу, аби окреслити ступінь протікання реакцій на релевантні питання;
- б) релевантних (критичних) – щодо обставин, які безпосередньо стосуються злочину;
- в) контрольних — таких, що не торкаються скоєного злочину, однак

мають обвинувальний зміст.

- Іррелевантні питання – це питання, які не мають безпосереднього відношення до ситуації, що з'ясовується, не несуть емоційно забарвленої інформації для опитуваної особи і на які він, на думку спеціаліста-поліграфолога, дасть наперед відомі правильні відповіді.
- Релевантні питання – це питання, які мають безпосереднє відношення до ситуації, що з'ясовується, є однозначно емоційно-забарвленими та розраховані, насамперед, на стимуляцію вираженої психофізіологічної реакції у особи, причетної до вчинення проступку чи злочину, що розслідується.
- Контрольні питання – це питання, які не мають безпосереднього відношення до ситуації, що з'ясовується, проте несуть емоційно забарвлену для опитуваної особи інформацію, стосуються її минулого або подій, що дійсно чи можливо відбулися у той же період, протягом якого відбулася подія, що розслідується [152; 331, с.146; 305, с. 234].

Основним призначенням контрольних питань є порівняння психофізіологічної реакції, що виникає на них, із реакцією, щодо релевантних питань.

Прямий (безпосередній) метод був розроблений і зорієнтований на використання його у поєднанні до поліграфологічних приладів. Методи релевантних-іррелевантних (значущих-незначущих) запитань поширилися у Західній Європі та США [63, с. 112].

Для простоти і наглядності у своїй практиці спеціалісти вирішили найменувати ці запитання значущими (критичними) і нейтральними. У методиці контрольних питань використовуються іррелевантні (нейтральні), контрольні і релевантні (значимі) питання [63, с.118].

Суб'єкту у визначеній послідовності пропонуються запитання трьох зазначених вище видів, оскільки вони по різному впливають на випробувану особу (причетну чи непричетну до вчинення злочину). Постановка

релевантних питань викликає певний страх в опитуваного бути викритим у злочині за умови причетності до його скоєння.

Кожний з застосованих за значущістю тестів має своє змістовне навантаження. Поєднання різних категорій запитань у відповідній послідовності відображає в цілому формат тестового опитування.

Методика виявлення прихованої інформації передбачає використання непрямих і пошукових тестів, які складаються з "нульових", "нейтральних" та "значимих" питань. Опитувана особа не повинна знати де саме, в якому місці тесту розташоване значиме питання, що дозволяє знизити ефективність психологічної протидії з її сторони. Перед діагностуванням опитувану особу ознайомлюють із тематикою питань, але не дають можливості прочитати сам опитувальник. Опитувана особа може відповідати "так", "ні" або "не знаю" на поставлені їй питання [274, с. 35].

Нейтральні запитання охоплюють загально-просторову спрямованість дослідження і не стосуються теми опитувальника. Його називають «нульовим», адже виникають у відповідь на нульове питання і не враховується при загальному обрахунку результатів. Основне призначення запитань такого рівня – зниження можливого рівня напруги опитуваної особи, яка виникає під час поліграфологічного дослідження, шляхом використання необхідних пауз з метою відновлення нормальних психофізіологічних реакцій людського організму. Зміст нейтральних запитань має подвійний характер. По-перше, спеціалісти-поліграфологи за допомогою них завуальовують значимі питання, тим самим надають опитуваній особі можливість завчасно не хвилюватися за процедуру проведення дослідження. По-друге, у більшості тестів вони є основою, з якою порівнюються реакції на значимі питання. А тому базуються на простоті та доступності їх постановки, а її зміст не має провокувати емоційних реакцій опитуваного. Відповіді на запитання такого ґатунку переважною більшістю є правдивими, що дає можливість порівнювати отримані результати з запропонованими перевірочними питаннями. Рішення

щодо позитивної чи негативної відповіді приймається опитуваною особою практично автоматично. Разом з тим, використання нейтральних запитань в ході проведення даного дослідження є своєрідним встановленням психологічної налаштованості опитуваного по відношенню до спеціаліста-поліграфолога та з'ясування суті справи, яка розслідується.

Перевірочні значущі (критичні) запитання направлені на встановлення безпосередньої участі опитуваної особи до конкретного факту, події, дії чи для відображення значущої для ній інформації. Вони є основними, оскільки несуть в собі інформацію щодо події, з приводу якої проводиться психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа. При аналізі результатів тестування за допомогою непрямого тесту, порівнюються показники, які характеризують величину емоційної напруги на "значиме" питання по відношенню до інших, "нейтральних" питань [331, с.146].

При формулюванні запитань такого спрямування, необхідно уникати їх подвійного значення, що може дати похибки отриманих результатів або взагалі негативно позначитися на сукупності знань про подію, яка розслідується. Логіка цього методу полягає у виявленні більш сильної реакції опитуваного на критичні запитання у відношенні до нейтральних, що дозволяє зробити висновок про причетність особи до злочину. Даний метод був підданий науковій критиці, тому що і в непричетної особи до злочину, перевірочні запитання можуть викликати почуття страху, щодо неправдивого обвинувачення, порівняно із нейтральними запитаннями [63, с. 113].

Прибічники та противники даного методу по-своєму відносилися до його використання в ході проведення поліграфологічних досліджень із використанням тестових опитувань. Компромісним варіантом стали запропоновані дослідниками контрольні запитання. Ідея такого підходу належить Карлу Юнгу, який 1910 р. використав поряд із критичними та нейтральними, так звані «тривожні» слова, які безпосередньо не відносилися до злочину, однак мали певний негативний зміст.

Контрольні запитання відносяться до категорії найбільш проблемних, хоча безпосередньо не пов'язані з перевірочними запитаннями, проте враховують загальну, домінуючу тему тесту. Вони виступають інформаційним продовженням критичного запитання. Залежно від використаного тесту, «контрольні» можуть формулюватися достатньо широко. За своєю суттю володіють деяким обвинувальним змістом і стосуються соціально неодобреної поведінки. Наприклад, "Ви вбили..?", "Ви знаєте хто вбив..? ".

Суб'єкт не впевнений у правильності своєї відповіді може говорити неправду, відповідаючи на контрольні запитання. Тому сам зміст таких запитань на етапі підготовки до дослідження має бути ретельно відредагованим та скорегованим при обговоренні із опитуваним на поліграфі.

На практиці застосовуються кілька типів контрольних запитань:

- контрольне запитання про минуле, що не стосується розслідуваної події. Наприклад, у віковому проміжку від 18 і 25 років, "Ви викарадали, що небудь? "
- контрольне запитання на теперішній час, у якому розглядаються події, що трапилися під час основного злочину. Наприклад, "Ви взяли із сейфа триста доларів США?" (перевірочне запитання); "Вам хотілося вкрасти що-небудь у супермаркеті? " (контрольне запитання).
- контрольне запитання Рейда, не стосується розслідуваного злочину. Воно формулюється на основі проблеми, розглянутої у перевірочному запитанні, і не віддалене по часу від події. Наприклад, "Ви вбили громадянина Л. ? " (контрольне запитання); "Ви вбили громадянина К.? " (перевірочне запитання) [234].

При цьому враховується, щоб обвинувальний зміст контрольних питань не перевищував сутність обвинувачень, що містяться у релевантних питаннях. У цьому випадку реакція особи, яка вчинила злочин, буде набагато сильнішою на релевантні питання, аніж на контрольні.

Під час проведення тестового опитування за допомогою поліграфа використовують також *провокуючі запитання*, якими визначають рівень тривоги підозрюваного та проводять його стимуляцію у випадку ускладнень відповіді на поставлене питання. Основна мета таких запитань це – визначити загальний рівень реагування особи на тести.

Не менш важливими в тестовому опитуванні особи відіграють запитання *по відволікаючій проблемі (симптоматичні запитання)*. Вони були запропоновані вченим Бакстером, за допомогою них виявляють проблеми у опитуваної особи, які виходять за межі тематики дослідження. Але при застосуванні зазначених тестових питань може виникнути інша реакція, причому не менш сильна, оскільки симптоматичні (відволікаючі проблеми) стануть також індикаторами досліджень, а також предметом перевірки на поліграфі.

Науковці цього напрямку дослідження виділяють кілька варіантів таких запитання. Зокрема:

- а) чи лякає вас те, що я задам вам запитання, яке ми не обговорювали?
- б) ви упевнені в тому, що я не задам вам запитання, яке ми не обговорювали?
- в) вважаєте ви, що я не задам вам запитання, яке ми не обговорювали під час даної перевірки?

- г) довіряєте ви мені, коли я кажу, що не буду задавати запитання, котрі не обговорювалися?
- д) задавав я вам будь-які запитання під час перевірки, які не обговорювалися?

При складанні тестів такого змісту вчений Бакстер використовував інститут слабких і сильних запитань. Ця техніка досить широко розповсюджена в Сполучених Штатах Америки. Зокрема вона має своє маркування і кольоровий код:

З – зелений – контрольний;

Ч – чорний – запитання по відволікаючій проблемі;

Ж – жовтий – інформаційний;

Ч – червоний – значущий [361; 373, с. 138-140].

Маркування запитань за їх силою більше відноситься до бажаного, ніж до реальної дійсності.

Своєрідними є *провокуючі запитання*. За допомогою їх можна визначити відносний рівень тривоги опитуваного, а у випадку ускладненої відповіді на питання – застосувати стимуляцію.

Основна їх направленість – встановити індивідуальний рівень реагування на тести взагалі: "У вас є підстави боятися результатів тестування?". "Ви довіряєте результатам тесту?". Провокуючі запитання частіше всього пред'являються перед початком тестування.

Формулювання таких тестових запитань включає наступні етапи:

- а) підготовчий;
- б) передтестову розмову з допитуваним;
- в) остаточне формулювання тесту.

Перший етап полягає у правильному визначенні завдання на проведення опитування, визначення стану здоров'я опитуваного та отримання добровільної його згоди. Так Є.І. Замилін вказує, що:

- у випадку примусового обстеження на поліграфі відбувається явно виражене психічне насилля над особою, що протирічить закону і моралі;
- примусове опитування спричиняє мимовільне підвищення (без слів-подразників) реакцій емоційної напруги, що не гарантує об'єктивність реєстрації відправної функції організму;
- дослідження на поліграфі супротив волі опитуваного позбавляє можливості слідчого встановити з ним діловий контакт та взаєморозуміння;
- за умови небажання опитуваного піддаватися дослідженню, з причини поверхневих знань з принципами роботи поліграфа, особа може

уникнути таких перевірок, завчасно вживши спиртні напої, сильнодіючі лікарські препарати або ті, що містять наркотичні речовини [167, С. 50].

Будь-якому поліграфному обстеженню передують формулювання мети (усне чи письмове) його проведення. Після її з'ясування спеціаліст займається вивченням матеріалів справи, спілкується з ініціаторами проведення поліграфологічного тестування, визначає з ними конкретні запитання. Отримана інформація допоможе поставити чіткі й влучні питання, а також знайти деталі, які відомі тільки опитуваному і спеціалісту. Важливим чинником є оцінка стану людини: наскільки особа забезпечує контроль над собою. Існує шкала із секторами – "ослаблений", "норма", "високий" [296; 395, с.37-40].

Перший сектор означає дуже слабе забезпечення самоконтролю. Це може сигналізувати про готовність опитуваного до відвертої бесіди. Сектор "норма" вказує на те, що процес тестування не тривожить особу, вона знаходиться у відносно спокійному стані. Третій сектор вказує на високі психофізіологічні зусилля самоконтролю. У даній ситуації можлива агресія до процедури. Такий стан вказує на тривогу чи страх видати небажану інформацію. Спеціаліст-поліграфолог за допомогою цієї оцінки отримує можливість відчувати внутрішній стан особи, визначити його функціональне становище та виявити можливості протидії процедурі тестування.

На передтестовій бесіді спеціаліст інформує особу про природньо-наукові основи застосування поліграфа та принципи його роботи. Після цього просить розповісти про відомі обставини справи. Спеціаліст-оператор має отримати всю необхідну інформацію по справі, щоб уникнути тестів непрямого методу та загострити увагу на деталях, про які міг дізнатися суб'єкт не вчинивши злочину. Тобто, дана процедура дає можливість встановити особистий контакт з підозрюваним, виявити індивідуальні особливості, інтелектуальний рівень, знизити стрес, викликаний самою процедурою.

Завершальним виступає остаточне формулювання тесту. Існує велика кількість тестів прямого методу: тест комплексу винності, тест зон порівняння, тест контрольних запитань, тест змішаного опитувальника, мовчазний тест, тест "так", контрольний тест на позитив – всі вони формулюються із запитань, які підпорядковуються загальним правилам. Значущі й контрольні тести задаються у обвинувальній формі. Однак такі запитання можуть емоційно травмувати опитуваного суб'єкта. Тому, загальноновизнано, що прямий метод доцільно застосовувати після непрямого. Порядок розташування кожного питання у таких тестах є чітко визначений і незмінний.

Отже, запитання тестових опитувальників можна формулювати використовуючи методику контрольних запитань (control question technique) та методику виявлення прихованої інформації (concealed information technique). Існує ще й третя методика – методика значимих і нейтральних питань (relevant and irrelevant question technique), що в основному використовується під час скринінгових перевірок при прийомі на роботу, переміщенні по посаді, перед звільненням. Проте нерідко тести методики значимих і нейтральних питань використовуються разом із методикою виявлення прихованої інформації для з'ясування невідомих слідству обставин вчинення проступку, злочину, місця переховування речових доказів.

2. Непрямий метод ("тест винних знань", "тест приховуваної інформації") використовується у випадках, коли є всі підстави вважати, що особа, яку опитують з використанням поліграфа, знає про деталі й подробиці злочину, однак вперто це заперечує. При цьому не піддається безпосередньому контролю достовірність відповідей, а з'ясовується чи володіє суб'єкт специфічною інформацією, яку може знати лише причетна до злочину особа, оскільки з інших джерел інформації вона не могла бути отримана [395, с. 40].

Зміст непрямого методу полягає у встановленні приховуваного знання про обставини розслідуваної події і його застосовують як самостійно, так і в поєднанні з прямим (безпосереднім) тестом. Методика непрямих і пошукових тестів допомагає з'ясувати, чи освідомлена опитувана особа інформацією, якою може володіти особа, причетна до вчинення злочину й, якщо так, то звідки у неї такі дані, коли і за яких обставин вона її отримала, а також, чи підтверджується її версія події [128, с.39].

Основою побудови запитань даного спрямування виступає обґрунтоване припущення, що особа, причетна до вчинення злочину або така, що володіє про нього і буде демонструвати сильніші фізіологічні реакції на стимули. У непрямих тестах всі питання формулюються в уточнюючій формі. Вони є гомогеними – тобто стосуються лише однієї теми. Непрямі тести передбачають перевірку версії опитуваної особи. Оскільки недостатньо лише встановити ступінь обізнаності людини в обставинах вчинення злочину, обов'язково слід з'ясувати природу цієї обізнаності (опитувана особа може володіти інформацією про злочин, правопорушення не лише внаслідок особистої причетності, але й тому, що була свідком його вчинення, спілкувалася із людьми, які його вчинили. Про їх існування та деталізацію слідству стає відомою як результат проведення процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів. У випадку, коли особа не володіє подією злочину і непричетна до його вчинення, реакції людського організму жодним чином не позначаються на результативності постановки запитань незалежно від їх спрямування. З викладеного випливає, що призначення пошукових тестів полягає у виявленні обставин події, які ще не відомі слідству, але знання яких необхідне для розкриття злочину. Таким чином, тестування є основним етапом отримання інформації. Як результат такого діагностування спеціаліст-поліграфолог отримує поліграми, що містять вказівки відносно певних психофізіологічних реакцій на запитання тестових опитувальників. Поліграми стають об'єктом подальшої розшифровки спеціаліста-поліграфолога [128, с.39; 182, с. 613-615].

На думку О.В. Варламова, "... перевага непрямого тесту полягає в тому, що він найменше травмує психіку підозрюваного і є найбільш точним у прогнозі" [97, с. 172].

Однак дана група запитань не позбавлена прогалин, котрі стосуються складностей отримання інформації про деталі злочину, які відомі особі, що його вчинила. Проте при грамотному проведенні розслідування, даний різновид тестів не має собі рівних. Японія, як одна з держав світових лідерів економічного розвитку та провідних країн світу, яка активно використовує поліграф і результати його застосування у практику розслідування злочинів, надає перевагу непрямим методам тестування, зокрема при опитуванні підозрюваних у кримінальній справі. Орієнтуючись на достатньо велику практику цієї країни, науковці-поліграфологи пропонують враховувати напрацьований ними досвід і використовувати при формуванні власних тестових опитувань. А саме: при складанні запитань спеціалісти-оператори мають враховувати сучасний розвиток технічного рівня поліграфів, посиляючись, що 99% успіху визначається якістю підготовлених тестів. Тому запитання мають бути чіткими і зрозумілими для суб'єкта, долучаючи мову (жаргона) добре відому підозрюваному. Це зменшує помилку, пов'язану із запізненням від моменту, коли підозрюваний зрозумів значення запитання, до початку реєстрації відповідної реакції на поліграфі. Запитання повинні передбачати однозначні відповіді і не примушувати підозрюваного попередньо думати про те як на них відповісти. Всі критичні запитання мають містити одну тему – чи це крадіжка, чи місце крадіжки і т.д. Об'єднувати в одному тесті запитання, які визначають, що вкрав і куди сховав вкрадене, недопустимо. Виключення становлять контрольні запитання, котрі використовуються у прямому (безпосередньому) тестовому методі. Для успішного тестування оператор щоразу має підбирати і формулювати питання таким чином, щоб викликати реакцію у конкретної особи і потім правильно проаналізувати їх фізіологічні прояви. На цьому етапі необхідно уникати помилок, викликаних "людським фактором".

У даному контексті питання О.Венеріна та О.Сошніков з різкою критикою підходять до позиції В.О.Варламова, який наголошує: "...багаторазове повторення оператором поліграфа тестових стимулів є не просто не потрібним, а навіть шкідливим, і спричиняє адаптацію та пригнічення реєстрованих приладом реакцій, тим самим не виявляє злочинця причетного до кримінальної справи...". Вони вказують: "...адаптація на стимули різної значимості по-різному і протікає, реакції на малозначимі стимули пригнічуються швидше, ніж на більш значимі. Крім того, існує така характеристика, яка визначає зацікавленість стимула як не випадковість викликаних нею реакцій..." [116, С. 136-142].

Незалежно від спрямування тестових питань, застосовуючи прямий (безпосередній) чи непрямий метод, вони мають бути логічно побудованими, реальними і відповідати заявленій вимозі ініціатора. Тобто, таким чином, щоб сприяли отриманню об'єктивних результатів важливих слідству. На думку переважної частини розробників та пошуковців цього наукового напрямку, успіх проведення дослідження з використанням поліграфа багато в чому залежить від вміння спеціаліста апаратно-програмного комплексу формувати тести опитування. Якщо оператор зазначеного науково-технічного приладу не має відповідної теоретичної і практичної підготовки, то наявність найсучасніший комп'ютерний (цифровий) поліграф не забезпечить високої ефективності проведеного дослідження. Оскільки, жодний провідний спеціаліст-поліграфолог не зможе дати однозначної відповіді на запитання, щодо механізму реагування людини на неправду [41].

Проте, як відображують статистичні дані, правильність висновків, зроблених на основі поліграфа, досягає дуже високого ступеню ймовірності (80-90 %), а в багатьох випадках всі висновки виявляються достовірними, якщо тактика застосування поліграфа точно реалізує принцип вибіркового впливу. Такий вплив може здійснювати не лише слово чи зображення, але й дії слідчого (наприклад, наближення до того чи іншого предмета під час

обшуку), а також використання людини чи предмету під час пред'явлення для впізнання [363, с. 393].

Це свідчить про широкий тактичний діапазон ситуації, в якому знаходить своє застосування поліграф.

У даний час немає ніякої іншої можливості визначити "неправду", окрім опосередкованого шляху, адже стовідсоткової надійності перевірки фізіологічної активності поки що не існує. Постійне удосконалення приладів такого спрямування та методики його використання підвищує достовірність отриманих результатів. Відкритим залишається питання належного вивчення апаратно-програмних комплексів, підготовки кваліфікованих спеціалістів такого гатунку та забезпечення на рівні держави нормативно-правовими актами, які регламентуватимуть застосування таких приладів у різні сфери суспільних відносин.

У наукових колах побутує думка, що даний напрям дослідженням більш тяжіє до мистецтва, аніж до науки, тому що дуже багато залежить від кваліфікації, досвіду та інтуїції спеціаліста-поліграфолога. Тестування з використанням таких приладів не є суто стандартизованою процедурою. Саме тому це викликає сумніви та критичні зауваження щодо наукової достовірності отриманих результатів. З позиції бачення відомого поліграфолога Ю.І. Холодного, "...достовірність (точність) перевірок на поліграфі, які проводяться досвідченими поліграфологами, складає не менше 90%" [447].

Об'єктивність висновку поліграфолога напряму залежить від його кваліфікації. А.А. Прозоров наголошує на "... необхідності підвищення вимог до якості підготовки поліграфологів, за рахунок вироблення порядку сертифікації поліграфів, паспортизації методик тестування, уніфікації та стандартизації процесу навчання. Дана проблематика не є чимось особливим, притаманним виключно поліграфології" [364, с. 271].

Інша проблема – це технічний аспект, на аналізі якого часто ґрунтуються аргументи противників поліграфа. Уже в існуючому вигляді поліграф являє

собою точний прилад, котрий достовірно відображає психофізіологічний стан організму людини. В.Я. Карлов акцентує: "... об'єктивність приборного методу контролю за психофізичними реакціями допитуваного сумніву не викликає" [192, с. 143].

Даний факт є беззаперечним, оскільки поліграф уособлює в собі комплекс приладів, давно і надійно зарекомендованих в медицині та практиці психофізіологічних експериментальних досліджень. П. Екман зазначає: "...оцінка точності методу психофізіологічного дослідження у реальних умовах, на відмінну від експериментальних є об'єктивнішою" [341, с. 193].

Технічна сторона тісно пов'язана з діагностикою зафіксованих реакцій, а остання прямо залежить від тактичного аспекту використання поліграфа. Тактичні аспекти проблеми виявляються у відповіді на питання: чи можна за допомогою поліграфа отримати однозначно тлумачену інформацію про причини емоційної реакції?

Експерименти показують, що вирішення цього питання полягає у передачі випробуваному інформації таким чином, щоб вона впливала вибірково і викликала найбільш сильну емоційну реакцію лише в суто обмежених випадках, які підлягають однозначному поясненню. На перший план, таким чином, виступає організація і тактика самого експерименту, з точки зору достовірності і надійності результатів застосування поліграфа в якому тактичний аспект проблеми виявляється вирішальним.

Важливим аспектом є час проведення тестування. Найкраще проводити поліграфне опитування у першій половині дня, а точніше – ранком. Це обумовлено біологічними ритмами людини. Бажано, щоб такому діагностуванню передував нормальний сон [137, с.44-45].

У результаті впливу навколишнього середовища на організм особи можуть відбуватися непередбачувані процеси, наприклад: депресія, радість тощо. Для того щоб організм на конкретні зміни умов відповів оптимальним рішенням, він має швидко обрати із багатьох існуючих варіантів адаптації один єдиний, який найбільше буде підходити до ситуації. При проведенні

перевірки практично неможливо врахувати так звані критичні фази фізичного, емоційного та інтелектуального стану. На практиці передбачити всі особливості біоритмів не завжди можливо. Крім того при поліграфологічному тестуванні час, відведений спеціалісту є обмеженим. Тому важливо дотримуватися добових ритмів проведення таких заходів.

Загальними правилами визначено, у кімнаті, де проводиться дослідження мають бути відключені телефони, радіо, телевізор. Для усунення сторонніх звуків у кімнаті бажано поставити подвійні двері та віконні рами. Стіни приміщення мають бути пофарбовані в спокійні пастельні кольори. Недопустимо, щоб на стінах висіли плакати, картини, стояли квіти. Все це може відволікти опитувану особу і знизити ефект тестування [236, с.50-54].

Фактори, що можуть впливати на кінцевий результат опитування:

- Помилкова інтерпретація результатів – при недотриманні спеціалістом загально визначених методик та базових принципів, проведення фактору дослідження може спричинити хибність результатів;
- Попередження опитуваного – реакції організму людини відображають не встановлену істину, а лише віру опитуваного в

досягнення правди чи брехні. Особа може вважати, що її знання досліджуваної події є вірними, а насправді ці дані їй були нав'язані чи нав'язані;

- Попередження спеціаліста-поліграфолога – оскільки, отримані дані можуть мати різну інтерпретацію, відповідно у таких випадках спеціалісту слід бути обачним по відношенню до опитуваного щоб не спричинити небезпеку хибного висновку;
- Маніпуляції – підтверджуються фактори, що існують методики, за яких опитувана особа може свідомо чи ні впливати на результати

поліграфологічних досліджень, а спеціалісту вони не відомі або ж не були виявленими в ході тестування, зокрема: психосоматичні розлади здоров'я, стан сп'яніння, дія наркотичних речовин та психотропних препаратів тощо [215, с. 77-80].

З викладено випливає: використання поліграфа відрізняється достатньою складністю, а ефективність його застосування, результативність проведених перевірок залежить від професіоналізму спеціаліста-поліграфолога. Він повинен здобути курс навчання у відповідній сертифікованій установі (центрі) та мати спеціальну науково-практичну підготовку з навичками роботи на поліграфологічному апаратно-програмному комплексі.

Застосування тактичних та тактико-комунікативних підходів із використанням поліграфа під час розслідування злочинів

Тактика взагалі (від грец. *taktika* – мистецтво командування військом) – 1) складова частини воєнного мистецтва, наука про підготовку, організацію і ведення бою; 2) в широкому розумінні – визначення методів, шляхів, засобів, форм боротьби, що найбільше відповідають конкретним обставинам у даний момент і забезпечують стратегічний успіх [248, с.181].

Розділ науки криміналістики, який являє собою систему принципів і розроблених на їх основі тактичних прийомів збирання і дослідження доказів на досудовому і судовому слідстві для розслідування і попередження злочинів [285, с.269].

Термін "тактика" стосовно слідчої діяльності одним з перших на початку ХХ ст. запропонував німецький вчений А. Вейнгарт. Свою книгу, присвячену керівництву і рекомендаціям зі складання і виконання планів розслідування, він назвав "Кримінальна тактика" [115]. У криміналістику дане поняття надійшло з військової галузі і символізує свої елементи умовності, оскільки не може бути абсолютної тотожності між військовою і криміналістичною тактикою [285, с. 269]. Основним завданням криміналістичної тактики є забезпечення найбільш ефективної організації та проведення слідчих та

інших дій, взаємодія учасників слідчої та судової діяльності при розслідуванні [242, с.242].

Досліджуючи тактичні питання застосування поліграфа в розслідуванні злочинів, слід зосередити увагу на його індивідуальних особливостях. Виробити найраціональніший спосіб дії та найдодільнішу лінію поведінки всіх учасників слідства з метою встановлення об'єктивної дійсності у кримінальній справі, яка розслідується. А саме: психофізіологічне тестове опитування із використанням інструментальної детекції має призначатися після того, як оперативними працівниками буде зібрана інформація про скоєний злочин і визначене коло осіб, котрі ймовірно є причетними до нього. Його проведенню повинні передувати слідчо-процесуальні дії, в ході яких визначається конкретний суб'єкт, стосовно інформаційних даних якого потребуються додаткові спеціальні знання з інших галузей наукового пізнання. З'ясовується предмет слідства та предмет усвідомлення учасником кримінального процесу події злочину, деталей і джерел, з яких була повідомлена інформація. Визначається необхідність використання науково-технічних засобів, зокрема поліграфа, для встановлення обставин розслідування злочину та підтвердження чи спростування участі у ній даного суб'єкта кримінального процесу.

Фактори успіху майбутніх тестових опитувань на поліграфі у більшості випадків визначаються на початковому етапі діяльності щодо розкриття і розслідування злочинів. Вони залежать від злагоджених дій як сторони ініціатора такого дослідження, так і від установи, що його реалізовуватиме. Використання спеціальних знань поліграфологами дасть можливість слідству перевірити правильність їх версійного умовиводу щодо всієї події злочину чи конкретної особи кримінального процесу зокрема. З цією метою органи дізнання чи слідства мають в унісон спрацювати з установою чи організацією, яка спеціалізується на психофізіологічних дослідженнях із застосуванням поліграфа. Тому окремі вимоги, які є виробленими і встановленими в інструментальній детекції психофізіологічних досліджень

реакцій організму людини, для отримання інформаційних даних у вигляді висновку спеціаліста, повинні дотримуватися всіма особами, суб'єктами процесу. Зокрема, необхідно до мінімуму звести витoki інформації про подію злочину, у тому числі через засоби масової інформації. Практика застосування поліграфа показує, що обізнаність опитуваних у тонкощах справи, висунутих версіях тощо, вносить у роботу спеціаліста-поліграфолога додаткові складності. Значно скорочується можливість застосування деяких методик тестування (наприклад, тестів "непрямого методу"), хоча сама можливість дослідження у випадку усвідомленості опитуваного повністю не виключається.

Також з позиції тактики діяльності спеціаліста-поліграфолога необхідно зробити недоступною для громадян будь-яку інформацію про обставини скоєного злочину, як тієї, що має доказове значення, так і іншої. Слід враховувати, кримінальні дані можуть бути отримані потенційними учасниками перевірки і з різних джерел, тим самим зашкодити слідству і проведенню інструментальної детекції. Саме тому поліграфологічне тестування бажано проводити на початковому етапі розкриття злочину, коли інформація ще не встигла широко розповсюдитися або відразу після наданих особою показань, які необхідно перевірити.

На думку В.О. Образцова: "... поліграфне дослідження по можливості необхідно проводити як першочергову дію, яка передує всім іншим заходам" [333, с. 30].

Уповноважені законом суб'єкти слідства повинні пам'ятати, що сприйняття будь-яких нових даних у справі, формують у пам'яті особи інформаційні сліди, які в ідеальній формі відображають подію, але не перебувають у причинно-наслідковому зв'язку з даною кримінальною подією. За інших обставин, у результаті відбувається спотворення слідової картини, внесення у неї сторонніх інформаційних даних. Це можна порівняти із подібною ситуацією, коли на місці події до виконання слідчим пошукових дій, іншими особами проводилися заходи, які змінили обстановку скоєння

злочину. Такі дії є грубим порушенням криміналістичних рекомендацій, що стосуються роботи зі слідами на місці події, вони ускладнюють пошук інформаційних даних про злочинця і створюють загрозу їх знищення. Особливо це відноситься до ідеальних слідів відображення, вимоги до яких на практиці нерідко порушувалися самими ж учасниками кримінального процесу. А саме: оперативні працівники чи слідчі не запобігали витоку інформації деталей події злочину, що в подальшому викликало труднощі слідству. Часто-густо не надавали значення тонкощам специфіки роботи поліграфологів в процедурі отримання ними інформаційних даних від опитуваних осіб. Тому, у подібних випадках необхідно рекомендувати, щоб:

- а) надання даних про злочин засобом масової інформації повідомляються працівниками прес-служби підрозділів правоохоронних органів;
- б) при проведенні інших слідчо-оперативних дій працівники правоохоронних органів, реалізуючи свої тактичні задуми, дотримувалися принципу необхідної достатності надання інформації різним учасникам [395, с. 119].

Аналізуючи тактику проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа, ми стикаємося з окремими питаннями теорії та практики, що викликають певну дискусію серед науковців, а тому потребують їх з'ясування. Одним з таких є питання участі третіх осіб при проведенні інструментальної психофізіологічної детекції, а саме: ініціатора такого дослідження (органу дізнання та слідства) та сторони захисту (захисника чи адвоката). Отже, органи дізнання та слідства виступають основними ініціаторами проведення інструментальної детекції та використання отриманих даних поліграфологічного дослідження в оперативно-розшукову діяльність з метою розкриття та розслідування злочину [206, с.40-41; 170, с.282-288; 162, с.220-222; 134; 85, с.12-14; 376, с. 357-360]. Хоча слід зазначити, що сторона захисту також має право самостійного звернення до установи, яка спеціалізується на проведенні

психофізіологічного дослідження з причини власної ініціативи реалізувати такий захід по відношенню до свого підзахисного. Але в своїй переважній більшості, замовником лай-детекції виступають органи дізнання чи слідства. Побуває думка у колі дослідників, що присутність представників органів слідства у будь-якому разі виступає фактором, який формалізує процес, знижує ступінь психологічного контакту та довіру учасників, зростаючим напруженням опитуваного. Слідчий чи представник органу дізнання сприймаються підозрюваним як суб'єкти від яких залежить його доля. Тому вважають, що їх участь повинна бути номінальною, у випадках, коли це є необхідністю організаційного та оперативного забезпечення процедури. Наприклад, для запобігання можливої втечі підозрюваного, гарантування безпеки спеціаліста, але у жодному випадку не для тиску на хід проведення та формулювання висновку спеціаліста. У іншому разі залучення правоохоронців у процедуру поліграфологічних досліджень, має бути мінімізованою. Також обґрунтовується позиція, щоб уповноважені законом учасники слідства знаходилися поза візуальним контактом з опитуваним, за межами приміщення, де проводитимуться психофізіологічні дослідження на поліграфі, щоб не впливали своєю присутністю на емоційний стан піддослідного. Хоча дослідниками не виключається можливість вільного доступу до стороннього спостереження за ходом реалізації даного заходу.

Поділяючи погляди науковців у даному питанні, вважаємо, що участь органа дізнання чи слідства у проведенні психофізіологічного поліграфологічного дослідження повинна визначатися її потребами у конкретно визначеній ситуації. Це може залежати від багатьох чинників, зокрема:

- кваліфікації злочину та труднощах, які виникають у процесі його розслідування;
- кількості суб'єктів кримінального процесу, стосовно яких виникає потреба призначення та проведення такого дослідження;
- статусу суб'єкта у даній кримінальній справі та його

налаштованості щодо перевірки на поліграфі;

- умов та часу проведення тестового опитування осіб тощо.

Не менш дискусійним виступає питання участі захисників, зокрема адвокатів у психофізіологічному дослідженні особи на поліграфі. Слід зазначити, що єдиних підходів стосовно сторони захисту між науковцями не вироблено й до нині. Одні вважають, що адвокати повинні бути обов'язково присутніми і представляти законні права та гарантії свого підзахисного тим самим мати можливість постійного контакту із особою. Також пропонують для цього використовувати два сусідні кабінети, обладнані спеціальним апаратно-програмним відеокomплексом, що дозволить:

- у режимі реального часу спостерігати за процедурою тестування на поліграфі всім зацікавленим особам;
- за необхідності втручатися у процедуру проведення заходу, з зупинкою дослідження для консультування опитуваного;
- відтворювати аудіо- і відеозапис усієї процедури [395, с. 122].

Інші – категорично проти присутності адвокатів та їх втручання у психофізіологічну лай-детекцію. При тому наголошують, що така відмова має бути аргументованою та доведеною. Зокрема, на думку О.І. Скрипнікова та І.С. Зубрилової: "... заборона на присутність представників опитуваного в приміщенні під час процедури, повинна бути переконливо обґрунтована, підтверджуючи у опитуваного широкі можливості самостійного захисту своїх прав" [178, с. 25-26; 400].

У той час О.В. Белюшина зазначає: "... в ідеалі при цій процедурі, окрім самого опитуваного мають бути присутні тільки спеціаліст, його помічник і особа, яка проводить розслідування" [75, с. 150-152].

На наш погляд наявність сторони захисту при психофізіологічному тестовому опитуванні особи слід розглядати не як заборону, а як недоцільність. З правової точки зору така участь можлива, але за умови, якщо в ході його проведення адвокати не застосовуватимуть впливу на свого підзахисного, тим самим не заважатимуть поліграфологу у виконанні

поставленого перед ним завдання. Однак, якщо ж спеціаліст вирішить, що присутність цих осіб негативно вплине на хід проведення такого дослідження, то він зобов'язаний поставити сторону захисту до відома ще до початку дослідження, щоб потім не витрактовувалося іншою стороною як грубе порушення норм законодавства. Більше того, нам би хотілося б наголосити ще на одній суттєвій обставині: не слід сплутувати слідчі дії, зокрема допит, де участь сторони захисту передбачена кримінально-процесуальним законом на відміну від психофізіологічного тестового опитування особи на поліграфі, призначення якого полягає не у звинуваченні чи виправданні учасника процесу, а з'ясування обставин події, яка відбулася та визначення місця в ній потенційного підслідного. Тому інтереси опитуваного в частині реалізації ним свого права на захист не будуть порушеними. У той час, реальність умов проведення інструментальної детекції можна або ж спостерігати поза межами проведення цього заходу, перебуваючи в сусідньому приміщенні, або ж шляхом перегляду відеозапису фіксації ходу проведення поліграфологічного дослідження після його реалізації.

Немаловажною складовою досягнення поставленої мети є вироблення не лише тактичних питань щодо організації та проведення інструментальної детекції із застосуванням поліграфа, а у поєднанні з комунікативною діяльністю, яка виникає між учасниками, які беруть участь у психофізіологічному дослідженні із застосуванням поліграфа. Розглядаючи даний аспект, слід звернути увагу на окремі наукові засади, що стосуються сторони спілкування, яке становить найбільший інтерес не лише для обміну інформацією між людьми, а використання його між суб'єктами кримінального судочинства.

Спілкування – це складний багатоплановий процес встановлення та розвитку контактів між людьми, який включає у себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини [220, с. 11; 261].

Спілкування притаманне будь-якій взаємодії між людьми, будь-якій сфері людських відносин, у тому числі в діяльності щодо розкриття та розслідування злочинів. Відповідно, спілкування створює спільноту індивідів, які здійснюють спільну діяльність [46, с. 79; 353].

У свою чергу воно поділяється на комунікативне (обмін інформацією), інтерактивне (взаємодію) та перцептивне (сприйняття і поняття). У нашому випадку, аналізі спілкування між суб'єктами кримінального судочинства, найбільш значимим виступає комунікація та діяльність пов'язана з нею. "Комунікація" – (від лат. *communication, communico* – зв'язок, спілкування) [325].

У спеціальній юридичній літературі побутує думка про те, що в дефініції поняття "спілкування", яке використовується у конкретній галузі знань, повинна враховуватися специфіка людської взаємодії, що їй притаманна. На погляд В.Г. Лукашевича: "... оскільки загальнофілософський аналіз категорії "спілкування" створює методологічну передумову конкретизації викладеного поняття, застосовуючи специфіку суспільного середовища кримінального судочинства, у загальному вигляді спілкування на досудовому слідстві допустимо розглядати як обов'язковий елемент слідчої діяльності, змістом якої є організація і тактика взаємодії слідчого з учасниками процесу на основі створених правовідносин у рамках кримінального судочинства" [265, с. 11-19].

Погоджуючись з позицією вченого, вважаємо, що спілкування є обов'язковим елементом і в проведенні інструментальної детекції із застосуванням поліграфа. Вона де в чому є схожою з слідчим допитом, зокрема спілкуванням слідчого і допитуваної особи, використовуючи комунікативну діяльність. Хоча в решті – це є два різні за змістом та формою заходи, один з яких є процесуально визнаний та закріплений нормативно-правовими документами – інший перебуває на етапі становлення та легітимізації. Оскільки призначення та проведення поліграфологічного дослідження направлене на встановлення обставин справи, яка розслідується

уповноваженими законом органами, відповідно у визначеному трактуванні, спілкування слід розуміти як сторону діяльності або ж її елемент. При розслідуванні злочинів, вивченні різних аспектів комунікації завжди необхідно керуватися принципом єдності спілкування та діяльності. Вони дають можливість забезпечити повноту і об'єктивність обставин справи.

З позиції наукового пізнання під засобами спілкування розглядаються різні знакові системи: мова, оптико-кінетична система знаків (жести, міміка, пантоміміка), пара- і екстралінгвістичні системи (інтонація, немовні елементи в мові), просторово-часові системи організації спілкування і так званий "контакт очима" [220, с.13; 223, с. 212-215].

Залежно від засобів, які використовуються, розрізняють два види спілкування: вербальне (від латинського *verbalis* – словесний), що здійснюється за допомогою мовних засобів, котрі сприймаються на слух і невербальне – не мовленеве, яке взаємодіє між людьми без використання такої комунікації, шляхом обміну невербальними посланнями та їх інтерпретацією в окремо взятій ситуації [249, С. 68-69].

Невербальна комунікація є менш значимою для слідства, адже міміка, жестикуляція, "контакт очима" не може замінити живого (вербального) діалогування, виразити оціночне відношення особи до події, явища, факту. Хоча це знову ж таки це спірне питання, адже коли людина в ситуації спілкування з іншими особами реалізує деяку невербальну програму, з використанням вербальної форми, при цьому невербальна поведінка розглядається в якості більш ефективного і економічного засобу у досягненні комунікаційної мети ніж лише за допомогою мови [112, с.358].

Думаємо, що позиція заслуговує на увагу, бо в процесі комунікації вербальне спілкування з невербальним практично завжди перебувають у тісному взаємозв'язку. Людина, застосовуючи мову, як засіб комунікації, з метою викладення інформації по суті, намагається із застосуванням емоцій, невербальних механізмів деталізовано без втрати логіки відтворити ідеальні дані слідів відображення, які збереглися у пам'яті особи про подію злочину.

Значущість мовної складової спілкування із криміналістичної точки зору являє собою не тільки процес обміну вербальною, але й не вербальною інформацією [332, с. 237].

Але найбільш значимим комунікативним засобом, все ж таки, виступає вербальне спілкування. Оскільки мова як система звукових сигналів, письмових знаків і символів, що використовуються людиною для озвучення, переробки, зберігання й передачі інформації є одним із розповсюджених механізмів спілкування. Вона виступає універсальним засобом комунікації та пізнання, що забезпечує найменшу втрату значення інформації, котра передається. Відповідно особа, як учасник кримінального судочинства, стає універсальним "сигналоносієм" криміналістично-значущої інформації та власником засобів її передачі. На думку Я.В. Комісарової та В.В. Семенова, універсальність людини з точки зору можливості отримання від неї інформації під час розкриття та розслідування злочинів, виражається у наступному:

по-перше, вона одночасно може бути носієм інформаційних сигналів двох типів: речових (матеріальних) та уявних (ідеальних), які розглядаються у якості слідів події та обставин злочину;

по-друге, вона, як з власної ініціативи, так і за розпорядженням інших осіб, може використовувати при передачі різні форми її вираження;

по-третє, інформація від кожної конкретної особи у різних формах надходить від навколишнього світу практично безперервно, відповідно вона може бути сприйнята та проаналізована співробітниками правоохоронних органів з власної ініціативи, незалежно від особистої волі власника приховуваної інформації [220, с. 20].

Тому, для з'ясування змісту вербальних репрезентацій конкретної особи необхідно мати достатню кількість речового матеріалу, а також враховувати цілісність людського реагування, аналізувати не тільки вербальні, але й поведінкові прояви особистості [310, с. 21-22].

Враховуючи традиційний поділ одержаної інформації досудовим слідством під час розслідування злочинів, на доказову та орієнтуючу, не важко помітити, що доказова інформація, переважною більшістю, надходить від учасників процесу вербальним шляхом. Хоча орієнтуюча інформація може слугувати правоохоронним органам у забезпеченні процесуальної діяльності, результати якої нададуть слідству доказову інформацію у розслідуваній справі.

Отримання значущої інформації під час спілкування між суб'єктами кримінального судочинства – процес надзвичайно складний, багатогранний, що ні з формальної, ні із змістовної сторони не може бути охарактеризований в термінах однієї лише теорії інформації без врахування сучасних розробок психології та психофізіології [255, с.87-88; 307; 130]. У зв'язку з цим слідчому та поліграфологу необхідно зосередитися на вивченні комунікативної сторони спілкування з особами, які беруть участь як у слідчих діях так і психофізіологічних дослідженнях на поліграфі. Оскільки таку діяльність зазначених суб'єктів у вивченні вербальної сторони спілкування під час розслідування злочинів можна розглядати як окремий випадок пізнання явищ об'єктивного світу, а отримання інформації від допитуваного чи опитуваного – як одне із напрямлень роботи слідства для збирання значущої інформації за допомогою методів, розроблених наукою та апробованих практикою розслідування злочинів.

Особливим, як на нас, є тактико-комунікативний процес побудови спілкування між спеціалістом-поліграфологом та ініціаторами психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа, зокрема органами дізнання та слідства, стороною захисту та потенційною особою, щодо якої проводитиметься тестове опитування на поліграфі.

Щодо уповноважених законом органів розслідувати злочини, то у науковому колі побутує думка про те, що комунікативна діяльність була і залишається прерогативою в проведенні процесуальних заходів, в ході яких дізнавач чи слідчий може експериментувати, використовуючи допустимі

прийоми, направлені на отримання криміналістично значущої інформації вербальними каналами спілкування. Адже комунікативна діяльність цих осіб направлена на здійснення психологічного впливу щодо поглядів, психічного стану особи під час спілкування. За допомогою такого підходу можна вплинути на поведінку особи, в процесі комунікативної діяльності та отримати інформацію, необхідну для розкриття й розслідування злочину. Під час спілкування між слідчими та особою відбувається не просто обмін інформацією, а й виникають функціонально-рольові й міжособистісні відносини, тим самим по можливості, залежно від статусу особи у справі, встановлюється психологічний контакт. На нашу думку комунікативна діяльність знаходить своє пряме застосування і в проведенні інструментальної детекції із застосуванням поліграфа. Дане дослідження виступає частиною оперативно-розшукової діяльності, що є складовою досудового провадження, щодо отримання орієнтувальної інформації шляхом проведення тестового опитування особи на основі матеріалів наданих слідством.

Для того, щоб зняти зайву дискусію в цьому питанні думаємо буде правильним розмежувати комунікативну діяльність слідчого та поліграфолога у відношенні до суб'єкта кримінального процесу (допитаного та опитаного).

З точки зору криміналістичної тактики процес становлення психологічного контакту з допитуваним може бути досягнутим завдяки застосуванню слідчим тактико-комунікативної діяльності в ході проведення слідчих дій. Одним з ключових питань виступає комунікативна компетентність слідчого у відношенні суб'єктів кримінального процесу. Вчені розглядають комунікативну компетентність – як усвідомлюваний досвід спілкування, що розвивається між людьми і формується в умовах взаємодії [75, с.291].

Науковець М.В. Боева трактує її наступним чином: "Засновані на особистісних якостях слідчого уміння взаємодіяти з особами, що залучені до

розслідування злочинів, із використанням об'єктивних закономірностей перцепції, комунікації й інтеракції, а також тактичних рекомендацій та прийомів, що мають на меті попередження потенційної і подолання реальної протидії з їх боку встановленню істини у кримінальній справі" [86, с. 96].

Погоджуючись з запропонованою позицією вченого, слід зазначити, що далеко не всі слідчі наділені достатнім рівнем комунікативної компетентності в процесі виконання ними професійних обов'язків. Емпіричне дослідження проведене Л.Д. Удаловою показало, що 63,3 % слідчих легко вступають у спілкування із людьми, а 36,7 % відчують ускладнення при професійному спілкуванні [430, с. 138].

На заваді можуть стати різні чинники, які пов'язані з:

- інтелектуальним рівнем підготовки слідчого та його індивідуальними якостями як особи;
- віком особи й досвідом практичної роботи у правоохоронних органах;
- відношенням до виконання поставлених перед ними завдань тощо.

У свою чергу науковці виділяються наступні компоненти тактико-комунікативної компетентності слідчого:

- а) психічні якості слідчого, які змінюються під час слідчої діяльності;
- б) оволодіння специфічними особливостями такої діяльності та науковими даними з психології особистості, а також об'єктивними психологічними закономірностями комунікації;
- в) уміння здійснювати самоподачу;
- г) здатність встановлювати та підтримувати з учасниками процесу психологічний контакт та позитивні міжособистісні відносини;
- д) можливість використовувати види психологічних контактів – імперативний, маніпулятивний, гуманістичний, а також всі види вербальних та невербальних засобів комунікації;
- е) уміння подолати соціальні, психологічні та культурні бар'єри при спілкуванні;
- є) використовувати при необхідності допустимі тактичні засоби,

прийоми, комбінації, які рекомендовані криміналістами та психологами [430, с. 141].

Тактико-комунікативна діяльність слідчого в ході проведення процесуальних заходів має свої особливості. По-перше, спілкування проходить у процесуальній формі; по-друге, суб'єкти мають різний процесуальний статус, завдання та цілі такої комунікації; по-третє, процес спілкування керується слідчим, який уповноважений вести розслідування.

Тому можна сказати, що при спілкуванні слідчому необхідно враховувати емоційно-психічний стан особи, його темперамент, характер, установки, спрямованість особистості. При такому керованому спілкуванні, особа, на яку здійснюється вплив слідчим, безпроблемно погодиться на встановлення з нею психологічного контакту і добровільно повідомить інформацію, яка зберігається у неї в пам'яті про подію злочину.

Кримінально-процесуально закріплено – вербальними слідчими діями є допит, очна ставка, пред'явлення для впізнання. З-поміж них, найбільш ґрунтовнішою, значимою і поширенішою виступає допит. (Позиції окремих дослідників сходяться у доцільності застосування поліграфа при реалізації даної слідчої дії. Ми категорично проти такого об'єднання і аргументовані доводи з цього питання нами висвітлені у наступному розділі даного наукового дослідження).

Основна мета цієї слідчої дії – отримання повних і достовірних показань від учасника кримінального процесу. Тому проводячи допит, слідчому необхідно зняти емоційну напругу, якщо цього не зробити, дана слідча дія не принесе очікуваних результатів [428, с. 172-174].

Слідчий має вивчити особистість та передбачити як дана особа буде себе поводити під час проведення допиту. При цьому слід пам'ятати – допитуваний суб'єкт може також виробити власну тактику під час комунікативного спілкування. Таку ситуацію обов'язково необхідно передбачити слідчим заздалегідь і її нейтралізувати.

У використанні тактичної діяльності найбільший інтерес викликає реакція допитуваного в ситуаціях екстремального характеру, які виникають раптово. За таких обставин слідчий має можливість оцінити думки, дії, розуміння допитуваного та вивчити його сутність. Правильне розуміння та інтерпретація реакції вимагає від уповноваженого законом суб'єкта розслідування злочинів постійну готовність до сприйняття й обробки вихідної інформації від допитуваного. Правильна діагностика реакції надасть можливість керувати ходом вербального спілкування. При цьому слідчий може здійснювати правомірний психологічний вплив на допитуваного. Прикладом такого впливу є рефлексивне управління слідчим контактною взаємодією. Така дія стимулює діяльність допитуваного, що змушує його давати правдиві показання.

Рефлексивне управління – це засноване на імітації думок допитуваного управління його діяльністю із прийняттям обґрунтованого рішення. Воно можливе внаслідок надання йому підстав для прийняття необхідного, бажаного рішення [371, с. 189].

Дане поняття тісно пов'язане з поняттям рефлексії, що означає здатність суб'єкта відображати у своїй свідомості думки іншої особи. Слід наголосити, що це не просто вплив на людину, а можливість передбачити її дії. Отже, рефлексивне управління пов'язане з прогнозом дій іншої особи. Слідчий має усунути протиріччя між наміченим планом дій та його виконанням. Для цього необхідно виконати такі види інтелектуальної діяльності:

- аналіз та оцінку ситуації допиту;
- вибір найбільш оптимальних способів дій у даній ситуації.

Ефективність діяльності слідчого залежить від наявних у його свідомості "типових моделей" та сформованих умінь.

Їх можна побудувати у кілька типів моделей, визначених позицією допитуваного:

- підбір та оцінка інформації допитуваним є упередженою. За такої моделі злочинець сприймає інформацію тільки з одного боку. Він

вважає, що йому вдалося переконливо донести інформацію, в яку повірить слідчий.

- допитуваний обирає позицію викладення хибних показань, сподіваючись на безкарність такого діяння. Тим самим допитуваний намагається ввести в оману слідчого.
- перекручування доказової інформації. Вона може бути результатом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Викладення неправдивих показань може приховуватися безконфліктною ситуацією.
- вибір позиції допитуваної особи, за якої інформація, спрямована на зміну ситуативної установки, не змінює установку, а підсилює її. Особа надає неправдиві показання, наполягаючи на них. У такій ситуації допитуваний вороже ставиться до слідчого.
- вчинення допитуваним максимального опору, шляхом відмови від колишніх показань, зміни своєї позиції.
- позиція "ва-банк", за якою допитуваний швидко змінює ситуацію з вигодою для себе. Особливість даної поведінки – різка зміна відносин допитуваного зі слідчим.
- постійне нарощування роздратування особи, яке закінчується "вибухом". Емоційна розрядка має різні наслідки.
- позиція допитуваного, яка говорить про помилкову оцінку ситуації. Наприклад, водії при дорожньо-транспортній пригоді часто занижують свої показники реальності швидкості руху свого автомобіля. Лише автотехнічна експертиза доведе правдивість цих тверджень водія [428, с. 174-178].

Названі типові моделі дозволяють слідчому прогнозувати показання та швидко на них реагувати. Ситуації, що виходять за межі названих моделей вимагають від слідчого застосування творчих методів, які будуть найбільш прийнятними для ситуації. Допитуваний може проявляти як явну, так і приховану агресію. Уповноваженому суб'єкту розслідування злочину

необхідно змінити емоційний режим відносин. Для цього йому необхідно постійно стежити за станом особи, яка допитується.

Варто зазначити, що слідчому не завжди вдається об'єктивно оцінити інформацію через:

- упередженість думки про можливість допитуваної особи;
- прагнення реалізації свого задуму;
- завищену самооцінку слідчого [430, с. 154].

Практичний працівник ОВС може використати стратегію руйнуючої доктрини, якщо не впевнений у власному становищі. У випадку виграшної стратегії допитуваного слідчий має вдатися до психологічної протидії під час допиту. Він може використовувати не процесуальний тактичний прийом із застосуванням «легенди». Зовнішній прояв якого виглядатиме нібито слідчий погоджується з показаннями допитуваного, а потім непередбачувано для допитуваного подає докази, що суперечать його показанням, тим самим вказує на його винуватість у справі.

При спілкуванні з допитуваним слідчий має враховувати вік, стать, освіту особи та говорити на зрозумілій для неї мові.

Якщо допитуваний не йде на контакт, потрібно застосувати елемент спонукання, який впливає на емоції: почуття гордості, гніву, сорому. Надмірний емоційний стан допитуваної особи сприяє розкриттю прихованої інформації. Людина, яка перебуває у збудженому стані, важко контролює свою поведінку.

Метод накопичення позитивних відповідей використовується, якщо допитуваний вагається у наданні правдивих показань. У такому разі після викладення обставин справи, йому необхідно задати запитання, на які будуть отримані ствердні відповіді. Після цього слідчий переходить до запитань, які містять розбіжності. Це викличе в допитуваного збереження встановленого контакту зі слідчим.

За умови, якщо особа однозначно вирішила давати неправдиві показання, то слідчий має обрати один із таких варіантів:

а) "допущення легенди" використовується, коли слідчий не має достатньо доказів. Допитуваний має можливість самостійно заплутуватися у брехні. Показання може містити обмову, яка сприятиме розслідуванню справи. Завершальним етапом цього прийому є подання доказів допитуваному, котрі вказують на його причетність до злочину.

б) слідчий відразу припиняє неправдиві показання на допиті, представляючи наявні докази. Слідчий пояснює допитуваній особі про доцільність правдивих показань з метою врахування всіх пом'якшувальних обставин для зміни міри покарання [430, с. 157].

Важливо створити "емоційну рівновагу" під час допиту. Даний прийом застосовується після вільної розповіді, коли допитуваний дав правдиві показання по деяких обставинах справи.

Після цього слідчий ставить запитання, яке викликає позитивну емоцію, одразу змінюючи його негативним. Закінчує запитанням, яке нейтралізує негативну реакцію.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що професіоналізм слідчого залежить від багатьох складових, оволодіння якими дасть можливість реалізувати поставлену мету процесуального заходу. Серед яких одне із чільних місць посідає тактико-комунікативна діяльність слідчого, знання якої багато в чому залежать від досвіду практичної роботи у даній сфері, а також знань інших наук, зокрема криміналістики та психології.

Дещо іншою за формою і змістом є тактико-комунікативна діяльність поліграфолога у реалізації ним завдання при проведенні інструментальної лай-детекції. Як наголошувалося нами вище, вона спрямована до кількох різних суб'єктів з різними процесуальними статусами, зокрема: ініціюючої сторони поліграфологічного дослідження (органу дізнання та слідства), сторони захисту та потенційної тестово-опитуваної на поліграфі особи.

До кожного з них спеціаліст має виробити свою тактику та комунікативне спілкування в процесі реалізації психофізіологічного дослідження. Що стосується тактико-комунікативної діяльності

поліграфолога зі стороною захисту, то вона має номінальний зміст. Таке спілкування здійснюється або ж під час тактико-організаційної процедури інструментальної детекції, на чому ми наголошували вище, або ж на етапі після тестової бесіди з опитуваним. Можливий також обмін інформаційними даними між поліграфологом та адвокатом за результатом проведення зазначеного заходу та формуванням висновку спеціаліста. За будь-яких обставин справи, підтвердження інструментальною детекцією участі підзахисного у розслідуванні злочину чи спростуванні попередніх висновків слідства, щодо даної особи, переважною більшістю спілкування між адвокатом і спеціалістом містять позитивно налаштований характер взаємовідносин. Прояв конфліктності може проявитися з причини не професійного проведення поліграфологом психофізіологічного дослідження, або ж неналежного чи упередженого формування висновку спеціаліста. За таких обставин, сторона захисту має право ставити питання перед ініціюючою стороною проведення додаткового, повторного чи комплексного психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа. А у разі відмови у такому проханні, самостійно ініціювати повторне тестове опитування підзахисного у іншій установі, яка спеціалізується на таких дослідженнях.

Натомість іншого змісту набувають відносини спілкування між спеціалістом-поліграфологом і слідчим, як однією із зацікавлених сторін ініціатора інструментальної детекції. Слід зазначити, що між цими суб'єктами виробляється специфічна комунікативна діяльність. Вона будується у специфічних взаємовідносинах, які спрямовані у межах розслідування кримінальної справи у поєднаннях з можливостями науково-технічного приладу та спеціальними знаннями спеціаліста-поліграфолога [266, с.125-137; 140]. Тому така діяльність може мати два варіанти взаємовідносин: пасивний і активний. Перший відображає пасивну тактику взаємовідносин. Спеціаліст, отримавши від ініціатора завдання і перелік орієнтуючих запитань, самостійно готує тести і без їх обговорення із слідчим

проводить тестове опитування особи та аналізує їх результати і формулює висновок дослідження.

Другий – варіант взаємовідносин активний, він сприяє більш глибокому використанню інформаційного потенціалу опитування. Спеціаліст та ініціатор такого дослідження разом складають запитання, проводять обговорення результатів, готують нові запитання. Поліграфолог відразу дає висновок найважливіших пунктів опитування, а довідку оформляє і передає ініціатору пізніше. При тому, особи, що проходили інструментальне детекціювання не володіють результатами проведеного заходу до моменту оформлення висновку спеціаліста-поліграфолога, як документа дослідження. Натомість для ініціатора такі дані можуть бути доступними як під час проведення інструментальної лай-детекції так і по її закінченню.

На наш погляд, активний варіант взаємовідносин, уособлює більш правильний підхід проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа. Оскільки мова йде про встановлення об'єктивної істини у справі, відповідно між ініціатором та спеціалістом-поліграфологом має бути не просто контакт у ситуації, яка склалася, а тісні взаємовідносини. Обидва учасники поліграфологічного дослідження, діючи в межах своїх повноважень досягають однієї поставленої мети – з'ясування правди. При тому, слід зважити на важливу обставину – тестове опитування особи на поліграфі, в тому числі й підозрюваного у злочині, може мати різний фінал результату такого дослідження. Принаймі нами вбачається три варіанти таких ситуацій, а саме:

- За умови, коли результати тестових опитувань підозрюваного містять неординарний характер відповідей, тим самим потребує:

по-перше, додатково переконатися, що опитувана особа відповідає заявленим обов'язковим вимогам проведення інструментальної детекції (не хвора, не вагітна, не перебуває в стані алкогольної, снодійної, психотропної, наркотичної та іншої дії);

по-друге, потрібно переглянути перелік підготовлених запитань, чи не

містять вони певні неточності, неконкретності, протиріччя тощо;
по-третє, підсилити тестове опитування уточнюючими, контрольними та провокаційними запитаннями.

- У випадку, коли не підтверджується участь особи у конкретній кримінальній справі, яка розслідується слід діяти в такий спосіб:

по-перше, з'ясувати яке відношення має дана особа до розслідуваної події і чому, на її думку, могла виникнути підозра саме на неї;
по-друге, повідомити опитуваній особі про результати проведення поліграфологічного дослідження з метою зняття емоційної напруги як результату психофізіологічних реакцій людського організму;
по-третє, пересвідчитися чи немає претензій в опитуваної особи до організації підготовки, процедури проведення та оголошення результатів дослідження на апаратно-програмному комплексі.

- Якщо результати перевірки на поліграфі, вказують на причетність особи до злочину, тоді алгоритм дій виглядатиме наступним чином:

по-перше, необхідно пред'явити ініціатору, а потім вже й опитуваному отримані результати дослідження у вигляді письмового висновку спеціаліста;
по-друге, встановити чи готова підозрювана особа до щиросердного зізнання у скоєному та подальшій її співпраці з правоохоронними органами у об'єктивності розслідування кримінальної справи;
по-третє, переконатися, що в опитуваної особи на поліграфі та її захисників (адвокатів) відсутні претензії до процедури проведеного дослідження. Якщо ж вони виникають – розібратися і з'ясувати їх суть та запропонувати механізм розв'язання.

Немаловажною складовою досягнення поставленої мети є застосування тактико-комунікативної діяльності між спеціалістом (оператором поліграфа) та потенційним опитуваним на етапі підготовки та в ході проведення поліграфологічного дослідження. З точки зору криміналістичної тактики це є процесом встановлення психологічного контакту з опитуваним і він може

бути досягнутим завдяки застосуванню спеціалістом спеціальних знань, як складової компетентності фахівця у окремо взятій сфері наукових знань [273, с.212-217; 298; 258].

Тому така тактико-комунікативна діяльність у відносинах спеціаліста-поліграфолога з особою, щодо якої планується проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа потребує особливого до себе ставлення. Слід зазначити, що спілкування відбувається не лише в ході проведення тестового опитування особи, а й на етапах підготовки до інструментальної детекції та по її завершенню. Але розпочинається комунікативна діяльність між зазначеними особами з моменту отримання від потенційного опитуваного дозволу на проведення психофізіологічного дослідження, оскільки він має бути лише добровільним і письмово оформленим. Прерогативу отримання такої згоди від особи повинен взяти на себе спеціаліст, який проводитиме тестове опитування, а не ініціююча сторона дослідження. Це дає можливість поліграфологу ще до початку проведення даного заходу, під час спілкування з особою, скласти уявлення про потенційного опитуваного на поліграфі. Важливо, щоб комп'ютерне тестування було проведено відразу після отримання згоди від опитуваного. В іншому випадку особа, яка приховує важливу інформацію, може психологічно підготуватися до такого дослідження, обдумати способи прихованої протидії спеціалісту або навіть відмовитися взагалі. Але, при грамотному та кваліфікованому підході спеціаліста до реалізації дослідження, на практиці мало хто з майбутніх піддослідних від неї відмовляється.

Оператор поліграфа повинен тактично правильно організувати підготовчі дії майбутнього проведення заходу. Спокійно, дохідливо пояснити особі, що запропонована процедура проводиться у першу чергу в не в інтересах ініціатора, а її самої, так як це дає можливість органам слідства переконатися у щирості раніше наданих нею показань. Як правило, особи, які не є причетними до розслідуваної справи, беззаперечно погоджуються на

інструментальну детекцію, навіть самі ініціюють її проведення, розуміючи, що таким чином можуть бути виправданими від необґрунтованих обвинувачень у злочині. Причетні особи до злочину, також нерідко погоджуються на цю процедуру, оскільки вважають своє волевиявлення правоохоронцями буде розцінено як крок до ширості та сприяння у розслідуванні справи.

Під час спілкування спеціаліст-поліграфолог має демонструвати свою незалежність від слідства, тим самим налаштовувати опитуваного на встановлення з нею психологічного контакту, як особи, котра є незацікавленою у результаті справи. Має переконати потенційного опитуваного, що він, як суб'єкт, який володіє спеціальними знаннями у сфері поліграфології та наділений певними повноваженнями, намагатиметься з використанням науково-технічного приладу допомогти слідству і особі лише у встановленні та з'ясуванні обставин справи.

Демонстрування з боку спеціаліста доброзичливого відношення до опитуваної на поліграфі особи, тактико-комунікативної майстерності у побудові діалогу дасть можливість спокійно, зважено провести тестове опитування суб'єкта кримінального процесу і досягти результату дослідження [490]. Міжнародна практика показує, що надання отриманих результатів тесту має сильну психологічну дію і приблизно в 20% схиляє до визнання своєї вини опитуваним. Найбільш ефективно це відбувається під час післятестової розмови. Американський поліграфолог Р.М. Фергерсон вважає: "... особа, неправдивість показань якої підтверджена поліграфом, скоріше скаже правду за відсутності суб'єкта, який веде справу. Залишаючись наодинці зі спеціалістом, особа отримує оптимальну можливість бути щирою з мінімальним завданням шкоди особистій гідності та гордості" [75, с. 107].

В.О. Образцов наголошує: "... подібний сценарій розвитку подій можливий по відношенню до особистості, якій притаманна низька волева характеристика, а її конкретний психоемоційний стан визначається як "хаос" [395, с. 124].

У такому випадку одні лише результати тестів можуть не дати позитивного ефекту і краще певний час не ознайомлювати з ними особу. Доцільніше провести повторно слідчі дії (огляд, допит, обшук тощо) з метою процесуального підтвердження даних отриманих поліграфологічним дослідженням. Тобто, отримане зізнання вини у злочині необхідно без зволікань процесуально зафіксувати шляхом проведення допиту. Лише після цього, враховуючи зібрані докази та орієнтовну інформацію, слід тактично-вдумливо підійти до реалізації подальших питань слідства в цілому.

3.4. Психодіагностика особистості та формування соціально-психологічної установки як фактора адаптації опитуваного під час психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа

Потреба в психодіагностиці особистості під час розслідування злочинів виникає внаслідок тактичної необхідності бути обізнаним про людину, яку необхідно допитувати, особливо в тих випадках, коли у слідчого недостатньо доказів, а єдиним їхнім джерелом є сам обвинувачений. В такій ситуації слідчий не зволікаючи здійснює пряме виявлення якостей і особливостей, сильних та слабких сторін допитуваної особи, а потім, використовуючи свої спостереження, впливає на психіку людини [436, с.4].

Психодіагностика – це галузь психології, яка вивчає способи розпізнавання і вимірювання індивідуально-психологічних особливостей людини (властивостей особистості та особливостей інтелекту), теорію й практику визначення психологічного діагнозу. Основу психодіагностики складає психометрика, яка займається кількісним вимірюванням індивідуально-психологічних особливостей. Розпізнавання та вимірювання здійснюється за допомогою методів психодіагностики [87; 408, с.309-315].

У юридичній літературі, зокрема в окремих дослідженнях щодо проведення допиту, досить ґрунтовно вказується і про важливість знання особи обвинуваченого і про значення її діагностики. Погляди значної частини науковців збігаються, коли мова йде про необхідність володіння

певними відомостями про особу безпосередньо до допиту, а також пізнати її під час проведення цієї слідчої дії [348, с.104-108; 237, с.71-73].

Необхідність швидко орієнтуватися в психологічних особливостях людини – один з найбільш складних аспектів у роботі спеціаліста-поліграфолога. За короткий проміжок часу йому потрібно зрозуміти, як взаємодіяти з опитуваною особою для того, щоб обрати максимально ефективну стратегію поведінки, якісно і результативно вирішити поставлену задачу [480].

Зокрема, необхідно вдало провести передтестову бесіду, щоб в опитуваної особи виникла емоційна довіра до спеціаліста-поліграфолога, а також розташувати її на щирість у спілкуванні до себе, одночасно підлаштуватися під її індивідуальні особистісні особливості. Більше того, розуміння психологічної сутності опитуваної особи має дозволити комплексно дослідити його поведінку в цілому, і, що не менш важливо – безконфліктно завершити процедуру проведення інструментальної детекції [319, с. 108-109; 88, с.32-47].

Все це вимагає від спеціаліста-поліграфолога спеціальних знань і навичок, якими, на жаль, не завжди володіє людина, що проводить психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа. Крім того, комп'ютерне тестове опитування нерідко супроводжується дефіцитом часу, а це в свою чергу створює певні труднощі для правильної оцінки особистості людини, яка з'явилась на допит, що не завжди дозволяє ефективно використовувати навіть існуючі знання і навички. Спроби вирішити цю проблему призвели до ідеї створення комп'ютерної психологічної експрес-діагностики та прогнозу поведінки на кшталт особистості людини, яка з'явилась на допит із можливістю використання поліграфа.

Основне завдання такого заходу полягає в тому, щоб краще зрозуміти поведінку опитуваної особи і, як наслідок, зробити її передбачуваною для спеціаліста-поліграфолога. З цією метою розроблено спеціалізований програмний модуль оперативної психодіагностики, який в даний час

впроваджений в комп'ютерний поліграф. Даний модуль – це так званий віртуальний партнер, створений з однієї боку для того, щоб полегшити роботу спеціаліста-поліграфолога, а з іншого – зробити її більш точною і ефективною [116, с.136].

Історія людства і науки знає чимало спроб прогнозування поведінки людини, ґрунтуючись на певних зовнішніх, внутрішніх (психологічних) чи інших ознаках. Це і поділ людей на групи за їх темпераментом: флегматиків, холериків, сангвініків, меланхоліків, ідея якого належить ще Гіппократу та вивченням вищої нервової діяльності людини [114, с.54] і Ч. Ломброзо зі запропонованою теорією фізіогномічних ознак потенційних злочинців і Є. Кречмер, який вивчав зв'язок між будовою тіла і характером людини тощо, або окремими біологічними чи фізіологічними основами особистості [111, с.33].

Часто в якості об'єктів дослідження обирають окремі соціальні якості і здібності особистості, зокрема, це такі риси особистості, як: стриманість, відвертість, активність, сугестивність, вразливість, товариськість, замкнутість.

Незважаючи на суперечливе ставлення до спроб будь-яким чином систематизувати причини всього різноманіття і неповторності людської поведінки, ідеї про те, що ці відмінності існують, і їх можна класифікувати, й досі не покидають спеціалістів-психофізіологів, що вивчають так званий "людський фактор".

Вперше, про наявність певної структури в психіці людини зазначив З. Фрейд. Саме він увів поняття свідомість (ego), підсвідомість (super- ego) і надсвідомість (id). У структурі особистості вчений виділяв "Воно, Я, над-Я (Id, Ego, супер-Ego) " [253].

Цю ідею зміг розвинути і вдосконалити його учень К. Юнг, який, у свою чергу, зауважив, що структура психіки по-різному проявляється у різних людей. Це й лягло в основу створеної ним класифікації психологічних типів. Вчений виявив, що люди відрізняються між собою способом усвідомлення

світу, себе, і зв'язку з цим світом. У 1921 р. Карл Юнг у своїй книзі "Психологічні типи" увів в науковий обіг терміни "інтроверсія" та "екстраверсія". Для вченого "інтроверсія" означала звернення лібідо всередину ("мотивуюча сила належить, перш за все, суб'єкту, тоді як об'єкту належить найважливіше вторинне значення"), а "екстраверсія" – напрям лібідо зовні (проявляється в перекладенні інтересу ззовні, від суб'єкта до об'єкта). При цьому він зазначав, що "в кожній людині є загальні механізми екстраверсії та інтроверсії, і лише відносна перевага одного чи іншого визначає психологічний тип". Іншими словами, в природі немає абсолютно чистих інтровертів і екстравертів. Проте завжди є "перевага" в ту чи іншу сторону, що і дозволяє в кінцевому підсумку кваліфікувати людей як: екстравертів або інтровертів. Працюючи з пацієнтами, К. Юнг помітив, що є деякі закономірності в тому, якою інформацією вони найчастіше оперують [474, с.321].

Опираючись на наукову позицію вченого, доходимо висновку, що одним людям легше працювати з доказами та умовиводами (логіки), іншим – з почуттями людей (емоцій). При тому, окремі з них звикли довіряти своїм внутрішнім відчуттям (інтуїції), а решті – ближче сприйняття і аналіз зовнішніх і внутрішніх подразників (відчуття). Саме такі спостереження дозволили виділити в структурі психіки людини чотири базові функції: мислення, почуття, інтуїцію й відчуття, і розділити їх на класи:

- раціональні: почуття (добре – погано, красиво – некрасиво) і мислення (правильно – неправильно);
- ірраціональні: відчуття (тут і зараз);
- інтуїція (поживемо – побачимо).

Ідеї К. Юнга знайшли своїх послідовників, які поєднали його психологічну типологію та інформативність, зокрема, литовська вчена Аушра Аугустінавічюте створила новий науковий напрям, який назвала соціонікою [45] (від лат. *societas* – суспільство) – вчення про сприйняття людиною інформації щодо навколишньої реальності і інформаційну

взаємодію між людьми. У більш вузькому прикладному сенсі – про одну із сторін психологічної сумісності, ключовим поняттям якої є “тип інформаційного метаболізму” [393].

Науковець дослідила і аргументовано довела, що соціоніка існує серед шістнадцяти типів людей, яких можна класифікувати за чотирма парами ознак, визначаючи тим самим провідні способи енерго-інформаційного обміну. Завдяки цьому вченню вдається глибше зрозуміти можливості людей та принципи їх психологічної сумісності. Вказала, що в рамках однієї віднесеної групи людей, можна виявити різноманітність характерологічних особливостей, при тому способи інформаційного обміну між ними будуть залишатися певною мірою, константними, і відповідатимуть кваліфікуючій ознаці. Тобто, представники одного типу, незалежно від виховання, життєвих потреб та способів їх задоволення створюють ілюзію нібито вони являю собою різні групи людей, а насправді є носіями одного соціонічного класу.

А. Аугустінавічюте наголошує – дана типологія не аналізує і не описує конкретну особистість, вона лише характеризує інтелектуальні здібності і потенціал людини, проте не кількісний показник інтелекту. Так званий "тип інформаційного метаболізму" (спосіб засвоєння, обробки і передачі інформації психікою) – це відображення структурних відмінностей та особливостей сприйняття і мислення людей, а також аналіз того, яким чином проявляються ці структури в схильностях, здібностях, і в цілому в поведінкових реакціях людини. Все це не означає, що представники одного типу будуть схожі між собою як близнюки. Можуть не збігатися їхні характери, вік або освіта, проте в аналогічних, наприклад, стресових ситуаціях, такі люди діятимуть однаково, спираючись на свої провідні, добре розвинені психічні функції [45, с.115-116].

Дана позиція вченої є обґрунтованою і знаходить всебічну підтримку в науковому колі дослідників цього питання. *Ми у даному дослідженні, підрозділі 3.2. Технології забезпечення тестових опитувань лай-детекції,*

також долучалися до даної теорії. На її основі аналізували типології індивідуума, які базуються на чотирьох дихотомічних ознаках:

- Екстраверсія – інтроверсія;
- Логіка – етика (почуття);
- Інтуїція – сенсорика (відчуття);
- Раціональність – ірраціональність.

Відзначали, що перераховані вище пари не залежать одна від одної, саме тому існує шістнадцять можливих варіантів їх поєднання. Посилаючись на них ми виявляємо різні психофізіологічні реакції людського організму в ході проведення інструментальної детекції.

На сьогоднішній день існує багато підходів щодо вивчення та практичного застосування цього поділу, створена значна кількість різноманітних характеристик представників кожного соціонічного типу. Вітчизняними та зарубіжними вченими досліджено можливі варіанти взаємодії між ними. Найбільшого поширення набули термінологічні поняття, запропоновані вченою А. Аугустінавічюте, які відображають усі чотири домінуючі ознаки. Тому, щоб правильно дати назву соціонічному типу, необхідно керуватися науковим здобутком вченої, так зване правило А. Аугустінавічюте. Тобто характеризуючи ту чи іншу групу осіб відштовхуємося від назви, якщо тип раціональний – з раціональної ознаки – логіки або етики, а якщо ірраціональний тип – з ірраціональної функції – інтуїції або сенсорики, наприклад, найменування "логіко-сенсорний інтроверт", або ж "інтуїтивно-етичний екстраверт", і в цих назвах уже не потрібно додатково зазначати функцію раціональності – ірраціональності. Під час проведення поліграфологічного дослідження особливу увагу звертаємо на ці константи, адже різний тип людей потребує різних підходів до сприйняття їх сутності. Залежно від складу розумової діяльності людини мають і будуватися тестові запитання опитувальників. О.Г. Венерина та О.П. Сошніков наголошують: "Варто зазначити, що називаючи людину "логіком", ми не позбавляємо її "етики", тобто емоційної ознаки. А лише

констатуємо той факт, що в особи краще розвинена здатність до логічного аналізу ситуації, ніж емоційного реагування на неї, а це означає, що взаємодіючи з навколишнім інформаційним простором, особа прийматиме рішення, спираючись на свою найбільш розвинену функцію – логіку" [116, с.138].

Тобто, шляхом поєднання базових способів роботи з інформацією формується певна група (тип) людей. Знаючи особливості реагування та взаємодії з навколишнім середовищем кожного з них, спеціаліст має можливість:

- по-перше, визначати сильні і слабкі сторони представників різних типів;
- по-друге, прогнозувати їхню поведінку в різних ситуаціях, у тому числі і під час психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа.

Також, у процесі розробки модуля тестового опитування оперативної психодіагностики спеціалісти-поліграфологи враховують значимість інформації, яка необхідна слідству і впливатиме на індивідуальні особливості опитуваного. Знання сильних сторін особи може допомогти уникнути помилки "пропуску мети", оскільки саме використовуючи найбільш розвинені свої здібності, особа намагатиметься маніпулювати спеціалістом-поліграфологом, а отже, протидіяти психофізіологічному дослідженню інструментальної детекції. Знання слабких сторін, дасть можливість зменшити ймовірність помилки "лжетривоги", оскільки поінформованість спеціаліста-поліграфолога про вразливі місця у структурі психіки опитуваної особи дозволять йому точніше диференціювати його поведінкові реакції. Тим самим, за необхідності, переконати опитувану особу добросовісно відповідати на поставлені запитання дослідження. На етапі підготовки до вказаного модуля спеціаліст визначає категорію (тип) майбутнього опитуваного, шляхом перевірки даних особи через спеціальну модифіковану програму, додану в комп'ютерне устаткування. Респонденту пропонується під час передтестової бесіди зробити вибір між протилежними за змістом твердженнями, мета яких полягає у визначенні провідних функцій психіки

даної особи [404]. Отримані дані діагностичної перевірки-твердження фіксуються програмою і видаються на моніторі. По її закінченню тестовий модуль автоматично перетворює інформаційні дані від особи і відносить їх до тієї чи іншої групи (типу) осіб. Спеціаліст-поліграфолог отримує сформований з вибіркового ряду тип опитуваного респондента, а також рекомендації роботи з ним на різних етапах тестового опитування. Однак, не слід виключати можливість допущення помилок під час діагностування, зокрема неправильного віднесення комп'ютерною програмою людини до певної групи (типу) майбутніх опитуваних. Як показує практика такі випадки є поодинокими, але трапляються. Основною причиною їх слугує завчасна підготовка респондента до даної процедури, що пояснюється відсутністю хвилювання і страху перед дослідженням. Також – можливістю простоти сформованих запитань, які мало зачіпають діяльність системи людського організму, що знижує психофізіологічні реакції як прояв на відповідні стимули.

Проте для максимально точної діагностики типу особистості опитуваній особі необхідно дати чітку інструкцію, щоб вона однозначно розуміла, яким чином їй потрібно обирати те чи інше твердження. Від того, наскільки правильно спеціаліст-поліграфолог проведе цей початковий етап, залежатиме ефективність використання отриманих рекомендацій, а вони, у свою чергу, містять наступну інформацію:

- про те, яким чином слід спілкуватися з представником даного типу в ході передтестової бесіди під час розслідування злочинів;
- про нюанси спілкування з опитуваною особою в процесі пред'явлення тестів;
- про те, чи можливо отримати від опитуваної особи зізнання;
- про те, яким чином можна викликати в опитуваної особи втрату контролю над емоціями, а потім знову його повернути до стану рівноваги [116, с.140].

Проведення психофізіологічного дослідження із використанням поліграфа передбачає апаратну фіксацію і наступний аналіз фізіологічних реакцій опитуваної особи, які виникають у неї як відповідь на стимули, що пред'являє спеціаліст-поліграфолог. Одним із найпоширеніших стимулів є питання, з яких складаються тести опитувальника. Головний принцип формування тестів опитувальників полягає в тому, що складне змістовне й узагальнююче значення слова спричиняє ту силу, із якою слово як реальний умовний подразник впливає на процеси вищої нервової діяльності людини. Вища нервова діяльність людини соціально детермінована, тому у сумісній діяльності першої та другої сигнальних систем відображене також і соціальне середовище. При цьому діяльність першої сигнальної системи так само соціально детермінована, як і діяльність другої сигнальної системи [181, с.864-865].

Вони обидві у своїй сумісній роботі детермінують не лише зовнішню, але й внутрішню вегетативну діяльність людського організму, забезпечуючи його динамічну цілісність. Завдяки цьому історично сформована мовленнєва система може провокувати в організмі людини найрізноманітніші реакції, які можна об'єктивно реєструвати за допомогою поліграфа [353, с.132].

Однак, з якою силою проявлятиметься психофізіологічна реакція в опитуваної особи під час психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа, при наданні неправдивої відповіді чи приховуванні інформації, впливає низка факторів, що стосуються як опитуваної особи, так і спеціаліста-поліграфолога. А саме, з боку опитуваної особи важливим є:

- її фізичний стан;
- біологічно зумовлений тип реагування на стресову ситуацію;
- особливості розвитку інтелектуально-мнестичних функцій;
- особистісна значимість соціальних і правових наслідків результатів опитування;
- тактика захисту, яку вона обрала для пояснень кінцевих результатів дослідження;

- сподівання на допомогу адвокатів чи впливових можновладців
- здатність/нездатність до антиципації [270].

Антиципація (від лат. *anticipatio* — передбачення), – передбачення, уявлення про предмет чи подію, що виникає ще до їх безпосереднього сприйняття; очікування настання події. Уявлення про результат того чи іншого процесу, що виникає до його реального настання) [392].

Що стосується спеціаліста-поліграфолога, то протягом всіх етапів підготовки та проведення психофізіологічного опитування за допомогою даного приладу, він повинен дотримуватися принципів когнітивного спілкування. В ході проведення передтестової бесіди йому слід на раціональному рівні повідомити респондентові, специфіку діяльності апаратно-програмних комплексів. Особливості виявлення поліграфом неправдивих даних від особи, яка володіє знаннями про подію злочину та ін. Також вказати, що під час проведення такого дослідження поліграфом реєструються психофізіологічні реакції людського організму та фонові фізіологічні показники, з якими і порівнюються реакції на тестові питання. Спеціалісту необхідно дати пояснення щодо реакцій, котрі можуть виникнути в опитуваній особі за умови ухилення та приховання нею значимої інформації з того чи іншого питання. Тобто, поява "випадкових реакцій", а тим більше – сукупності "випадкових реакцій", виключена ще під час формування опитувальника [270; 409, с.90-102].

Повідомляється все це з однією метою, аби закономірне хвилювання, страх перед процедурою інструментальної детекції не впливали на результати проведених досліджень. Лише після того, як всі ці питання будуть з'ясованими, поліграфолог зможе зробити остаточний висновок проведеного дослідження.

З викладеного випливає – основне завдання психодіагностики особистості та визначення типу поведінки особистості під час проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа полягає в тому,

що поведінка опитуваної особи стає більш зрозумілою і, як наслідок, передбачуваною для спеціаліста-поліграфолога.

Чільне місце в системі діагностики особистості належить формуванню соціально-психологічної установки як фактора адаптації допитуваного під час психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа. З позиції психологічного змісту опитування із використанням поліграфа являє собою нерозривну єдність діяльності, тобто спільної організованої цілеспрямованої активності людей і спілкування – багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, який передбачає обмін інформацією, певну тактику і стратегію взаємодії, сприймання і розуміння суб'єктами спілкування один одного [191, с.312; 463, с.24-26].

У даному випадку варто розглянути феномен установки й окремі аспекти її формування та вплив на процес адаптації до опитування із використанням поліграфа, як нової соціальної ситуації, з якою людина стикається вперше. У вітчизняній науковій літературі, переважною більшістю, установку розглядають з соціально-психологічної точки зору [383; 340; 339], беручи до уваги наступні складові:

- а) психологічний стан схильності суб'єкта до певної активності в певній ситуації;
- б) готовність і внутрішня схильність діяти певним чином, в заданому напрямку;
- в) напрям дій, заданий ззовні [89, с.149].

Зарубіжні спеціально-наукові джерела подають інші підходи до визначення поняття "установка", зокрема:

- свідоме ставлення до будь-якого факту;
- виникнення певного почуття або емоції до факту;
- готовність відповісти певним способом на стимул (об'єкт, поняття або ситуація);
- негативна чи ворожа установка;
- манера; поведінка, позиція; образ дії; тактика;

- позитивна чи негативна оціночна реакція на що-небудь або на кого-небудь, яка виражається в думках, почуттях і цілеспрямованій поведінці [277, с.248-249].

З позиції соціальної психології установка розглядається в якості дослідження психофізіологічних механізмів пристосування організму до передбачуваної ситуації, вибірковості та спрямованості психічних процесів, механізмів неусвідомлюваної регуляції діяльності особистості. Вона використовується при вивченні ставлення особистості до соціальних об'єктів та ситуацій. Тобто, у процесі проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа, установку слід розглядати:

- по-перше, як внутрішню готовність людини, яка з'явилась на опитування, діяти певним способом;
- по-друге, як певне налаштування (з точки зору психічного стану – власне емоції) по відношенню до самої ситуації опитування з використанням поліграфа, і в тому числі до спеціаліста-поліграфолога [369].

Ще одним елементом соціально-психологічного розвитку є адаптація як механізм пристосування. Адаптація – (від лат. *adaptatio* — пристосування) – цілеспрямована системна реакція організму, що забезпечує пристосування будови й функцій організму до умов існування в навколишньому середовищі, до мінливих умов функціонування, інтенсивність і екстенсивність яких спочатку викликає порушення гомеостатичного балансу [473].

Без адаптації було б неможливо підтримувати нормальну життєдіяльність та пристосовуватися до мінливих факторів зовнішнього середовища. Адаптація має життєво важливе значення для організму, оскільки дозволяє не тільки переносити значні та різкі зміни в навколишньому середовищі, а й активно перебудовувати свої фізіологічні функції і поведінку відповідно до цих змін, іноді навіть випереджаючи їх. Адаптація людини формується в процесі еволюції й спрямована на збереження сталості її внутрішнього середовища (гомеостазу). Адаптація і

гомеостаз взаємопов'язані процеси, які доповнюють один одного, і як наслідок визначають функціональний стан організму людини. Крім підтримки констант внутрішнього середовища за допомогою адаптації здійснюється перебудова різних функцій організму, що забезпечують його пристосування до фізичних, емоційних та інших навантажень.

З позиції наукових досліджень поділяють адаптацію на: специфічну і неспецифічну. Специфічна викликає такі зміни в організмі, які спрямовані безпосередньо на усунення або ослаблення дії несприятливого фактора. А неспецифічна – забезпечує активізацію різноманітних захисних систем організму (як фізіологічних, так і захисних психологічних механізмів) [188, с.79; 290, с. 184-196; 476; 159].

Під час проведення інструментальної детекції специфічна адаптація викличе зміни в суб'єктивному ставленні досліджуваного (непричетного до вчинення злочину) до ситуації опитування як до сприятливого фактору, який допоможе встановити "істину" (правдивість інформації, що надана опитуваною особою). З іншого боку, якщо людина, причетна до вчинення злочину, вона буде суб'єктивно ставитися до комп'ютерного тестування, як до особистої загрози, несприятливого чинника, оскільки має на це об'єктивні причини і намагатиметься реалізувати сформовану установку на приховування будь-яких фактів. А в результаті цього проявлятимуться ознаки дезадаптації як у поведінці (на вербальному і невербальному рівнях) так і у фізіологічних реакціях. Причому, для успіху специфічної адаптації основну роль відіграватиме вміння спеціаліста-поліграфолога сформулювати певну установку і (або) зруйнувати стару, оскільки, як правило, опитуваний, непричетний до злочину, приходять на таке дослідження з уже сформованою власною установкою.

Неспецифічна адаптація під час проведення опитування з використанням поліграфа забезпечує активацію захисних систем організму, пов'язаних, в першу чергу, з такими фізіологічними елементами емоційного реагування, як: вегетативно-соматичні (розширення-звуження периферичних

судин, уповільнення-прискорення пульсу і т.д.) і біохімічні (в першу чергу, виділення адреналіноподібних речовин) елементи емоційного реагування в новій, невідомій для опитуваної особи ситуації. Саме ці та деякі інші ознаки відзначають спеціалісти-поліграфологи, розшифровуючи і аналізуючи поліграми проведених досліджень. На цьому етапі проведення поліграфологічного дослідження завдання спеціаліста-поліграфолога полягає у наданні певної інформації про:

- процедуру проведення опитування;
- мету і завдання перевірки;
- безпеку і надійність приладу і т.д., що є одним з найбільш важливих на всіх умовно виділених етапах психофізіологічного дослідження.

Оскільки результат подібної комунікативної діяльності спеціаліста-поліграфолога полягає в тому, що опитувана особа вже не сприймає процедуру інструментальної детекції як дефіцитно-інформативну діяльність. У неї формується установка внутрішнього ставлення або переконання до явищ, що відбуваються. Проте, в ситуації установки на приховування будь-якої інформації, значимої для опитуваної особи, навіть не пов'язаної з дослідженням, акумулюється несвідома мобілізація захисних систем її організму і психіки. Це спричиняє діяльність різних елементів емоційного реагування і провідних захисних механізмів психіки, зокрема виділені вченим-дослідником З. Фрейдом.

У зв'язку із зазначеним, можна зробити висновок про важливість вміння спеціаліста-поліграфолога виділити проблеми, що в даний час хвилюють опитуваного, окрім факту, що перевіряється. У такому випадку існує проблема формування такого аспекту установки, як пріоритет факту, який встановлюється під час поліграфологічного опитування над іншим фактом, про якого відомо опитуваній особі (навіть якщо він містить інформацію про вчинення злочину чи іншого правопорушення) [89, с.150].

Поліграфологічне дослідження слід розглядати як єдність діяльності і спілкування, в першу чергу, спеціаліста-поліграфолога і особи, що проходить

поліграфологічне дослідження. Спеціалісти виділяють три види тестових опитувань із допомогою поліграфа, а саме:

- кадрів, при прийомі на службу (так звані скринінгові перевірки);
- службові розслідування;
- опитування, пов'язані з розслідуванням злочинів [89, с.153; 335; 105, с.23-26; 272, с. 255-259; 422, с.108-115; 47], про які нами детально було викладено у попередньому розділі даного наукового дослідження.

З позиції соціальної психології, зокрема психодіагностики, кожен з вищевказаних видів опитування має свою специфіку у формуванні вищезазначених установок, переслідуючи відповідну мету:

- а) адаптацію опитуваної особи (непричетної до скоєння злочину) до процедури опитування з використанням поліграфа;
- б) активізацію ознак суб'єктивного ставлення до опитування з використанням поліграфа як до особистої загрози, а також їх проявів у поведінці (на вербальному й невербальному рівнях) і змінах фізіологічних реакцій [336, с.251].

Формування соціально-психологічної установки, як чинника адаптації до процедури психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа, включає в себе поняття "оптимального психофізіологічного коридору". Першочергова ціль спеціаліста поліграфа полягає в адаптації опитуваної особи до опитування з використанням поліграфа. Оскільки апріорі, спеціаліст поліграфа висловлює особі, яка з'явилася на дослідження, "свою особисту зацікавленість у підтвердженні правдивості його слів найкращим і найшвидшим способом – за допомогою поліграфа" [336, с.243].

Така психофізіологічна діяльність починається задовго до того моменту, коли людина усвідомить необхідність проходження нею інструментальної детекції. Як правило, вона настає з часу звернення ініціатора до перевірки людини на апаратно-програмному комплексі. Коли окреслюється коло загальних та уточнюючих питань, пов'язаних з темою перевірки і

особистістю опитуваного респондента чи кількох осіб, але не одночасно [216, с.44].

Підготовка та надання поліграфологу необхідних наявних у розпорядженні ініціатора матеріалів і конкретизоване завчасне між ними спілкування, сприяє плануванню сценарію психофізіологічного дослідження. Воно поєднує в собі кількість конкретних прийомів формування установок, з метою адаптації конкретної особи до поліграфологічної перевірки. При цьому, враховуються індивідуальні соціально-психологічні особливості респондента, виявлені, як правило, методом аналізу письмових матеріалів та отриманої від ініціатора усної інформації.

Спілкування, традиційно розглядають, у вигляді складного багатопланового процесу, до якого входять три складові:

- комунікативна сторона спілкування (обмін інформацією між людьми);
- інтерактивна сторона (організація взаємодії між ними);
- перцептивна сторона (процес сприйняття одне одного партнерами по спілкуванню і встановлення взаєморозуміння) [90, с.24-25].

Тобто, під час опитування з використанням поліграфа спеціаліст має виконати ключове завдання – побудувати процес спілкування так, щоб найбільш ефективно реалізувати вищезазначені складові.

Як наголошує О.А. Борисова, при цьому необхідно пам'ятати, що головною метою спеціаліста-поліграфолога буде встановлення об'єктивної істини у справі, а також виявлення приховуваної опитуваним значущої слідству інформації, в умовах, коли:

а) перша складова буде спрямована, з одного боку, на одержання найбільш повної інформації про все, що відомо опитуваному стосовно даного факту або теми, коли і від кого стало відомим, а з іншого боку – на надання опитуваному інформації про суть майбутньої процедури; коротке пояснення людині її прав і обов'язків (містяться в типовому бланку заяви про добровільну згоду); на переконання людини в зацікавленості спеціаліста-

поліграфолога у підтвердженні особистої правдивості найшвидшим способом, тобто за допомогою поліграфа тощо;

б) друга складова буде спрямована на організацію взаємодії – формування установки на ефективне співробітництво (правила поведінки при тестуванні, виключення протидії, уточнення реакцій, які з’являються – взаємодія побудована на довірі до спеціаліста-поліграфолога);

в) третя складова буде спрямована на встановлення взаєморозуміння, а також на можливість адекватної оцінки не тільки міжособистісних відносин, але й особистості опитуваної особи. Таким чином, третя складова процесу спілкування є найбільш важливою і водночас проблематичною, як для успішної адаптації особистості до умов проведення опитування з використанням поліграфа, так і для формування різних установок у опитуваної особи протягом всього психофізіологічного дослідження [89, с. 151].

Гарольд Фельдман, доктор медичних наук у своїй праці: "Посібник з детекції брехні" зазначає, що люди з певними розумовими і фізичними даними складно підлягають перевірці на поліграфі. У таких випадках спеціаліст-поліграфолог самостійно вирішує чи варто здійснювати тестове опитування з використанням поліграфа до цих осіб чи ні? Оператор не мусить проводити психіатричне або фізичне дослідження людини, проте він повинен знати наступне:

– Щодо фізичного стану:

- 1) Певний стан серцевої системи і порушення роботи органів дихання мають прямий вплив на результати перевірки, саме тому, якщо в опитуваної особи є порушення в роботі дихальної або серцево-судинної системи, така особа не підлягає інструментальній детекції. Ці порушення можуть бути розпізнані на ранніх етапах дослідження;
- 2) Можуть не підлягати перевірці нервові і швидко збудливі особи;
- 3) Особи, що звикли до вживання ліків, наркотиків, алкоголю;
- 4) Особи в стані сп’яніння, поранені, які відчують занепокоєння;

- 5) Особи, що страждають сильним фізичним або психічним захворюванням;
- 6) Такі хвороби, як застуда, напади кашлю, сезонна лихоманка, астма, гикавка, сильна алергія – всі вони негативно впливають на інструментальну детекцію.

– Щодо психічного стану:

- 1) Психічно неповноцінні та душевно хворі люди;
- 2) Люди з низьким рівнем інтелекту, оскільки вони практично не відчують моральних переживань через страх бути викритими у брехні. Більше того, вони навіть не можуть відрізнити брехню від правди, а також зрозуміти мету і процедуру тестування за допомогою поліграфа.

– Щодо інших факторів:

- 1) Деякі особи можуть намагатися уникнути або відкласти перевірку, симулюючи психічне або фізичне захворювання;
- 2) Особа, з якою неправильно спілкувалися під час затримання, що передувало перевірці на поліграфі, є заляканою до всіх процедур;
- 3) Емоційно пригнічені особи;
- 4) Люди, що знаходяться під дією заспокійливих і седативних засобів, не підлягає тестуванню до закінчення дії ліків;
- 5) З особами, що занадто бояться процедури тестування, або мають комплекс провини виникають складнощі під час тестування. Проте правильне поводження з такими людьми і чіткі роз'яснення допомагають подолати ці проблеми [435].

Погоджуючись з запропонованими вченими переліком застережень до осіб і процедури проведення поліграфологічного дослідження, наголошуємо, вся діяльність інструментальної детекції враховує ці та інші вимоги на передтестовому етапі реалізації заходу. Більше того, якщо в майбутнього опитуваного не виявлено жодних, зазначених вище, негативних чинників, дослідження на поліграфі реалізовується у відповідності до вимог Основного

Закону України – Конституції, інших законів та підзаконних нормативно-правових актів держави. А саме: забезпечується чітке дотримання ст. 19 та 22, а також ч. 3 ст. 28 Конституції України, відповідно до яких жодна людина без її добровільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам. Тобто, всі без винятку поліграфологи здійснюють тестові опитування лише за умови отримання від людини письмової згоди на проведення інструментальної детекції [1].

Крім того, у бланку, в якому респондент письмово засвідчує згоду на проведення такого заходу, зазначається, що відмова від дослідження не розглядається як ознака причетності до вчинення злочину, який розслідується, а результати поліграфологічного опитування не є доказом у кримінальній справі.

Слід погодитися з думкою Т.Р. Морозової, яка вказує, що "поліграфологічне дослідження не є "різновидом тортур" та "порушень конституційних прав", більше того воно є реальною можливістю для людини, котру підозрюють у вчиненні злочину, швидко (приблизно за 1,5 годин), у достатньо комфортних умовах довести свою непричетність, а також необгрунтованість підозр чи звинувачень" [275, с.227-228].

Таким чином, соціально-психологічну установку слід розглядати як внутрішню готовність людини, яка з'явилась на опитування за допомогою поліграфа, діяти певним способом, і як певне налаштування (з точки зору психічного стану – власне емоції) по відношенню до самої ситуації та до спеціаліста-поліграфолога.

Ще одним елементом соціально-психологічного розвитку є адаптація як механізм пристосування. Формування соціально-психологічної установки, як чинника адаптації до процедури психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа, включає в себе поняття "оптимального психофізіологічного коридору" і є одним із головних завдань спеціаліста поліграфа.

Крім того, проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа мають певні обмеження, що пов'язані з особливостями психічного і фізичного стану організму людини [199, с.32-34; 286]. Сама процедура інструментальної детекції чітко регламентує те, що опитувана особа повинна бути у нормальному психічному і фізичному стані (це означає, що вона не повинна мати больового синдрому, відчувати почуття голоду, потреби у сні тощо). Поліграфологічне дослідження має проводитися лише у оптимальний для людського організму період, у добре провітреному приміщенні, за умови, що опитувана особа комфортно себе почуватиме протягом всього періоду реєстрації поліграфом змін її психофізичних параметрів.

Висновки до Розділу 3.

Дослідивши питання, які стосуються сфери, форм і напрямів застосування інструментальної лай-детекції та технологій щодо забезпечення тактико-психологічних аспектів її реалізації, ми на основі даних психології, етики, окремих криміналістичних теорій, слідчої і судової практики встановили що:

1. Поліграф має полігамну сферу застосування. Чільне місце йому відводиться у діяльності спеціальних зарубіжних служб: військових, розвідувальних, стратегічних, окремих структурних підрозділах, агентствах, відділах. Його долучають у сферу вирішення питань, які стосуються цивільних, трудових, адміністративних спорів, для встановлення складних та не з'ясованих аспектів чи конфліктів. Особливе місце відводиться даному приладу у діяльності вітчизняних та зарубіжних правоохоронних органів. Зарубіжна практика, як правило, використовує поліграф в ході проведення слідчих дій та у формі призначення і проведення судової експертизи. Органи внутрішніх справ України найчастіше застосовують апаратно-програмний комплекс у кримінальному судочинстві, у рамках розслідування кримінальних справ, для з'ясування питань оперативно-розшукової діяльності. Також знаходить своє застосування у роботі з кадрами

(кадровому відборі), для отримання додаткової інформації, щодо учасника перевірки. Такі дослідження мають назву «скрінінгові».

2. Результати вітчизняної та зарубіжної практики застосування поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності аргументовано доводять можливість вирішення за допомогою даного науково-технічного приладу наступних завдань слідства:

- визначити ймовірність причетності опитуваної особи до підготовки та вчинення злочину;
- оцінити достовірність наданої інформації опитуваною особою;
- отримати криміналістично-значущу інформацію щодо невідомих раніше обставин злочину;
- підтвердити висунуту криміналістичну версію;
- зорієнтувати на пошук безвісти зниклих осіб у справі;
- провести пред'явлення для впізнання.

3. Одним з ключових питань досягнення поставленої мети досудового провадження є вироблення тактики поведінки слідчого щодо особи, яка пройшла опитування на поліграфі. З позиції науки криміналістики, процес становлення психологічного контакту з допитуваним може бути досягнутим завдяки застосуванню слідчим тактико-комунікативної діяльності в ході проведення слідчих дій. Чільне місце в ньому належить спілкуванню, як складному багатоплановому процесу встановлення та розвитку контактів між людьми, який включає у себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини. Тактико-комунікативна діяльність слідчого напряму залежить від його компетентності, яка сприймається, як засновані на особистісних якостях слідчого уміння взаємодіяти з особами, що залучені до розслідування злочинів, із використанням об'єктивних закономірностей перцепції, комунікації й інтеракції, а також тактичних рекомендацій та прийомів, що мають на меті попередження потенційної і подолання реальної протидії з їх боку встановленню істини у кримінальній справі.

4. Чільне місце в системі діагностики особистості належить формуванню соціально-психологічної установки як фактора адаптації допитуваного під час психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа. З позиції психологічного змісту тестове опитування із застосуванням інструментальної детекції являє собою нерозривну єдність діяльності, тобто спільної організованої цілеспрямованої активності людей і спілкування – багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, який передбачає обмін інформацією, певну тактику і стратегію взаємодії, сприймання і розуміння суб'єктами спілкування один одного. Тому, основне завдання психодіагностики особистості та визначення типу поведінки особистості під час проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа полягає в тому, що поведінка опитуваної особи стає більш зрозумілою і, як наслідок, передбачуваною для спеціаліста-поліграфолога. Тобто, шляхом поєднання базових способів роботи з інформацією формується певна група (тип) людей. Знаючи особливості реагування та взаємодії з навколишнім середовищем кожного з них, спеціаліст має можливість:

- по-перше, визначати сильні і слабкі сторони представників різних типів;
- по-друге, прогнозувати їхню поведінку в різних ситуаціях, у тому числі і під час психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа.

РОЗДІЛ 4.

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАКРІПЛЕННЯ ДАНИХ, ОТРИМАНИХ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ТЕСТОВИХ ОПИТУВАНЬ НА ПОЛІГРАФІ І ВИКОРИСТАННЯ ЇХ У СУДОВО-СЛІДЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

4.1. Правові підходи щодо реорганізації інструментальної детекції з поліграфологічного дослідження у судову психофізіологічну експертизу із застосуванням поліграфа

Результати опрацювання емпіричної зарубіжної та вітчизняної практики підтверджують активне використання поліграфа в ході розкриття і розслідування злочинів. Однак, на заваді повноцінного зібрання доказів стає відсутність у багатьох країнах світу, в тому числі й Україні, відповідної експертизи, висновки результатів яких сприяють формуванню джерельно-казової бази у кримінальній справі. Поліграфологічні дослідження спеціалістів, на жаль, не є прирівняними до повноцінної експертизи, що й породжує проблематику долучення таких висновків до матеріалів справи та врахування отриманих даних судом [306, с.118].

Судова експертиза – це процесуальна дія, що полягає в дослідженні експертом за дорученням слідчого або судді матеріальних джерел доказової інформації з метою встановлення даних та обставин, які мають значення для об'єктивного вирішення кримінальної справи [464, с. 317].

Слідчим часто доводиться звертатися до осіб, які мають спеціальні знання, для вирішення питань слідства. Враховуючи, що експертиза виступає самостійною процесуальною формою одержання нових і перевірки наявних доказів. Відповідно, отримані в ході експертизи висновки є джерелами доказів, а фактичні дані, що містяться в них самими доказами.

Однак, результати отриманих даних по-різному трактуються досудовим та судовим слідством, залежно від форми застосування спеціальних знань: процесуальної чи не процесуальної. Перша (процесуальна) виступає більш значимою і ефективною, а тому передбачена законом і має юридичну силу. Друга (не процесуальна) містить орієнтуючий, рекомендаційний характер, до якого належить:

- консультативна діяльність спеціаліста щодо тактики і методики проведення слідчої дії;
- довідкова діяльність спеціаліста;
- надання технічної допомоги слідчому під час досудового слідства;
- надання допомоги при проведенні попереднього дослідження об'єктів під час провадження оперативних-розшукових заходів тощо [285, с.330]. Така діяльність спеціаліста у зв'язку з відсутністю процесуальної форми не має юридичної сили – відповідно, її результати дослідження законодавством не визначені як докази.

Експертиза призначається постановою слідчого за порушеною кримінальною справою в якій доручається спеціалісту експертної установи чи відомчої служби, дослідити матеріальні об'єкти, явища або процеси, виявити деякі специфічні ознаки, висловити щодо них оціночне судження і сформулювати висновок, який безпосередньо не впливає з проведеного дослідження. При тому, її слід призначати лише тоді, коли в цьому є дійсна необхідність, коли без відповіді на деякі питання неможливо встановити істину у справі [309, с.320].

Слідчий, суд, адвокат користуються цим опосередкованим джерелом доказів як вмістилищем вивідного знання, спираючись на його високий

науковий авторитет. Разом з тим, цей авторитет не надає висновку експерта наперед встановленої сили і переваги над іншими джерелами доказів [242, с.344].

Слідчий (службова особа органів прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, податкової міліції, обов'язком якої є провадження досудового слідства) [479, с. 251], знаючись на процесуальному праві та криміналістиці, завжди залишається спеціалістом вузького профілю [285, с.327]. Тому, необхідність у співпраці із спеціалістами інших профілів постає тоді, коли власні можливості і знання виявляються недостатніми для ефективної роботи із встановлення фактів у процесі розслідування, виявлення характерних ознак досліджуваних об'єктів тощо.

Оскільки, на стадії досудового провадження часто виникають нез'ясовані питання слідства; визначення оптимальної лінії розслідування злочину; висування та відпрацювання криміналістичних версій; встановлення причетності особи до події злочину тощо – з'являється потреба у отриманні спеціальних знань від спеціалістів та проведенні ціленаправлених досліджень, які сприятимуть ефективному розслідуванню кримінальної справи. Одним із таких досліджень виступає інструментальна детекція психофізіологічних реакцій людського організму за допомогою поліграфа. Відсутність такої експертизи частково заміщується поліграфологічним дослідженням, але чи завжди це є виправданим на практиці спробуємо аргументувати.

Особлива місія у кримінальному процесі, щодо встановлення об'єктивної істини в справі відводиться експерту. Експерт (від лат. слова "*expertus*" — досвідчений) – у праві особа, що володіє спеціальними знаннями й залучається в установленому порядку для проведення експертизи. Експертами можуть бути співробітники державної установи, а також інші фахівці, не зацікавлені в результатах справи [479, с. 91-92].

Експерт — це незацікавлена в справі особа, що володіє спеціальними знаннями й уміннями в окремій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла

і яка залучається у встановленому законом порядку до участі в кримінальному процесі для провадження експертизи.

Згідно зі ст. 75 КПК України в якості експерта може бути викликана будь-яка особа, котра має необхідні спеціальні знання для винесення висновку з питань, що досліджуються [4, с.247]. Як слушно зазначають М.Г. Щербаковський та О.А. Кравченко, спеціальні знання реалізуються в прийомах, методах, способах використання технічних засобів і оцінці отриманих результатів. З іншого боку, ці засоби також є спеціальними, оскільки робота з ними потребує певної теоретичної підготовки і практичного досвіду [469, с. 9].

Правовий статус експерта, певні вимоги до нього встановлені ст. 62, 75, 77, 196, 200-201, 310-311 КПК України, законом України "Про судову експертизу" [10] та підзаконними нормативними актами. Згідно зі ст. 10 Закону України "Про судову експертизу" судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. Експертизи та інші дослідження в експертних установах проводяться співробітниками, які мають вищу освіту, пройшли відповідну підготовку та атестовані як експерти певної спеціальності. Такі та інші процесуальні заходи можуть проводитися в експертних установах позаштатними працівниками цих установ, комплектування складу яких та встановлення порядку їх діяльності покладається на керівника експертної установи.

Ст. 11 Закону України "Про судову експертизу" встановлено перелік осіб, які не можуть бути судовими експертами. Зокрема:

- визнані у встановленому законом порядку недієздатними;
- особи, які мають судимість;
- зацікавлена особа в справі і підлягає відводу.

Згідно зі ст. 75 КПК України, не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від обвинуваченого, потерпілого або ті, що раніше були ревізорами в справі.

А, відповідно, ст. 12 Закону "Про судову експертизу", ст, 54, 62, Тщ КПК України в визначених випадках експерт підлягає відведенню і не може бути залучений до проведення експертизи.

Ст. 384 КК України регулює діяльність стосовно завідомо неправдивого висновку експерта під час провадження дізнання, досудового слідства...;

Ст. 385 КК України за злісне ухилення або відмову без поважних причин від виконання своїх обов'язків...;

Ст. 387 КК України за розголошення без дозволу слідчого даних досудового слідства... тощо.

Натомість спеціаліст – це фізична особа, що досконало володіє певною спеціальністю, має знання і практичні навички у конкретній сфері людської діяльності [285, с.328].

Спеціалістом у кримінальному процесі визнається будь-яка не зацікавлена в результаті справи особа, яка має необхідні спеціальні знання в науці, техніці, мистецтві чи ремеслі або володіє вміннями, навиками у певній галузі діяльності і відповідно до ст. 128-1 КПК України залучається до участі у проведенні слідчої дії для сприяння слідчому в збиранні та дослідженні доказів. Тобто, як експертом так і спеціалістом можуть бути особи, які володіють спеціальними знаннями. Відмінність лише в процесуальному статусі цих суб'єктів. Спеціаліст, використовуючи свої спеціальні знання, надає допомогу слідчому в провадженні слідчих дій, а саме: в пошуку, виявленні, фіксації, вилученні та огляді доказових матеріалів, застосуванні для цього необхідних технічних засобів, наприклад засобів так званої "польової криміналістики" при огляді місця події, тоді як експерт досліджує направлені йому на експертизу докази і формулює висновки за поставленими перед ним питаннями, які мають значення самостійних доказів. Якщо експерт досліджує вже одержані докази і дає висновок, який має самостійне доказове значення, то спеціаліст покликаний надати допомогу в збиранні доказів.

До особи, яка запрошується в якості спеціаліста, закон висуває дві основні вимоги: бути не зацікавленим в результаті справи та мати необхідні

для участі в даній слідчій дії спеціальні знання. При тому закон не обмежує кола слідчих дій, для участі в провадженні яких може, бути залучений спеціаліст. Слідчий запрошує такого суб'єкта у тих випадках, коли він визнає за необхідне використати спеціальні знання та навички при провадженні слідчої дії.

Обов'язковою є участь спеціаліста при проведенні:

а) зовнішнього огляду трупа та судово-медичного освідування особи. Ці дії проводяться за участю судово-медичного експерта або лікаря (ч. 1 ст. 192, ч. 2 ст. 193 КПК України);

б) ексгумації трупа. Ця дія проводиться за присутності судово-медичного експерта (ч. 2 ст. 192 КПК України);

в) допиту неповнолітнього свідка віком до 14 років, а за розсудом слідчого — до 16 років. Ця дія проводиться за присутності педагога, а в разі необхідності (ч. 1 ст. 168 КПК України) — лікаря;

Спеціаліст у кримінальному процесі має право: робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу, пов'язані з виявленням, закріпленням та вилученням доказів; звертатися з дозволу слідчого або суду з запитаннями до осіб, які беруть участь у провадженні слідчої дії; знайомитися зі змістом протоколу слідчої дії, в провадженні якої брав участь спеціаліст. Спеціаліст має також право на винагороду за виконання своїх обов'язків та на відшкодування витрат, пов'язаних зі з'явленням за викликом до правоохоронних органів (ст. 92 КПК України), а також право на забезпечення безпеки.

Відповідно до ст. 128-1 КПК України спеціаліст зобов'язаний: своєчасно з'явитися за викликом; брати участь у провадженні слідчої дії, використовуючи свої спеціальні знання та навички для сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів; звертати увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та закріпленням доказів; давати пояснення з приводу спеціальних питань, що виникають під час провадження слідчої дії. Настановою про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС

України (наказ МВС України № 682 від 30 серпня 1999 року) на експертів-криміналістів, які беруть участь у проведенні слідчих дій як спеціалісти, покладається також обов'язок мати при собі і кваліфіковано використовувати відповідні науково-технічні засоби; проводити необхідні експрес-аналізи виявлених слідів та давати слідчому розгорнуті відомості про можливі прикмети злочинців. Спеціаліст діє за вказівкою слідчого та несе особисту відповідальність за повноту і правильність використання всіх науково-технічних засобів, що є в його розпорядженні і призначені для виявлення, фіксації та вилучення речових доказів.

Спеціаліст підлягає кримінальній відповідальності згідно зі ст. 387 Кримінального кодексу України за розголошення без дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила дізнання чи досудове слідство, даних досудового слідства чи дізнання, якщо був попереджений в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані. При тому, спеціаліст-поліграфолог або експерт-поліграфолог при проведенні експертизи попереджається лише про кримінальну відповідальність за видачу завідома хибного висновку, а при проведенні поліграфологічного дослідження ні [121].

З викладеного доходимо висновку, що різниця між експертом і спеціалістом є номінальною, вона більше стосується процесуального статусу, тобто закріплення того та іншого суб'єкта в нормах кримінально-процесуального законодавства. Саме цей поріг заважає органам досудового і судового слідства в рівній мірі відноситися до результатів проведених досліджень вказаними особами. Як на нас, виходом з даної ситуації є створення відповідної експертизи, яка б могла результати поліграфологічного дослідження відносити до джерел доказового значення у кримінальній справі.

З метою ліквідації такої прогалини, теоретики і практики відшукують можливість введення інструментальної детекції до певного класу, групи та виду експертизи. Аналіз правової практики свідчить про те, що існує

необхідність переоцінки окремих теоретичних положень судової експертизи, в першу чергу пов'язаних з класифікацією, яка існує в системі судових експертиз. Саме вона на даний час потребує переосмислення і уточнення.

Класифікація судових експертиз має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки допомагає визначити напрямки їх методичного та організаційного забезпечення [31].

Характеризуючи диференційованість судових експертиз, вбачається важливим виділити їх наступні істотні ознаки:

- клас судової експертизи визначається її зв'язком з конкретною наукою;
- рід судової експертизи – конкретною групою носіїв юридично значимої для неї інформації;
- поділ судової експертизи на класи і роди диференціює підготовку і перепідготовку експертних кадрів, а також їх компетенцію і спеціалізацію;
- дозволяє особі, що призначає судову експертизу, впевнено орієнтуватися у виборі відповідного роду (виду) експертизи [453, с.124].

Беручи до уваги твердження, що визначення меж і компетенції кожного класу експертизи повинно принципово детермінуватись предметними класифікаціями базових наук, то до одного класу віднесено науки, предметом вивчення яких є різні наукові принципи, методи та засоби відповідних досліджень.

З-поміж загального поділу експертиз в даному випадку ближчою за суттю і змістом виступає судово-медична експертиза. Вона відноситься до класу "медична експертиза", роду "власне медична експертиза", і поєднує в собі наступні види:

- а) судово-медичну експертизу живих осіб;
- б) судово-медичну експертизу речових доказів;
- в) судово-медичну експертизу за матеріалами справи;

г) судово-медичну експертизу лікувальної діяльності;

д) судово-медичну експертизу трупа [276, с.147].

Судово-медична експертиза – це застосування знань у галузі медичних і біологічних наук для вирішення питань, що виникають у процесі розслідування злочинів та розгляду кримінальних, цивільних та адміністративних справ [382, с.14]. Особливим об'єктом дослідження судово-медичної експертизи є людина.

У поєднанні з судово-медичною експертизою активно діє судово-психіатрична експертиза, що розвивається в межах судової психіатрії. Предметом дослідження якої є встановлення наявності або відсутності психічного розладу в особі, направленої на експертне долідження. Об'єктом – виступає як сама людина, так і матеріали кримінальних та цивільних справ. Судово-психіатрична експертиза має свою теоретичну базу і оперує методами та принципами, які відрізняються від тих, які використовує судово-медична експертиза, а, отже, може бути виділена як окремий клас судової експертизи з відповідною класифікацією і спеціалізацією експертів.

На сучасному етапі розвитку науки, значного розвитку набувають психофізіологічні дослідження діяльності людського організму. Психофізіологія – це галузь міждисциплінарних досліджень на межі психології та нейрофізіології, які спрямовані на вивчення психіки разом з її нейрофізіологічним субстратом. Головним завданням психофізіології є пояснення причин психічних явищ через розкриття нейрофізіологічних механізмів, які лежать в їх основі [191, с.328].

Психофізіологія була визначена новим напрямком і отримала свій офіційний статус у 1982 році під час I Міжнародного конгресу психофізіологів, що відбувся в Монреалі. Нині у коло досліджень психофізіології входять такі проблеми, як нейронні механізми відчуттів, сприйняття, пам'яті й навчання, мотивацій та емоцій, мислення і мови, свідомості, поведінки, психічної діяльності, а також зв'язки між обома півкулями головного мозку, діагностика і механізми функціональних станів,

психофізіологія індивідуальних відмінностей, принципи кодування та обробки інформації в нервовій системі [453, с.126].

Американські вчені розуміють психофізіологію як "науку, що вивчає вплив стимулів на один або більше органів чуттів людини для того, щоб визначити та оцінити психічну дію цих стимулів шляхом контролю обраних фізіологічних функцій" [449, с.78; 218].

Основи цієї науки взяті вченими для використання їх у дослідження за допомогою поліграфа. Для нинішнього періоду розвитку наукових знань в цьому напрямку дані психофізіології є значимими для поліграфологічних тестових опитувань людини.

Подальший розвиток наукових психофізіологічних досліджень дав поштовх виділення даного напрямку з медичної сфери в окремий напрямок психофізіології [63, с.117-120; 91, с. 277].

Таким чином, з середини 90-х років минулого століття в спеціальній літературі з'являється термін "судова психофізіологія" (*forensic psychophysiology*) і було віднесено його до юридичної термінології як психофізіологічного методу «детекції брехні». Відомий американський поліграфолог В.Яні наголошував, що вона покликана "забезпечити дослідників і практиків основами теоретичних і прикладних психологічних, фізичних і психофізіологічних знань для розуміння і практичного застосування психофізіологічного методу детекції брехні", а застосування терміну (*forensic*) у назву дисципліни визначає межі тієї частини психофізіології, яка доторкається до юридичної системи – процесами, явищами і додатками, які є невід'ємною функціональною частиною психофізіологічної "детекції брехні" [449, с. 78].

Окремі провідні вітчизняні науковці та дослідники ближнього зарубіжжя активно дискутували навколо питань, що стосувалися психофізіологічної експертизи та віднесення її саме до роду судових експертиз. Так, до недавнього часу психофізіологічну експертизу відносили до класу "судової медичної і психофізіологічної" експертизи. Цієї позиції дотримувалися ряд

вчених, зокрема О.Р. Шляхов наголошував: "Відомо, що судові експертизи прийнято поділяти на класи, роди, види й підвиди, серед яких судова психофізіологічна експертиза, як рід експертизи, відноситься до класу "судово-медична та психофізіологічна експертиза" [467, с.10].

Інші дослідники схиляються до розмежування психофізіологічної експертизи як роду з віднесенням її до відповідного виду. Т.Н. Секераж вважає психофізіологічну експертизу родом експертиз у класі психологічних експертиз [394, с.233].

С.С. Шипшин пропонує поділ даної експертизи на два її види: інженерно-психофізіологічну експертизу водія – учасника дорожньо-транспортної пригоди і експертизу юридично-значущих психофізіологічних особливостей процесуальної особи (обвинуваченого, свідка, потерпілого). Дослідник пізніше у своїх наукових диспутах уточнив та доповнив сам себе. Він наголосив, що судово-психологічна експертиза на противагу психофізіологічній є родовою в окремому класі "психологічній і психофізіологічній" [466, с.222, 223-224]. Також доводить, що зазначені експертні дослідження мають спільність знань, теоретичних джерел і методичних основ і об'єктів, що досліджуються на базі цих знань. Предмет і об'єкт судової психофізіологічної експертизи співвідносяться з предметом і об'єктом судового почеркознавства і авторознавства (оскільки почерк і текст документа є продуктами психічної діяльності суб'єкта); графічної і фоноскопичної експертизи (оскільки усна та писемна мова також продукти психічної діяльності суб'єкта, його емоційного стану); судово-автотехнічною експертизою (оскільки запобігання або вчинення ДТП, окрім технічно обумовленої психологічної можливості суб'єкта є вихідними від психофізіологічних, психологічних особливостей, а також від психічного стану особи) [466 с.222-225].

На думку Є.Н. Холопової важливим кроком подальшого розвитку судової експертизи є виділення класів у межах цього наукового напрямку та

визначення загальних задач щодо вивчення та обґрунтування кожного класу експертиз. Вчена виділяє наступні класи судової експертизи:

- судово-медична експертиза;
- судово-психіатрична експертиза;
- судово-психологічна і судово-патопсихологічна експертиза;
- судово-психофізіологічна експертиза [453, с.130].

Вбачається, що у класі судово-психофізіологічної експертизи – судова психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа буде одним з видів експертиз. На противагу таким твердженням існують виважені позиції інших науковців. Зокрема, Н.М. Данилова наголошує, що принципи психофізіологічних досліджень на відміну психологічним мають визначену специфіку і суттєво розрізняються тим, що передбачають різний вибір підходів до судово-психологічних та судово-психофізіологічних досліджень [145, с. 10].

Г.К. Кравцова та К.М.Холопова акцентують, що нині прикладні психофізіологічні дослідження в основному пов'язані з використанням поліграфа, що явно звужує психофізіологічні дослідження в судовій практиці можливості психофізіологічних експертиз [454, с. 18].

Наразі у науковому колі побутують думки щодо розширення меж психофізіологічного методу додатковим методом комп'ютерного психосемантичного аналізу. Одним з фундаторів цієї теорії є Д.Б. Бердников, який зазначає, що даний метод має значну перевагу з-поміж інших способів отримання інформації (активним розпитуванням, поліграфологічної детекції брехні, фармакологічним тормошенням), зміст якого полягає в наступному:

- 1) за рахунок не усвідомлення тестових стимулів вдається подолати цензуру свідомості досліджуваної особи, тим самим уникнути фальшування результатів;
- 2) швидкість застосування процедури від трьох до дванадцяти хвилин без використання великої кількості відповідних датчиків;

3) можливість виявлення не тільки свідомо прихованої інформації, але й суб'єктивно не усвідомленої важливої інформації [92, с. 235].

Однозначно оцінити таке нововведення як позитивне не виявляється можливим, оскільки у формулюванні новел є дуже багато застережливого, що потребує детального виваженого підходу та з'ясування його особливостей з урахуванням відповідної специфіки.

В цілому можемо констатувати, що психофізіологічна експертиза як самостійний клас експертиз в даний час знаходиться на стадії розробки, і поки ще важко сказати, які роди (види) експертиз в подальшому зможуть бути виділені в якості її структурних елементів. Напевно, психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа – єдиний, на сьогодні, вид психофізіологічної експертизи, який можна вважати в достатній мірі сформованим. Таким чином, найбільш прийнятною процесуальною формою застосування поліграфа в кримінальному судочинстві є психофізіологічна експертиза із застосуванням поліграфа. Це обґрунтовується тим, що в межах психофізіології відбулося виділення судової психофізіологічної експертизи в самостійний клас, що дало можливість систематизувати понятійний апарат психофізіологічної експертизи з урахуванням існуючої теоретичної бази; розробити класифікацію судової психофізіологічної експертизи як класу; розширити сфери використання цього класу експертизи [453, с.125-130; 77; 213, с.49-51].

Тому, закріплення даних психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа шляхом призначення і проведення експертизи є нагальним питанням для переважної більшості зарубіжних країн, а також і України. З урахуванням відсутності єдиної загальноновизнаної методики проведення конкретно-видової експертизи, наразі здійснюються цілеспрямована наукова робота пошуку форми її процесуальної діяльності. На думку дослідників цього питання, погляди якої поділяємо й ми, новостворена судова експертиза має враховувати і бути орієнтованою на вироблення світовою практикою методики проведення тестових опитувань

на поліграфі. З викладеного вбачається, що найближчою за змістом є психофізіологічна експертиза – це процесуальна дія, яка складається із проведення дослідження та оформлення висновку експертом на запитання, вирішення яких потребує спеціальних знань у сфері поліграфологічних досліджень.

Ю.І. Холодний та Я.В. Комісарова зазначають, що на сучасному етапі розвитку методу психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа в Росії можна впевнено констатувати той факт, що його використання цілком вписується в систему методів і засобів сучасної криміналістики. Вийшовши за межі оперативно-розшукової діяльності, метод психофізіологічних досліджень впевнено прокладає дорогу в систему судових експертиз [439, с.18; 219, с.14-17].

Ще в 70-х роках минулого століття відомі російські юристи Г.О. Злобін та С.О. Яні наголошували, що найближчою перспективою постане питання про застосування "інструментальної діагностики брехні" у якості експертизи. А за характером застосування поліграф може бути віднесеним до переліку експертних досліджень [78].

Проаналізувавши теорію і практику зазначеної експертизи, вбачаємо, що актуальними для її поглибленої розробки виступають наступні завдання:

- подальша систематизація понятійного апарату цього класу на основі об'єктивних процесів та інтеграції знань;
- розробка нових підходів до її класифікації у відповідності до положень науки і практики;
- співвідношенні до інших видів судових експертиз.

Ці та інші питання потребують нагального вирішення у зв'язку з активізаційними процесами застосування поліграфа у різні сфери правовідносин, зокрема у кримінально-процесуальну діяльність. Окремі напрацювання в цьому напрямку є. Пропозиції вітчизняних та зарубіжних науковців знаходять своє відображення у публікаціях фахових видань, інших

наукових здобутках і частково висвітлені в матеріалах даного емпіричного дослідження.

Основоположні начала в даному напрямку діяльності закладені вченими Російської Федерації. А саме: публічні виступи критиків судової психофізіологічної експертизи спонукали Федеральну міжвідомчу координаційно-методичну раду з судової експертизи та експертних досліджень (ФМКМР) Російської Федерації доручити робочій групі вивчити питання щодо визначення предмета, об'єкта та завдань дослідження з використанням поліграфа, а також розглянути питання підготовки спеціалістів поліграфологів [442].

І як результат, науковцями у сфері поліграфології, теорії і практики судової експертизи Л.М. Івановим, Я.В. Комісаровою, А.Б. Пеленіциною, В.М. Федоренко та їх послідовниками розроблено та запропоновано Методичні рекомендації щодо застосування інструментальної детекції із застосуванням поліграфа у діяльність правоохоронних органів (*далі за текстом просто Методичні рекомендації, скорочена назва документу*).

На даний час Методичні рекомендації активно використовуються у Центрі незалежної комплексної експертизи і сертифікації систем і технологій (ЦНКЕС), в ході проведення поліграфологічного експертного дослідження. Центральне місце в ній посідає «Видова експертна методика» проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа. Зазначена методика включає загальний порядок здійснення організаційно-дослідницьких дій спеціалістом-поліграфологом під час проведення психофізіологічних експертиз з використанням поліграфа [120, с.59].

Міністерство Юстиції РФ детально вивчивши матеріали дослідників видало наказ від 14.05. 2003 р. № 114, за яким психофізіологічну експертизу із застосуванням поліграфа було зараховано до переліку експертних спеціальностей. Даним документом надається право спеціалістам-поліграфологам самостійного проведення судових експертиз в судово-експертних установах Міністерства Юстиції Російської Федерації. При

цьому, рід експертизи був визначений як "психологічна", а спеціальність експерта з формулюванням "Дослідження психології та психофізіології", саме це й визначило можливість використання поліграфа в судово-експертних закладах Мінюста Росії в межах судово-психологічних досліджень [31].

У цілому Методичні рекомендації, як комплексний документ, який акумулював в собі процедуру організації та проведення експертних досліджень у сфері застосування поліграфа, заслуговує на увагу. Однак окремі її положення викликають певну дискусію. Зокрема, привертають нашу увагу базисні положення результатів роботи робочої групи (ФМКМР), які мають такий зміст: "...Дослідження з використанням поліграфа в формі судової психофізіологічної експертизи (СПФЕ) – їх предмет і об'єкт та завдання – на даний час не мають загально визначеного трактування, а технології підготовки поліграфологів, тим паче, експертів для виконання СПФЕ недостатньо і ті потерпають критики. Однак, реалізація СПФЕ у правоохоронній практиці має наростаючі темпи. Їх питома вага та частота проведення за останні два-три роки посунула на другий план не вирішеність цілого ряду питань теоретичного і технологічного характеру" [200, с.21-22].

Не вдаючись до деталізації змісту всіх базисних положень даного документа, ми хочемо опонувати лише до окремих його позицій – об'єкта та предмета психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа. Слід наголосити, що вони є невід'ємною і визначною ознакою видової приналежності експертного дослідження, джерелом даних про ті чи інші події. В якості об'єкта дослідження слід розглядати фізіологічні прояви перебігу психічних процесів, пов'язані із сприйняттям, закріпленням, збереженням і подальшим відтворенням людиною інформації про певну подію [224, с.13].

Тому центральне місце в ньому відводиться особі – учаснику процесу, який характеризується змінним процесуальним статусом (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, свідок, потерпілий, позивач, відповідач і т.д.),

котру направляють на експертне дослідження з використанням поліграфа. Іншими джерелами інформації (об'єктами пізнання) для експерта є матеріали кримінальної справи, в яких містяться відомості про показання, надані допитуваним раніше, а на основі цих даних вирішується питання щодо можливості проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа, обирається конкретна методика дослідження, характер та послідовність застосування тестів. З позиції бачення Є.Р. Росинської "... даний підхід до визначення об'єкта ПФЕ орієнтований насамперед на класичні канони загальної теорії судової експертизи" [381, с.35].

Відповідно до ст.10 Федерального закону "Про державну судово-експертну діяльність в Російській Федерації" об'єктами досліджень є: речові докази, зразки для порівняльного дослідження, документи, предмети, тварини, трупи та їх частини, а також матеріали справи, по якій проводиться судова експертиза. Дослідження проводяться також відносно живих осіб [18].

В експертній діяльності, пов'язаній з психофізіологічним дослідженням реакцій опитуваного із застосуванням поліграфа, ключове місце посідає людина, яку тестово перевіряють на правдивість її свідчень у справі. Здійснюється така дія із залученням спеціальних знань експертів, оскільки являє собою складне процесуальне завдання. Тому особистість виступає родовим об'єктом багатьох напрямів експертних досліджень (психологічних, психіатричних, соціологічних та ін.), які можуть бути об'єднані в експериментальний клас судової експертизи особистості [180, с.259].

Під час проведення ПФЕ забезпечується реєстрація (контроль) і аналіз (оцінка) фізіологічних показників та психофізіологічних реакцій опитуваної особи, які виникають у відповідь на запропоновані стимули, що підібрані і систематизовані в особливому порядку. Тому, в якості спеціального об'єкта СПФЕ слід розглядати психіку людини, і, перш за все, таке складне явище, як пам'ять (ідеальні сліди відображення), що виражається у здатності людини запам'ятовувати та зберігати в свідомості різні обставини, які відбувались в минулому. Зазначені елементи, що є складовими частинами спеціального

об'єкта СПФЕ, можуть бути досліджені лише через конкретну особистість, ймовірного носія значимої для слідства інформації. Відповідно в якості конкретного об'єкта цієї експертизи необхідно розглядати певну особу – учасника кримінального процесу, яка направлена на дослідження в межах вказаної експертної діяльності. Крім основного конкретного об'єкта на експертизу подаються матеріали кримінальної справи, що містять відомості, необхідні для якісного проведення дослідження. Перевірка поліграфологом підекспертного, шляхом застосування тестового опитування, у поєднанні з матеріалами з конкретної кримінальної справи, яка розслідується виступають об'єктами такого дослідження.

Отже, якщо об'єкт експертизи – це джерело інформації, причому найрізноманітнішої, то предмет – це сама інформація, яку отримують в процесі дослідження об'єкта. Враховуючи, що психічні явища недоступні безпосередньому чуттєвому пізнанню, в предмет СПФЕ входять також поєднані з ними фізіологічні процеси, що фіксуються за допомогою поліграфа, і є об'єктивним критерієм оцінки психічних проявів поведінки людини. На думку В.В.Семенова: "...предмет судової експертизи, призначеної у конкретній кримінальній справі, пов'язаний з предметом доказування та експертним завданням" [395, с.81-82].

Узагальнюючи викладене можна сказати, що головна мета СПФЕ полягає у виявленні актуальної для судочинства прихованої інформації або легалізація інформації про дії, події, факти, які мали місце до проведення процедури даного експертного дослідження щодо учасників кримінального процесу зі змінним процесуальним статусом. Під час розслідування злочину, досягнення даної мети має суттєве значення для встановлення обставин, що входять в предмет доказування.

З-поміж зазначеного позитивним в Методичних рекомендаціях щодо проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа є виокремлення спеціальних знань, що має суттєве значення для даного експертного дослідження.

Відповідно до п. 1.1 даного документу процедура застосування спеціальних знань, пов'язана з використанням технічних засобів, які не спричиняють шкоди життю і здоров'ю людей, що не завдають шкоди навколишньому середовищу і забезпечує здійснення аналізу (оцінки) динаміки психофізіологічних реакцій обстежуваної особи у відповідь на запропоновані їй стимули, з метою перевірки інформації, повідомленої опитуваною особою [278].

Підтримуючи розробників вказаних вище Методичних рекомендацій та поділяючи з ними свої погляди, наголосимо, застосування спеціальних знань є ключовою позицією всього судочинства і експертної діяльності зокрема. А одним із напрямів підвищення ефективності діяльності, спрямованої на попередження, розкриття та розслідування злочинів є використання досягнень науково-технічного прогресу, широке застосування спеціальних знань, впровадження в практику розслідування новітніх науково-технічних засобів, зокрема, поліграфа [302; 207, с.45-52; 352, с. 24-27; 250].

Принциповий підхід до визначення інституту спеціальних знань сформував вчений-криміналіст О.О. Ейсман, який охарактеризував їх як: ".. знання, якими володіє обмежене коло спеціалістів в окремій галузі.." [471, С. 91].

Дещо доповнив дану позицію науковця вчений Р.С. Белкін, додавши у зміст спеціальних знань професійні знання та вміння в області науки, техніки, мистецтва чи ремесла, необхідні для вирішення питань, які виникли при розслідуванні та слуханні в суді конкретних справ [51, С.217; 53, с. 27-34; 54, С. 123-125].

На чому пізніше акцентували свою увагу і О.О. Закатов та Ю.М. Оропай сприймаючи їх як ".. перевірені практикою професійні знання компетентних осіб, їх навички використовувати науково-технічні засоби і прийоми для виявлення, фіксації та дослідження доказів під час проведення слідчої дії" [166, С. 81].

На думку Л.Г. Шапіро та В.В. Степанова володіння спеціальними знаннями є важливою складовою ефективного використання в процесуальній діяльності: вони сприяють вірному визначенню сфери знань, які можуть бути використаними; залучення до участі в слідчій дії відповідного спеціаліста; визначення підстав призначення експертного дослідження, його предмета, а також вирішенню інших питань [460, с. 5].

Питання щодо аналізу інституту спеціальних знань знайшли відображення у поглядах вчених: В.Г. Гончаренка, Г.А. Кушніра, В.К. Лисиченка, В.В. Циркаля, В.І. Шиканова, О.О. Ексархопуло, та ін. [132; 131; 133; 263; 465; 472].

Також вони є закріпленими законодавчо, зокрема у ч.1 ст. 75 КПК України в якій зазначено, що експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань при провадженні в справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання.

Таким чином спеціальні знання можна розглядати — як сукупність сучасних теоретичних знань і спеціальних практичних умінь і навичок у галузі науки, мистецтва чи ремесла, набутих у результаті фахової підготовки або професійного досвіду роботи, що використовуються з метою розкриття, розслідування і попередження злочинів.

Враховуючи, що психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа мають проводитися експертами саме у спеціальних експертних установах, а це є сферою кримінального судочинства, без спеціальних знань спеціалістів тут не обійтися. М.О. Селіванов з цього приводу зазначав: "Оскільки перевірка на поліграфі вимагає застосування спеціальних знань та проведення відповідних досліджень, є всі підстави говорити про те, що у цьому випадку наявні всі ознаки процесуальної дії, що іменується експертизою" [395, с. 65-66].

Я.В. Комісарова та В.В. Семенов наголошують, що психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа як вид судово-психофізіологічної експертизи – це процесуальна дія, що складається з проведення вказаної

процедури та надання висновку експертом з питань, вирішення яких вимагає спеціальних знань у галузі поліграфології і поставлені уповноваженим на те учасником судочинства з метою встановлення обставин, що підлягають доведенню у конкретній справі, шляхом перевірки інформації, що повідомляється обстежуваною особою [220; 405].

О.В. Белюшина зазначає, що перебуваючи на стадії свого становлення цей вид експертизи наглядно продемонстрував всю важливість питань, які склалися на даний момент у вітчизняній технології та практиці використання поліграфа. Практика потребує у СПФЕ, але це зовсім не означає, що такі експертизи повинні проводитися будь-якою ціною і ким завгодно. Слід визнати, що переважна більшість спеціалістів, які виконують на даний час СПФЕ, не володіють рівнем кваліфікації, необхідним для проведення такого виду експертиз, і те, що вони проводять дослідження за допомогою поліграфа, у більшості випадків назвати експертизою неможливо [79, с.28].

Опонуючи думку О.В. Белюшиної та її прихильників, Ю.І. Холодний рекомендує поліграфологам утриматися від проведення експертиз до створення науково-обґрунтованої методики спеціальної психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа, і зокрема, від виконання експертиз, керуючись "Видовою методикою" [439, с. 32; 448].

Інша частина дослідників цього питання стверджують, що це є проміжний етап на шляху становлення такої експертизи і "робота щодо оптимізації "Видової експертної методики" проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа, безумовно, повинна бути продовжена" [224, с.19].

Тому, як ми вже наголошували вище, дані Методичні рекомендації з одного боку є позитивним документом, в якому запропоновано науково обґрунтований практичний механізм концептуалізованих підходів до проведення експертного дослідження із застосуванням поліграфа. З іншого боку, в ньому є ряд прогалин, недоліків, які потребують доповнення, заміни тощо. Зокрема, недолугим виглядає питання сфери використання отриманих

поліграфологічних даних, на якому акцентує свою увагу Ю.І. Холодний. Він вважає, що називати метод і спеціаліста, який його проводить, судовим не є коректним з ряду причин. По-перше, в нинішній час результати перевірок на поліграфі не часто використовуються під час судових засідань. По-друге, застосування перевірок на поліграфі з метою профілактики і попередження злочинів не має жодного відношення до судової практики [442, с. 79; 445].

Ми також поділяємо погляди вченого і вважаємо, що дана позиція є зваженою та обґрунтованою, оскільки:

1) не всі питання, що вирішуються з можливостями застосування поліграфа відносяться до судово-слідчої діяльності, а саме: перевірка на поліграфі у зв'язку з:

- а) працевлаштуванням на державну службу;
- б) допуску до даних, які містять державну таємницю;
- в) забезпечення діяльності, пов'язаної з виробничими процесами в режимних, стратегічних або небезпечних об'єктах та ін.

2) не всіх спеціалістів, які здійснюють перевірку на поліграфі можна зарахувати до категорії судових психофізіологів. Ряд приватних установ, що проводять поліграфологічні дослідження мають низьку якість підготовлених кадрів для цієї сфери. Або ж курси навчання таких спеціалістів здійснюють не у ліцензованих та сертифікованих центрах де є відсутньою або ж низькопробною програма підготовки відповідних фахівців.

Така ситуація не є винятком для однієї окремо взятої держави, вона має розповсюджений характер застосування. Слід визнати, що для багатьох країн залишається недостатньо розробленою теоретична база використання поліграфа з урахуванням специфіки правоохоронної діяльності. У кращому випадку фахівці перебувають у повній залежності від знань, набутих на початкових курсах спеціалістів-поліграфологів, так і не усвідомивши, що переважна більшість із них орієнтовані на бізнес структури, а не на потреби правоохоронців [274, с. 32; 284, с. 94-95; 322; 468, с.48; 323, с.122-124].

Однак пошук нових підходів до вирішення цих значимих питань дає шанс реалістично оцінювати її можливості найближчої перспективи. Нині даного роду експертна діяльність має місце не лише в кримінальному процесі, але й може застосовуватися у цивільному та адміністративному судочинстві. Зокрема, використання психофізіологічної експертизи в практиці цивільних правовідносин в майбутньому надасть ширші можливості для сторін в доказуванні у порівнянні з кримінальним процесом. Вона також може знайти своє застосування у поєднанні з психологічною експертизою під час визнання недійсним правочину, укладеного громадянином, нездатним усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними, укладеним під впливом помилки, обману, насильства, психічного тиску, тяжкої обставини; щодо захисту честі, гідності та ділової репутації; щодо відшкодування моральної шкоди; щодо вирішення спорів про право на виховання дітей, про визнання шлюбу недійсним; захисту інтересів держави тощо [374, с. 27; 77, с. 89-93; 119; 262; 414, с.127; 80].

Перспективний напрямок діяльності відкривається і перед застосуванням такого роду експертиз у справах про адміністративні правопорушення, особливо у справах, що стосуються дорожньо-транспортних пригод, у випадку коли існують суперечності щодо належності, та не упередженості складання протоколу ДТП [380] та ін. Однак, сфера застосування поліграфа, пов'язана саме з кримінальним судочинством на даному етапі посідає провідне місце у вітчизняному та зарубіжному законодавстві.

Ми погоджуємося з твердженнями вчених, що проведення психофізіологічного дослідження із використанням інструментальної детекції у формі експертизи у кримінальній справі повинно відповідати правовим засадам її законним вимогам. Підготовлені методики, які пропонуються використовуватися в психофізіологічній експертизі мають бути законними, доступними і адаптованими до законодавчих баз різних країн. Тобто, якщо вони забезпечують реалізацію заходів, пов'язаних з судочинством, то, фактично, відображують гносеологічну природу експертиз

в цілому. А різновиди практичного пізнання конкретних фактів, явищ з використанням наукових положень, наукових засобів і методів, мають бути приведеними у відповідності до розроблених та практично апробованих загальноновизнаних методик. У даному випадку психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа має всі засади бути однією із форм реалізації спеціальних знань кримінального судочинства, оскільки забезпечує методично кваліфіковані, обгрунтовані дослідження об'єктів, які мають значення для встановлення обставин справи, що розслідується. А тому, застосування в кримінальному судочинстві такого роду експертизи може стати для особи, яка обвинувачується у протиправній винній діяльності – останньою можливістю довести свою невинуватість у вчиненому злочині. Випадків, коли органи досудового та судового слідства виносить постанову про призначення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа у такому контексті, є у вітчизняній та зарубіжній практиці.

Підтримуючи існуючу практику використання поліграфологічних даних, як орієнтуючої інформації слідству, вітчизняні вчені та ближнього зарубіжжя Р.С. Белкін, В.П. Бахін, В.І. Барко, О.В. Белюшина, В.К. Весельський, В.І. Галаган, Н.С. Карпов, І.В. Строков, А.М. Титов, Л.Д. Удалова, В.В. Юсупов та ін. в цілому підтримують впровадження поліграфа у діяльність правоохоронних органів, разом з тим наголошують на проблемних аспектах його застосування [412; 56; 481; 425; 126; 68; 78; 452]. А саме на:

а) відсутності уніфікованої процедури проведення перевірки на поліграфі, єдиної, стандартизованої системи підготовки спеціалістів і оцінки їх кваліфікації;

б) побоюванні, що визнання за результатами опитування на поліграфі доказової сили, призведе до оцінювання їх слідчими і суддями як "головного", остаточного доказу;

в) складності висновку спеціаліста-поліграфолога, що залишає дізнавача, слідчого, прокурора і суддю реальної можливості уявити суть проведеного дослідження.

Така позиція вчених відповідає найбільш визнаним поглядам теоретиків і практиків вивчення цього питання і знаходить свою підтримку серед вітчизняних та зарубіжних дослідників. Однак існують інші твердження опонентів, котрі не поділяють цієї точки зору, зокрема акцентуючи увагу на відсутності Закону України, який би регламентував використання поліграфа у національному кримінальному судочинстві. Ми переконані, що якщо психофізіологічні дослідження із застосуванням інструментальної детекції, знаходять своє відображення у діяльності правоохоронних органів України як орієнтовані оперативно-розшукові дані, то їх процесуальне закріплення відповідним нормативно-правовим документом це питання найближчої перспективи.

4.2. Особливості підготовки та методики проведення судово-експертного психофізіологічного поліграфологічного дослідження

Як наголошувалося нами вище, – нині в практиці інструментальної детекції відсутня загальновизнана методика проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа, яка б відповідала єдиному змісту. Проте те не слід вважати це суттєвим недоліком, оскільки, як відомо, експерт самостійно обирає методику і технічні засоби, які необхідні для проведення дослідження [52, с. 115; 193, с.110; 198; 399, с.147-149].

Вибір відповідної методики залежить від об'єму і характеру матеріалу, який знаходиться в розпорядженні експерта; від об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на її реалізацію; від специфіки з'ясування питань, що має на меті встановити слідство чи суд тощо. На чому наголошує вітчизняний науковець Т.Р. Морозова, що саме методика виявлення прихованої інформації більше відповідає українській ментальності й

дозволяє спеціалісту-поліграфологу отримувати достовірні, верифіковані результати [269].

Методика проведення судово-експертної діяльності – це система категоричних або альтернативних науково-обґрунтованих рекомендацій щодо вибору і застосування в певній послідовності й у певних умовах (існуючих або тих, які необхідно створити) методів, прийомів і засобів (пристроїв, приладів, апаратури) для вирішення експертного завдання [473, с.328].

Підтримуючи позиції вчених, вважаємо за необхідне наголосити – вироблення єдиної методики експертного поліграфологічного дослідження не означає її спрощення по суті. Встановлення особливостей індивідуальних якостей опитуваної особи потребує аналізу і оцінки не лише під час проведення дослідження, але й на етапі призначення психофізіологічного дослідження. Має бути проведений цілий комплекс підготовчих заходів, спрямованих на з'ясування суттєвих обставин, які сприятимуть поліграфологу у вирішенні питання експертного дослідження в цілому.

Слід зазначити, що окрема частина дослідників не вирізняють поліграфологічну експертизу із загального масиву експертиз, як особливу [138; 124; 49; 176; 172], тому розглядають процедуру її проведення за спрощеною формою, а саме:

- підготовка поліграфологом тестових матеріалів, які формуються на базі даних слідчого про обставини кримінальної справи, зміст яких охоплює побудову навідних, доповнюючих та уточнюючих питань, що становлять основу прямих і непрямих доказів;
- ознайомлення підекспертного за його бажанням з тестовими запитаннями, окрім основних питань, що сформульовані слідчим в постанові про призначення експертного дослідження;
- ознайомлення з результатами поліграфологічної експертизи (дослідження) зацікавлених учасників процесу;
- оцінка результатів проведення дослідження поліграфологом чи

- групою спеціалістів (експертів) та формування ймовірного чи беззаперечного стверджувального висновку;
- оформлення матеріалів проведеної психофізіологічної експертизи (дослідження) із застосуванням поліграфа з додаванням до неї носіїв відеозапису, тестових питань і поліграм, з метою уникнення протиріч та сумнівів зацікавлених учасників процесу та підтвердження іншим поліграфологом та органом слідства обґрунтованості сформованих висновків.

Інша частина науковців схильна до вибору типової форми методики підготовки та проведення дослідження з використанням поліграфа, але з урахуванням певних її особливостей [101; 82; 247; 316; 173]. Вони наголошують, що індивідуальністю даного виду експертного дослідження, яке відрізняє його від інших судових експертиз з урахуванням його особливостей, є:

- спілкування поліграфолога з підекспертним перед проведенням тестового опитування, у ході якого експерт (спеціаліст) має пояснити технологію проведення поліграфологічного дослідження;
- принцип роботи поліграфа;
- умови, що висуваються до кандидата на тестове опитування;
- вимоги до залучення на участь у дослідженні третіх осіб;
- оцінка результатів проведення інструментальної детекції із застосуванням поліграфа тощо.

Дослідивши наукові здобутки метрів вітчизняної та зарубіжної поліграфології: Т.Р. Морозової, О.В. Белюшиної, І.М.Ніколаєвої, Є.С. Краснокутської, Я.В.Комісарової, Ю.І. Холодного [274, с. 32-36; 83, с. 81; 190, с. 29-30; 222, с.66.] та ін. виявили суттєві особливості, на які звертають увагу науковці в ході підготовки та проведення психофізіологічного експертного дослідження із застосуванням поліграфа, зокрема:

а) конкретизацію цілей та завдань дослідження (спеціаліст-поліграфолог має з'ясувати вид злочину, що розслідується, на якій стадії перебуває слідство і чому виникла необхідність проведення ПФЕ з використанням поліграфа);

б) аналіз поліграфологом всього масиву інформації про обставин вчинення правопорушення та про потенційну опитувану особу (для того, щоб вже на даному етапі виключити наявність "протипоказань" для проведення ПФЕ), шляхом ознайомлення з матеріалами справи;

в) узгодження тактики і стратегії спеціаліста-поліграфолога та слідчого щодо поведінки з опитуваною особою;

г) підбір та аналіз відповідних матеріалів для розробки тестового опитувальника.

Дослухаючись до позицій вчених і поділяючи з ними свої погляди, вважаємо за необхідне запропонувати окремі уточнення щодо цього питання. Оскільки відсутні єдині науково-методичні підходи до проведення інструментальної детекції з використанням поліграфа, доцільно де в чому перенести акцент алгоритму цього процесуального заходу. Зокрема перемістити центр від ходу реалізації самої дії поліграфологічного дослідження до підготовчої організаційно-методичної діяльності проведення майбутнього процесуального заходу.

Слід зазначити, що судова психофізіологічна експертиза в країнах, у яких поліграф є легалізованим технічним засобом, призначається та проводиться у випадках виникнення проблемних питань, пов'язаних з розслідуванням кримінальної справи, зокрема:

- коли існують прямі протиріччя між показаннями учасників слідства (потерпілих, свідків, підозрюваних, обвинувачених);
- коли існує протиріччя між показаннями допитаних осіб та іншими доказами, що є у кримінальній справі;
- коли відсутні будь-які докази по справі.

Оскільки Україна інтегрує свою діяльність до кращих європейських зразків, вважаємо, що даний науково-технічний прилад найближчим часом набуде статусу легального засобу застосування в нашій країні.

Так, при зверненні ініціатора (прокурора, слідчого, дізнавача, судді, адвоката) до керівника установи, яка уповноважена здійснювати такі дослідження чи експертизу, з проханням провести тестове опитування особи (потерпілого, свідка, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного) щодо окремих обставин розслідуваної кримінальної справи, має бути дотримано чітких вимог її реалізації. Все це викликано тим, що спеціалісти-поліграфологи в силу певних обставин періодично надають свою професійну допомогу кримінальному судочинству, як експерти, які володіють навичками спеціальних знань у сфері інструментальної детекції з використанням поліграфа, а тому їх діяльність має відповідати врегульованим вимогам, встановленим законодавством. Слід визнати, що на них покладаються завдання, які стосуються не лише дотримання процесуальних вимог, а й тих, котрі відносяться до організаційних, методичних, технічних, тактичних аспектів на різних етапах слідства. З-поміж загальнообов'язкових завдань, які передують проведенню поліграфологічного заходу, спеціаліст (експерт) має пересвідчитися в не менш важливих питаннях реалізації майбутньої дії. А саме:

- отримати від ініціатора об'єктивну характеристику про потенційного опитуваного та його процесуального статусу у кримінальній справі, з метою відповідного налаштування на психологічну установку в діалозі;
- при опитуванні підозрюваного, обвинуваченого, підсудного з'ясувати наявність у справі адвоката та чи виявляє бажання він бути присутнім при проведенні інструментальної детекції з застосуванням поліграфа. Пересвідчитися у відношенні адвоката до експертного дослідження, а також можливостей використання даних у забезпеченні доказів у кримінальній справі;

- довідатися від потенційного опитуваного (з перевіркою даних у ініціатора, адвоката) чи проходив він раніше тестування на поліграфі, у встановленні яких питань та результати отриманого психофізіологічного дослідження.

Поліграфолог з метою належної підготовки тестових запитань опитуваному повинен володіти окремими питаннями слідства, які має з'ясувати у самого ініціатора дослідження:

- перелік копій окремих документів слідства: протоколу огляду місця події; допиту (очної ставки); обшуку (виїмки); експертних висновків проведених інших судових експертиз; обвинувального висновку (у випадку якщо експертиза призначалася судом) тощо. З урахуванням таємниці слідства ознайомлення з перерахованими документами поліграфологом необхідно, щоб це відбувалося у спеціально відведеному місці, а саме: у службовому кабінеті слідчого, іншому окремому ізольованому приміщенні для отримання на руки матеріалів кримінальної справи та забезпеченні їх схоронності;
- ознайомитися з фабулою кримінальної справи та висунутими і відпрацьованими криміналістичними версіями досудовим слідством;
- визначити оптимальний час(для ініціатора і опитуваного) проведення експертного дослідження. Оскільки психофізіологічна експертиза із застосуванням поліграфа не перебуває у переліку встановленому законодавством України серед інших судових експертиз, вона може бути проведеною за попереднім погодженням ініціатора та поліграфолога у іншому обопільно обумовленому місці. Як правило за фактичною адресою установи, що спеціалізується на таких дослідженнях або ж за робочим місцем слідчого, за відповідних умов дотримання встановлених вимог для проведення такого рівня заходів.

Ініціююча сторона проведення інструментальної детекції із застосуванням поліграфа має надати:

- оформлену постанову про призначення експертизи та завдання, які виносяться на її проведення;
- копії процесуальних та інших документів, що мають пряме відношення до кримінальної справи, перелік яких був завчасно обумовленим між поліграфологом та ініціатором дослідження;
- коло питань, що цікавить слідство для з'ясування в межах порушеної кримінальної справи;
- кількісний та персональний склад учасників, які виявляють бажання бути присутніми при тестовому опитуванні піддослідного (підекспертного).

Суттєвим питанням на стадії підготовки до експертного дослідження з використанням поліграфа має бути з'ясування індивідуальних особливостей опитуваної особи, зокрема: обставин добровільної згоди на тестове поліграфологічне опитування особи; віку та стану здоров'я особи; наявних захворювань чи хронічних хвороб, в тому числі залежності від алкогольних, снодійних, психотропних, наркотичних та інших препаратів тощо.

Проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа у формі експертизи повинно відповідати встановленим вимогам щодо призначення і проведення судових експертиз, які передбачені чинним законодавством окремо взятої держави. На цьому наголошують свою увагу і поліграфологи з сусідньої до України держави Росії. А саме: більшість питань, які можуть виникнути у зв'язку з реалізацією вимог глави 27 КПК РФ, що регламентує проведення експертизи, можна вирішити, врахувавши законодавчо допустиму свободу методичних та організаційно-технічних дій експерта. Юридичною підставою призначення та проведення ПФЕ є постанова, що виноситься уповноваженим суб'єктом (слідчим, судом) відповідно до вимог ст. 195 КПК РФ [14].

Погоджуємося, що вона має ґрунтуватися на принципах законності, поваги до прав і свобод людини і громадянина, об'єктивності, різнобічності і повноти досліджень, що проводяться із використанням сучасних досягнень

науки і техніки, а також незалежності спеціаліста, який її реалізовує. Зазначеним позиціям приділяється належна увага у "Методичних рекомендацій щодо проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа", зокрема у ч.2 п. 1.2 вказується – основоположними принципами проведення ПФЕ є гласність та добровільність, які полягають у завчасному повідомленні опитуваної особи про можливість, строки, цілі і порядок проведення ПФЕ [278; 232].

На ці основоположні принципи звертають увагу і вітчизняні науковці, зокрема В.В. Юсупов. Він наголошує, що добровільна згода особи на участь в дослідженні з використанням поліграфа є необхідною умовою для отримання коректного та достовірного результату опитування. Оскільки випробування на поліграфі за своєю сутністю є тестуванням, а не певною слідчою дією, наприклад, допитом. При використанні поліграфа обов'язково потрібна добровільна згода особи (потерпілого, свідка, підозрюваного або іншого учасника процесу). Така згода відповідатиме основним вимогам національного законодавства щодо використання поліграфа взагалі, й при розкритті злочинів зокрема [481, с. 150].

Надання психофізіологічному дослідженню з використанням поліграфа статусу експертизи не означає можливості його примусового проведення.

Є. І. Замилін зазначає, що:

- у випадку примусового обстеження особи на поліграфі відбувається явне психічне насилля над особою, що заборонено законом і мораллю;
- примусове обстеження сприяє мимовільному підвищенню (без слів-подразників) емоційної напруги, що не гарантує об'єктивності реєстрації функцій організму;
- обстеження на поліграфі поза волею і бажанням допитуваного позбавляє слідчого можливості встановити з нею діловий контакт та взаєморозуміння;
- за умови небажання особи на такого роду дослідження та за умови недостатньої обізнаності з роботою поліграфа, потенційний

опитуваний може уникнути перевірки на поліграфі, завчасно вживши спиртних напоїв, сильнодіючого лікарського засобу або ж наркозберігаючих речовин [167, С.50].

Тому під час ознайомлення особи з постановою про призначення такої експертизи від опитуваного в обов'язковому порядку необхідно отримати письмову добровільну згоду на участь в експертному дослідженні [233; 455; 312, с105-106]. Перед призначенням психофізіологічної експертизи доцільно провести медико-психологічне дослідження опитуваного для вирішення наступних питань:

1. Які є у неї індивідуально-психологічні, особистісні особливості та особливості емоційно-особистісної сфери, рівень суб'єктивного контролю, особливості характеру?
2. Чи здатна опитувана особа адекватно сприймати обставини, які мають значення для справи та давати на них правдиві показання?
3. Який психофізіологічний стан опитуваного, чи дозволяє його стан здоров'я проходити обстеження на поліграфі?
4. Чи не має потенційно опитувана особа різного виду протипоказань щодо проведення дослідження на поліграфі? [296, с.40].

Оскільки отриманню якісних результатів тестового опитування можуть завадити фізіологічні питання, хвороби, а також психічний або фізичний стан особи, які в сукупності створюють "протипоказання" щодо проведення досліджень на поліграфі. До них слід віднести наступні:

а) Вік опитуваної особи і відповідний їй рівень соціально-психологічного розвитку особистості. Дане питання не має єдиної виробленої позиції серед поліграфологів і викликає дискусію у теоретиків та практиків. Чинне кримінально-процесуальне законодавство України не обмежує участі малолітніх та неповнолітніх осіб у проведенні слідчих дій. Але враховуючи, що дана процесуальна дія є особливою, адже уособлює собою перевірку психофізіологічних показників реакцій організму людини на стимули та виявлення і фіксація їх поліграфом, вважаємо участь цих осіб має бути

мінімізованою. Складність проведення досліджень з використанням поліграфа щодо малолітніх чи неповнолітніх визначається тим, що вони не можуть повною мірою усвідомити сутність і соціальну важливість такої перевірки у силу свого вікового розвитку та сприйняття окремих відтінків, пов'язаних з життєвими реаліями. Хоч на думку М.С. Строговича: "малолітні свідки бувають надзвичайно спостережливими і, подекуди помічають такі деталі, на які дорослі особи могли і не звернути увагу" [410, С.411].

Опонуючи до позиції науковця хочемо додати наступне: спостережливість є одним із елементів ідеального сліда відображення, однак якість відтворення особою знань про подію злочину залежить також і від правильного сприйняття того, що відбулося. Оскільки малолітні чи неповнолітні особи у силу своєї психологічної та соціальної незрілості можуть не завжди адекватно реагувати на явище, подію, факт, тому окремі факти не співпадатимуть з реальними [461, с.49; 470; 320, с.77]. Виходячи з викладеного вважаємо, що слід дослухатися до поглядів частини науковців сучасної теорії і практики, які пропонують психофізіологічні експертні дослідження із використанням поліграфа застосовувати до осіб, які досягли віку чотирнадцяти років і старших. Більше того, неповнолітніх тестово опитувати на лай-детекторі за умови вчення ними злочинів, що кваліфікуються як тяжкі та особливо тяжкі.

б) Рівень інтелектуального розвитку опитуваної особи. Це є особлива і значуща категорія, оскільки для проведення такого дослідження він є суттєвим показником адже може впливати на загальний, якісний результат психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа. Зокрема, це стосується осіб, які мають певні відхилення від норми розумового розвитку. З'ясувати даний аспект можна у такий спосіб:

- отриманням інформації щодо потенційного опитуваного від ініціюючої сторони експертного дослідження (уявлення про особу за результатами попередньо проведених слідчих дій);
- проведення поліграфологом з підекспертною особою передтестової

бесіди, яка передує психофізіологічному опитуванню із застосуванням лай-детектору.

Якщо існують дані, що підтверджують низький рівень інтелектуального розвитку особи, свідчення якої потребують перевірки на поліграфі, то рішення щодо призначення дослідження на поліграфі повинно прийматися із урахуванням результатів судово-психологічної або судово-психіатричної експертизи, які містять дані про можливість потенційного опитуваного адекватно сприймати обставини, що мають значення для справи і свідчити про них. В.О. Варламов щодо даного питання розмірковує наступним чином: "...якщо ступінь розумової відсталості така, що у досліджуваного повністю відсутня критика своєї поведінки, то він розповість все без залишку, що знає і поліграфне обстеження їй не потрібно. Якщо ж хоч трішки критика своєї поведінки у неї збережена, значить особа розуміє, що її зізнання викличе несприятливі їй же наслідки, тим самим спричинить собою намагання приховати пошукову інформацію" [98, С.170-178; 106, с.17-18].

в) Наявність хронічного психічного захворювання (шизофренії, епілепсії і т.д.). Все це відноситься до форми усталених хвороб людини, які супроводжуються різними реакціями організму на подразники побутового, сімейного, соціального, медичного характеру тощо.

На думку більшості спеціалістів, психічне захворювання є причиною, що виключає можливість проведення досліджень з використанням поліграфа. Проте фактичний стан особи в період перебігу захворювання може бути різним: періоди загострення можуть змінюватися періодами ремісії, коли психічний стан особи знаходиться в межах норми. Саме в останньому випадку, на думку В.В. Семенова, не виключено проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа, проте рішення щодо її проведення повинно прийматися, враховуючи думку психіатрів [396, С.3-6; 395, с.78].

Ми поділяємо позицію вченого, що при наявності документально підтверджуваних даних про наявність будь-якої складної хвороби, необхідно

піднімати питання щодо консультацій із спеціалістами такого профілю або ж наполягати ініціюючій стороні забезпечити підекспертному судово-психіатричну чи судово-медичну експертизу. За результатами отриманих експертних висновків спільно з представниками ініціюючої сторони поліграфологічного дослідження дійти згоди на предмет проведення, перенесення чи відмови у проведенні психофізіологічної експертизи із застосуванням інструментальної детекції до особи, знання якої можуть вплинути на встановлення об'єктивної істини у розслідуванні злочину.

г) Вживання особою психоактивних речовин (алкоголю, наркотичних засобів, психотропних препаратів). Повна залежність особи від зазначених рідинних напоїв, реагентів, токсинів спричиняє отруєння, тимчасове блокування або ж параліч нервової системи, що негативно, шкідливо і навіть небезпечно впливає на життєдіяльність людини. Стан такої особи не дозволяє проводити психофізіологічні дослідження із застосуванням лай-детектора, оскільки отримані результати завідома матимуть хибний зміст, що можна розцінювати як недоцільно проведenu процесуальну дію.

В.В. Семенов та Л.М. Іванов наголошують, що у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, а також під дією психотропних речовин – проведення дослідження з використанням поліграфа виключене, оскільки в подібному стані існує висока ймовірність неадекватного реагування на пред'явлені стимули. Це саме можна сказати і про певний період часу після прийому сильнодіючих лікарських засобів, так званих седативних препаратів, нейролептиків. Тестування стає можливим лише після завершення дії вказаних речовин і препаратів. Хоча тестове опитування на поліграфі наркоманів не можна проводити під час абстинентних проявів (в період "ломки") [395с.78-79].

Тобто, категорія наркотично залежних осіб є повністю не придатною до експертних поліграфологічних досліджень до періоду їх повного виліковування від цієї залежності та відновлення важливих функцій організму людини на адекватність дій і вчинків.

д) Висока ступінь втоми, різко виражене фізичне виснаження, гострі болі. Стан організму людини, який переніс велике навантаження (фізичне, психічне, розумове) або ж стресову ситуацію чи перебуває в ній. А також гострі больові відчуття як наслідок післяопераційного, шокowego та іншого стану, що потребує реабілітаційного періоду відновлення сил організму людини. Як стверджує А.А. Ухтомський: "У період таких станів в психіці людини з'являється виражена домінанта, яка керує джерелом збудження в центральній нервовій системі та гальмує роботу інших нервових центрів" [432, с.39].

У такій ситуації інформаційні дані, які є об'єктом експертного дослідження на поліграфі, можуть бути витісненими зі свідомості опитуваної особи іншими, більш важливими для неї проблемними питаннями, присутніми на момент проведення даного процесуального заходу. Тому можливість щодо проведення дослідження з використанням поліграфа може бути відновленою за умови повної нормалізації психологічного, фізичного, морального та іншого стану людини якого вона потребує.

е) Гострі й хронічні соматичні захворювання в період загострення і декомпенсації. Супроводжується явним вираженням гострих нововиражених форм захворювання органів самопочуття людини або ж переростання їх у хронічні стійкі хвороби, які мають властивості періодичного загострення залежно від пори року, кліматичних умов, впливу атмосферних фронтів тощо. Декомпенсація таких захворювань є – порушенням діяльності організму, будь-якої його функціональної системи або органу внаслідок зриву чи виснаження пристосувальних механізмів [401, с. 237].

Все це викликає тимчасові порушення фізіологічних процесів життєдіяльності людини через хворобу, що з позиції організації та проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа може розглядатися як відносно протипоказання. Однак його не слід сприймати як постійне явище хворобливого стану здоров'я особи. Наслідок перенесення гострих чи хронічних захворювань спричиняє через деякий час організму

людини пристосування до нових умов існування та настання компенсації (компенсація від лат. *compensatio* – винагорода. З позиції медицини реакція організму на ушкодження, яке полягає у заміні функцій ушкоджених органів за рахунок неушкоджених органів і тканин) [401, с. 431].

Вказуючи на цю обставину, слід відмітити, що вирішення даного питання завжди базуватиметься на індивідуальному підході до оцінки стану здоров'я особи щодо якої планується проведення такого дослідження. Тобто, мова йде про захворювання людини, яке не вважається прямим протипоказанням даній експертизі, а про тимчасовий стан особи, в якому вона перебуває, що перешкоджає в конкретній ситуації провести процедуру опитування із застосуванням поліграфа.

З позиції поглядів вчених В.В. Семенова, Л.М. Іванова, В.О. Варламова, А.А. Ухтомського та ін. проблема полягає навіть не у тому, що ті чи інші захворювання можуть спотворювати показники реакцій, які реєструє поліграф, а в процедурі проведення самого дослідження, характерною ознакою якої є висока ймовірність стресу, котра може негативно вплинути на стан здоров'я опитуваної особи, наприклад, спровокувати гіпертонічний криз, якщо в опитуваної особи є патологія серцево-судинної системи і спричинити зупинення дослідження. Саме тому поліграфолог зобов'язаний прогнозувати подібні ситуації і у випадках, коли проблема виходить за межі його компетенції, здійснювати превентивні консультації зі спеціалістами [395, с.79-80; 104, с.170-178; 432, с.39; 407, с. 255-257; 253]. Отже, якщо існують протипоказання, то слід перенести заплановане дослідження на інший термін, дочекавшись стабільного функціонування органів самопочуття людини, або ж, якщо це неможливо, взагалі відмовитися від проведення дослідження із застосуванням лай-детектора.

Слід визнати, що особистість опитуваного як об'єкта психофізіологічної експертизи не повинна бути самоціллю дослідження. Як наголошують Г.Є. Введенский, А.А. Ткаченко, Т.Н. Секерадж, що вона має враховувати як

протипоказання щодо проведення дослідження, так і ефективну форму взаємодії експерта з опитуваною особою, вірну оцінку поведінки опитуваної особи під час проведення експертизи, а також результати отриманих психофізіологічних реакцій. Збір даних про опитувану особу в межах підготовки і під час проведення поліграфологічної детекції необхідно розглядати суто як прикладну задачу, яка полягає в полісистемному підході. Даний підхід включає формулювання головної мети такої експертизи, підбір і розробку оптимального інструментарію, вибір методів дослідження й аналіз інформації [114, с.113].

За результатами відпрацювання підготовчого етапу до її проведення, поліграфолог приступає до формулювання тестових питань підесертному з урахуванням конкретних обставин слідства, статусу опитуваного та його психологічної налаштованості на процедуру дослідження [93; 94; 321, с.111-113]. Слідчий спільно з поліграфологом визначає сукупність матеріалу, яким оперує слідство у справі з метою максимального його використання під час формування спеціалістом (експертом) майбутніх тестових запитань. А саме: це матеріали кримінальної справи; бажано дані проведених процесуальних слідчих дій, зокрема допиту з якого можна скласти уявлення про майбутнього підесертного; оперативно-розшукових матеріалів: місця роботи (навчання) особи, проходження служби (за умови, що особа її проходила), усних чи письмових характеристик якості людини від знайомих, сусідів, колег по роботі, а також її уподобаннях та шкідливих звичках тощо. Окремі дослідники відстоюють позицію щодо необхідності виїзду поліграфолога із слідчим на місце вчинення злочину. На їх думку, це дозволить виявити найдрібніші деталі події, яка сталася, оскільки вони з об'єктивних чи суб'єктивних причин не були відображеними у протоколі огляду, але мають суттєве значення для спеціаліста-поліграфолога [291].

Ми цієї необхідності не вбачаємо, це є особливістю тактики діяльності слідства і вряд чи щось нового додасть поліграфологу при формуванні його тестових запитань для експертного дослідження. У тому числі, з урахуванням

проміжку часу, який минув від події злочину, обстановки та інших обставин справи. Вважаємо, що за наданими матеріалами ініціюючою стороною має бути сформований кваліфікований перелік перевірочних, контрольних та уточнюючих питань тестування полі графологом, погоджених з органами слідства, які призначали цю експертизу. Така завчасна обумовленість дії зніме гостроту питання у випадку, якщо під час реалізації експертного дослідження чи по його закінченню виявляться неточності, недоречності чи окремі прогалини, що не були враховані на підготовчому етапі спеціалістом (експертом), слідчим, які негативно позначилися на результативності проведеного заходу.

Отже, хід проведення психофізіологічного дослідження (експертизи) із застосуванням поліграфа має розпочинатися з отримання документів, які підтверджують законність її реалізації (вручення постанови слідчим про призначення експертизи з обов'язковим її ознайомленням та підписом спеціалістом-поліграфологом та письмовою згодою підекспертного на її проведення). Повідомленням опитуваного про безпечність такого дослідження для здоров'я людини, а також фіксування процедури проведення заходу науково-технічними засобами. Особливістю є те, що спеціаліст поліграфа не зобов'язаний отримувати від підекспертного згоди на проведення відеозйомки, оскільки під час проведення ПФЕ відеозапис є обов'язковим організаційно-технічним елементом дослідження.

Я.В. Коммісарова зазначає: "... після з'ясування обставин справи по суті, поліграфолог повинен провести техніко-тактичні питання майбутнього заходу. У кабінеті, де буде проводитися дослідження, оператор поліграфа встановлює відеокамеру так, щоб було добре видно обличчя опитуваної особи і відображення її психофізіологічних реакцій на екрані монітора комп'ютера під час перегляду відеозапису, оскільки відеофіксація процедури здійснюється з метою синхронізації процесів озвучення запитань тесту спеціалістом, відповідей на них опитуваної особи та особливостей її реагування, щоб запобігти можливим сумнівам третіх осіб щодо внесення

змін до запису відеоданих після завершення дослідження" [222, с.67; 227, с.5].

Погоджуючись з науковцем, вважаємо що діапазон фокусування відеокамерою має охоплювати не лише обличчя опитуваного з фіксуванням його реакцій на поставлені запитання спеціалістом з синхронним зображенням на моніторі компютера, куди поліграф передаватиме свої сигнали-символи, а й всю статуру підеспертного на випадок жестикуляційних чи мімічних рухів звернутих у бік присутніх осіб при проведенні заходу. Бажано б, щоб відеокамера фіксувала і реакцію присутніх третіх осіб, на предмет їх реагування на запитання оператора поліграфа з метою виявлення під час повторного перегляду відеозапису елементів підказування чи ігнорування від поставленого запитання спеціалістом. На випадок виникнення питань в присутніх при дослідженні щодо упередженого ставлення поліграфолога до підкспертного, ми вбачаємо за доцільне, щоб у кадрі відеокамери було видно і самого оператора поліграфа, його міміку, жестикуляцію, яка б співвідносилася з формулюванням і постановкою запитання та тембром голосу.

Відповідно "Видової методики" проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа, запропонованої колегами з Російської Федерації, вона поєднує в собі три етапи:

- Передтестову бесіду з опитуваною особою;
- Безпосередньо тестування з використанням поліграфа;
- Післятестову бесіду.

У ній, щодо процедури застосування відеозапису в передтестовій бесіді з підкспертним зазначено. Починаючи роботу з опитуваною особою, поліграфолог може сказати, наприклад, наступне: "Сьогодні _____ (дата) проводиться психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа щодо громадянина _____ П.І.П. (прізвище, і'мя, по-батькові) у кримінальній справі № _____, у зв'язку з постановою слідчого _____ посада, П.І.П. слідчого, що була винесена _____ (дата).

Експертизу проводить спеціаліст-поліграфолог _____ П.І.П.

Проводиться відеозйомка. Експертизу розпочато о __ годин __ хвилин " [120].

Такий підхід науковців не викликає дискусію серед дослідників в даному аспекти питання і не потребує додаткового уточнення.

Отже, після проведення підготовчих заходів поліграфолог переходить до самої дії передтестової бесіди. До основних завдань якої, окремі науковці відносять:

- а) встановлення психологічного контакту з опитуваною особою;
- б) виявлення обставин, що можуть перешкодити проведенню дослідження;
- в) ознайомлення суб'єкта з процедурою в цілому і правилами тестування на поліграфі, зокрема;
- г) роз'яснення опитуваній особі її прав;
- д) отримання письмової заяви (згоди) від опитуваної особи про її згоду (незгоду) на проведення щодо неї психофізіологічного дослідження;

Варто зауважити, що відмова особи від проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа не свідчить про винуватість особи чи будь-якої іншої її причетності до злочину, який розслідується [113, с.124].

- е) обговорення події або її деталей, що стали причиною для проведення ПФЕ;
- є) обговорення і коректування тестів, виключення з них питань, на які опитувана особа відмовляється відповідати [113, с.124; 222, с.67].

На наш погляд, така позиція не зовсім є виправданою. Оскільки в ній об'єднано частитну методичної діяльності до початку організаційно процедурних заходів з передтестовою бесідою потенційного опитуваного. Вбачаємо, – етап передтестового спілкування з особою має бути більш спрямованим на з'ясування наступних питань: розуміння та сприйняття предмету експертного дослідження; доступності й дохідливості змісту орієнтованих запитань; мови якою відбувається діалогівання; перевірки

налаштованості опитуваного на щирість і відвертість у проведенні дослідження; визначення самопочуття особи на час проведення заходу; з'ясування обставин, які вказують на відсутність дискомфорту з боку приладів, речей, предметів тощо. Все це, в подальшому, слугуватиме однією з форм запобіжних заходів на випадок післятестових зауважень та відхідних маневрів опитуваного з посиленням на незручності при експертному дослідженні; адекватному реагуванню особи з боку різних непередбачуваних реакцій тимчасового розладу стану здоров'я; впливу роботи відеокамери; датчиків, які фіксували психофізіологічні реакції людського організму тощо.

Слушною є позиція О.В. Гладішевої та М.М. Челяпіна, що передтестова бесіда призначена для встановлення можливості проведення тестування: якщо на даному етапі спеціаліст-поліграфолог виявить, що опитувана особа заперечує проти проведення дослідження з використанням поліграфа, або знаходиться в стані алкогольного, наркотичного сп'яніння чи під дією психотропних речовин, або має будь-яке психічне захворювання і т.д. тощо, то можливість участі такої особи виключається. У ході передтестової бесіди закладаються такі основи допустимості результатів психофізіологічного дослідження, як-от: добровільність участі в психофізіологічному дослідженні з використанням поліграфа, роз'яснення прав та обов'язків, суті та особливостей дослідження опитуваній особі [129, с.38].

Після уточнення вказаного переліку запитань передтестова бесіда завершується і, за бажанням опитуваного, дослідження може бути призупинено на короткочасну перерву з фіксацією часу та зупиненням роботи цифрової відеокамери до початку наступного тестового етапу роботи поліграфологічної експертизи [342, с.124-126; 349, с.130; 215].

Він (наступний етап) бере початок з моменту встановлення датчиків на відповідні частини тіла окремих органів людини. У випадку використання безконтактної детекції такі дії не виконуються. Виходячи із загальних правил проведення тестового опитування процедура виглядає наступним чином:

- питання ставляться "рівним" голосом, без інтонаційного

виділення окремих слів чи питання в цілому;

- паузи між запитаннями робляться не менше п'ятнадцяти секунд;
- кожен тест повторюється не менше двох разів (кількість повторів визначається відповідно до принципів всебічності та повноти дослідження).

"Видова методика" дещо доповнює загальні вимоги формулювання запитань, а саме:

- питання повинно стосуватися виявлення лише одного факту, а відповідь має бути однозначною – "так" / "ні";
- питання потрібно формулювати ясно, коротко, без зайвої деталізації;
- під час опису дій, вчинених будь-якою особою, не слід давати їм соціально-правову чи емоційну оцінку;
- у запитаннях недопустимо виражати недовіру опитуваній особі;
- запитання, які стосуються національності, політичних поглядів, релігійних переконань, статевого життя, сімейного стану опитуваної особи є недопустимими, за винятком ситуацій, коли підставою для проведення психофізіологічної експертизи є відповідні події [120; 415, с.127].

Дане трактування є загальноновизнаним і знаходить підтримку переважної більшості дослідників даного питання. Це пояснюється тим, що на етапі тестування із застосуванням поліграфа відбувається фіксація фізіологічних показників, які виникають в особи у відповідь на пред'явлені їй стимули, що підібрані і систематизовані в особливому порядку спеціалістом-поліграфологом. Порухення логіки постановки тестових запитань матиме інший відтінок експертного дослідження. Більше того, слід зазначити, що реалізація ходу самого тестового опитування це – творчий процес оператора поліграфа, оскільки спеціальні знання, якими він володіє, поєднані з навичками роботи на апаратно-програмному забезпеченні виступають

добірною частиною інструментальної детекції. Сама по собі діяльність щодо встановлення психологічного контакту з опитуваним, послідовність та постановка підготовлених ним запитань відноситься до тактичних особливостей процедури експертного дослідження. Тому необачність, зверхність, упередженість, допущена при її проведенні, може викликати негативну реакцію в особи, що тим самим ускладнить правильність оцінювання результатів опитування підекспертного на поліграфі [413, с 101-106; 390, с. 8-9; 334, с.172-173; 318].

Завершальний післятестово бесідний етап розпочинається після з'ясування всіх питань, винесених на експертне дослідження. За загальною процедурою з підекспертного, при контактному тестуванні знімаються датчики контролю за реакціями органів людини (за умови безконтактної детекції ця дія відсутня). Потім, в його присутності, отримані дані опитування конвертуються в окремий файл і переносяться на зйомний електронний носій, при тому відеозапис продовжується. Далі магнітний диск запаковують в конверт і заклеюють. На самому конверті роблять пояснюючий напис, наприклад: "Матеріали психофізіологічного дослідження щодо громадянина _____, проведеного _____ року", при цьому опитувана особа, експерт і всі ті, хто був присутнім при проведенні дослідження розписуються на конверті [222, с.68].

Спеціаліст-поліграфолог чи експерт дає відповіді на уточнюючі запитання-зауваження з боку підекспертного та інших учасників стосовно процедури ведення експертизи (дослідження); повідомляє про завершення процедури заходу, зазначає час і оголошує про припинення відеозйомки і експертного дослідження.

Сторонньо це може здатися нібито легкою реалізованою процедурою, насправді ж це ціла низка дій, в тому числі й процесуальних, яка потребує його грамотного, кваліфікованого вирішення. Слушною наразі є позиція А.Ф. Волинського, який наголошує, що у якості третього етапу

психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа є визначення, обробка і аналіз даних – результатів тестів (поліграм) [113, с.124].

Ми поділяємо цю позицію вченого-криміналіста, оскільки цей етап охоплює не лише спілкування поліграфолога з опитуваним, чи його адвокатом, не розкриваючи при тому питання досудового слідства, а й процедуру оформлення результатів проведеного експертного дослідження.

Особливе місце в процедурі проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа належить висновку експерта-поліграфолога [217]. Він складається з титульного аркушу, на якому вказується організація, котра проводила таку перевірку, гриф секретності, порядковий номер, код, за яким можна знайти матеріали процедури дослідження на комп'ютері, прізвище, ім'я та по-батькові опитуваного. Крім цього можна вказати номер кримінальної справи, дату порушеної справи, за якою статтею, а також час початку і закінчення роботи, об'єм (кількість аркушів у справі) і строк зберігання. Також у ньому мають відобразитися правові підстави її призначення, зокрема винесену постанову слідчим, визначення її проведення судом або ж звернення адвоката, який приймає участь у справі.

Технологія її оформлення має відповідати встановленим вимогам:

1. Обсяг експертного висновку повинен бути в межах 30-50 аркушів (пронумерованих, скріплених (прошитих) між собою та завірених підписом і печаткою поліграфолога).
2. Текстова частина експертного висновку має формуватися за встановленими загальними вимогами, які висуваються до криміналістичних експертиз і складатися з: вступної, описової та синтезуючої частини і висновку. До змісту тексту документа також додаються посилання на наукові джерела дослідження. Таким чином:
  - Вступна частина відобразатиме загальні дані про спеціаліста-поліграфолога, фабулу справи та питання, які виносилися на експертне дослідження.

- Описова частина накомулюватиме дії роз'яснювального характеру з боку поліграфолога щодо процедури тестового опитування особи.
- Синтезуюча частина надасть експертне обґрунтування причинно-наслідковому зв'язку між виявленими у підекспертного психофізіологічних реакцій та попередніми висновками поліграфолога, які слугуватимуть умовиводами в межах питань, висунутими для з'ясування цим дослідженням.
- Висновок узагальнюватиме змістовно-грунтовне викладення документа, як результату експертизи із застосуванням поліграфа [363].

До експертного висновку поліграфолог додає необхідні супровідні документи, перелік яких за емпіричними джерелами є непостійним (залежно від статусу установи, яка забезпечувала та проводила психофізіологічну експертизу із застосуванням поліграфа чи психофізіологічне дослідження). Спеціалісти Українського Бюро психофізіологічних досліджень до такого переліку відносять:

- заяву потенційного опитуваного про згоду пройти дослідження;
- диск з відеозаписом ходу проведення дослідження;
- додатки з переліком тестів і поліграм;
- копії свідоцтв підприємства, які підтверджують юридичний статус та правомірність даного виду діяльності;
- копію свідоцтва поліграфолога про проходження спеціального курсу навчання;
- при необхідності можуть бути доданими сертифікати приладно-поліграфного комплексу [363].

Перераховані вище документи частково співвідносяться з Державними вимогами для отримання додаткової кваліфікації "Судовий експерт з проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа", що набули чинності в Російській Федерації від 05.03 2004 р., і закріпили перелік

даних, які повинні бути відображеними у висновках спеціаліста-поліграфолога:

1. дату, час і місце підготовки висновків спеціалістом;
2. відомості про посадову особу на вимогу якої поліграфолог підготував даний висновок;
3. дані про спеціаліста: ПІБ, освіта (з зазначенням номера диплома про отримання кваліфікації поліграфолога), стаж роботи поліграфологом, займана посада;
4. питання, які висувалися перед спеціалістом;
5. дані про особу потенційного опитуваного на поліграфі;
6. дані про сам поліграф: марка, модель та основні характеристики (з використанням яких датчиків відбувалося спостереження за змінами реакцій опитуваного);
7. дані про осіб, які були присутніми при проведенні тестового опитування (наприклад захисник, підозрюваний, обвинувачений);
8. висновок спеціаліста за результатами опитування з додатками та роздруківками проведеного дослідження [296, с.34, 406].

Однак, вказаний документ не знаходить одностайної підтримки серед теоретиків і практиків вивчення цього питання. Певна частина поліграфологів ближнього зарубіжжя наголошує, що при підготовці такого документа, експерт має дотримуватися наступних рекомендацій, які базуються на практиці проведення схожих експертиз:

- По-перше, в ньому мають бути перерахованими перевірочні (значимі) запитання, які ставилися опитуваній особі.
- По-друге, коротко описана методика проведення експертизи і отримані реакції на перевірочні питання.
- По-третє, до експертного висновку повинно бути додано роздруківку поліграми та відеозапис проведеного тестування (фіксація має проводитися таким чином, щоб в кадрі були відображені

підекспертний, поліграфолог, і екран монітора комп'ютера до якого під'єднаний поліграф; наявність відеозапису дозволяє відстежити коректність проведення процедури) [222, с, 66-69].

Посилаючись на дані Методичних вказівок, зокрема “Видової методики”, дослідники акцентують увагу на тому, що спеціаліст-поліграфолог після проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа від свого імені дає письмовий висновок і підписує його. У ньому зазначає:

- основну (причину) проведення ПФЕ;
- дані про ініціатора ПФЕ (слідчого, дізнавача, суддю);
- дані про поліграфолога, який проводив дослідження;
- питання, що ставилися перед спеціалістом-поліграфологом;
- матеріали, які були надані поліграфологу для ознайомлення і підготовки для проведення ПФЕ;
- П.І.П.(прізвище, ім'я, по-батькові) і рік народження опитуваної особи;
- дані про інших осіб, які були присутні під час проведення психофізіологічного дослідження;
- технічні засоби й методики, які використовувалися під час проведення психофізіологічного дослідження;
- зміст тестів;
- хід і результати процедури ПФЕ;
- обґрунтування і формулювання висновків щодо поставлених на вирішення експерта-поліграфолога питань [120].

На наш погляд, такий перелік є ємким і найбільш відповідає сутності проведеної експертизи. Однак вважаємо до нього не зайвим буде додати наступні дані:

- факт отримання від опитуваної особи письмової згоди на участь в психофізіологічному дослідженні з використанням поліграфа;

- з'ясовані обставини у справі, стосовно яких формувалися тестові запитання поліграфологом;
- завдання, що висувалися ініціатором перед спеціалістом, який проводив експертне дослідження.

З викладеного доходимо – висновки щодо питань, які поставлені на вирішення експерта-поліграфолога, здійснюються на основі комплексного аналізу даних, що були отримані під час дослідження.

У подальшому матеріали поліграфологічної експертизи (дослідження) разом з відеозаписом та оформленими висновками залишаються в установі, яка проводила дане дослідження з повідомленням її результатів. Дані, які ілюструють висновок експерта і додаються до нього в подальшому слугують його складовою частиною. Тобто, магнітний носій відеозйомки разом з тестовими запитаннями додаються до висновку спеціаліста-поліграфолога чи експерта на випадок виникнення питання у слідства або ж зацікавленої сторони щодо об'єктивності та обґрунтованості результатів проведеного дослідження.

На вимогу особи чи установи, яка призначала судову експертизу (дослідження), матеріали її проведення долучаються до матеріалів кримінальної справи. Копія даних експертизи (дослідження) з використанням поліграфа залишається на твердих носіях в установі на випадок повторної чи додаткової процедури її проведення, а також при виникненні спірних питань, пов'язаних з об'єктивністю реалізації первинного заходу. В окремих випадках на вимогу особи чи органу, що призначав судову експертизу, матеріали дослідження, поліграми, передаються їм на зберігання. Таким чином, установа, яка проводила експертизу, знімає з себе відповідальність щодо збереження на твердих носіях матеріалів психофізіологічної експертизи [222, с. 68].

За ініціативи сторони захисту, а також на вимогу органів слідства може бути призначена комплексна психофізіологічна експертиза (дослідження) з використанням поліграфа. Вирішення питання про доцільність її проведення,

зокрема: комплексної, додаткової або повторної психофізіологічної експертизи є прерогативою ініціатора (слідчого, дізнавача, судді), тому вона не повинна залежати від несприятливих об'єктивних чи суб'єктивних факторів (наприклад, від випадкового чи навмисного знищення поліграми під час зберігання даних на персональному комп'ютері поліграфолога, який проводив первинну експертизу). О.В. Белюшина дещо уточнює її сутність, наголошуючи, що вона буває комплексною психіатрично-психологічною психофізіологічною, психолого-психофізіологічною. Зокрема, такі психофізіологічні експертизи проводяться як одним експертом-поліграфологом так і комісійно двома чи трьома спеціалістами [78].

Її реалізація здійснюється за загальними правилами проведення такого роду судових експертиз. Подібна процедура виступає одним з елементів об'єктивізації результатів психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа. Окремі нез'ясовані або ж спірні питання попередньо проведеної первинної (основної) психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа визначають специфіку та індивідуальну особливість додаткового, повторного чи комплексного експертного дослідження. Вважаємо, що особливості їх підготовки та проведення мають бути включеними в уніфіковану та загальновизнану методику проведення інструментальної детекції із застосуванням поліграфа.

4.3. Окремі проблемні питання процесуального характеру щодо визнання результатів судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа в Україні та правовий механізм їх врегулювання

4.3.1. Процесуальне невизнання результатів проведення поліграфологічної експертизи як можливих доказів у кримінальній справі

Результати опитування із застосуванням поліграфа є визнаним юридичним фактом і частково знаходить підтримку серед вчених та практиків дослідження цього питання. Однак, широке розповсюдження

поліграфа, його значущість і практичне визнання не може однозначно вирішити ключове дискусійне питання щодо доказового значення результатів психофізіологічного дослідження. Це безпосередньо відноситься до практики судочинства більшості країн, коли зустрічаються факти застосування поліграфа та використання отриманих даних в доказуванні у кримінальних справах, і випадки відмови у визнанні їх в якості доказів.

Значимим дане питання є і для України, зокрема використання результатів психофізіологічних експертиз із застосуванням поліграфа як можливого джерела доказів у кримінально-процесуальній діяльності. Слід зазначити, що відходить на другий план дискусія науковців стосовно доцільності введення в процес доказування результатів поліграфологічних досліджень. Як зазначав Р.С. Белкін, сьогодні немає підстав для заперечень проти використання поліграфа експертом-психіатром або психологом [58, с. 54]. Оскільки отримана в результаті таких експертиз інформація несе в собі орієнтовні оперативні дані для слідства внаслідок умовно-правомірної діяльності щодо використання апаратно-програмного комплексу на етапі досудового та судового провадження, виникає питання легітимності та достовірності зібраних даних, що можуть слугувати джерелом доказів.

Опрацьований емпіричний матеріал вітчизняної та зарубіжної слідчої та судової практики за результатами застосування поліграфа під час розслідування та розкриття злочинів дає підстави стверджувати про необхідність використання в ході слідства даного науково-технічного забезпечення. Слідчий повинен поставити перед психофізіологічною експертизою (дослідженням) із застосуванням поліграфа чітке завдання, за яким експерт (спеціаліст-поліграфолог) будуватиме свої логічно обґрунтовані тести опитування індивідуума. На основі всебічного, повного і об'єктивного проведення такої експертизи (діяльності) експерт (спеціаліст) в подальшому формуватиме висновки (умовиводи) таким чином, щоб вони мали вагоме значення як джерело доказів на стадії судового розгляду кримінальної справи.

Особливого змісту набуває питання процесуальної форми закріплення отриманих даних з використанням поліграфа в доказування у кримінальному судочинстві.

Як вже наголошувалося вище тестове опитування з застосуванням даного науково-технічного приладу є різновидом оперативно-розшукових заходів, при тому його безпосередні результати не можуть використовуватися як доказ, вони мають орієнтований характер і сприяють правоохоронним органам у розслідуванні злочинів [174, с.196-199; 283, с.87-89; 171]. Хоча, можливість проведення тестового опитування із інструментальною лай-детекцією може бути і не пов'язаною із наявністю порушеної кримінальної справи та перебуванням особи у відповідному процесуальному статусі. Матеріали результатів поліграфологічного дослідження застосовуються у цивільних, трудових, адміністративних, господарських правовідносинах, кадровому та професійному відборі на заняття посад тощо. Оскільки сфера даної наукової роботи стосується кримінально-процесуальної діяльності, зрозуміло на ній і будемо зосереджувати своє дослідження.

Отримані поліграфологічні дані сприяють органам, які здійснюють досудове слідство правильно зорієнтуватися у конкретній слідчій ситуації і визначити лінію процедури розслідування, особливо на початковому етапі провадження. Тому наразі відкритим питанням залишається процесуальне закріплення результатів проведення поліграфологічного дослідження у кримінальне судочинство. Вітчизняними та зарубіжними науковцями запропоновано ряд можливих варіантів процесуальної форми введення поліграфологічних даних у кримінально-процесуальне доказування.

Одним з таких є використання результатів дослідження під час проведення окремих слідчих дій: допиту, очної ставки, відтворення обстановки та обставин події тощо. Зокрема, російським вченим В.І Комісаровим висунуто пропозицію застосовувати поліграф при допиті. А програму тестування (використання опитувальника) і розшифровану

спеціалістом поліграму пропонується долучати до протоколу цієї слідчої дії [216, с. 47].

На противагу такій позиції Р. С. Белкін припускає, що якщо навіть і допустити застосування поліграфа під час допиту, як слідчої дії, то результати його використання не повинні мати доказового значення. Вони можуть братися до уваги слідчим лише як орієнтуючі дані без додаванням до матеріалів справи та записів поліграми дослідження [36, с. 396].

Поділяючи думку відомого криміналіста, вбачаємо наступне: застосовувати психофізіологічні дослідження з лай-детектором в ході зазначеного процесуального заходу є необґрунтованою пропозицією даного поліграфолога та його однодумців. Оскільки це вже буде не просто допит, а інша слідча дія, яка уособлюватиме розширені можливості отримання психофізіологічних даних дослідження у поєднанні з самостійним процесуальним заходом. У ній відображуватиметься ряд нових істотних видозмінних рис:

- змінюється порядок отримання показань;
- збільшується питома вага спеціаліста-поліграфолога в отриманні нових даних, що впливають на слідство в цілому;
- оперативний працівник та слідчий свою діяльність більше скеровуватимуть до результатів перевірки осіб на поліграфі ніж відшукуватимуть та пропонуватимуть власну тактику й стратегію досудового слідства та ін.

Запропонований В.І. Комісаровим підхід до слідчого допиту, як самостійної слідчої дії, потребуватиме й перегляду та заміни положень норм кримінального процесу. В цьому: по-перше, немає необхідності та й обґрунтованого логічного пояснення; по-друге, це спричинить плутанину слідству, за яких обставин справи поліграф може бути застосованим при проведенні слідчих дій, а за яких ні. Тому наполягаємо на забороні використовувати інструментальну лай-детекцію у межах проведення допиту саме як частини від її змісту. При тому погоджуємося, що отримана

інформація за результатами поліграфологічного дослідження, як окремо реалізованого заходу, може слугувати подальшому розслідуванню кримінальних справ, у тому числі й проведенню за її матеріалами інших процесуальних слідчих дій. А тому, як один із варіантів виходу з дискусії яка склалася, вбачаємо створення та впровадження в Україні судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа, як окремого самостійного процесуального заходу в межах експертної діяльності (на чому наголошувалося нами у попередньому параграфі). Така позиція відповідає переважній більшості поглядів вітчизняних теоретиків і практиків поліграфологічного аналізу дослідження та вивчення питання. Т.Р. Морозова, О.І. Мотлях, В.В. Семенов, Л.М. Іванов, Ю.І. Холодний та ін., вказують, що окремою формою використання спеціальних знань поліграфолога є призначення та проведення психофізіологічної експертизи – самостійної слідчої дії. В унісон викладеній позиції вчених, російські поліграфологи Р.І. Могутін та В.М. Суботіна додають, що в Російській Федерації на даний час запроваджена спеціальність – судовий експерт з проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа [296, с.35].

Це вказує на вірно обраний напрямок дослідження вітчизняними вченими у питанні інтегрування національних наукових здобутків у цій сфері діяльності до ближньозарубіжних та кращих європейських зразків.

Не можна залишити поза увагою окрему слідчу дію допит спеціаліста, – саме того, який реалізовував тестове опитування підекспертних осіб застосовуючи апаратно-програмний комплекс інструментальної детекції. Існує практика, коли результати досліджень предметів, речей і документів, проведених відповідними спеціалістами, були використані в кримінальному процесі шляхом допиту осіб, які проводили перевірку, огляду наданих об'єктів та долученням документів, що фіксують результати дослідження [459, с. 24].

Безперечно, перераховані дані можуть бути використані при опитуванні за допомогою поліграфа. У такому разі допит спеціаліста, який проводив зазначене дослідження, а також інших присутніх осіб, можна розглядати як один із способів приєднання результатів перевірки інструментальною детекцією до матеріалів кримінальної справи. З такою позицією дослідників погоджується досвідчений поліграфолог В.В. Семенов. Він наголошує, практикою апробована можливість додавання документа, підготовленого за результатами поліграфного опитування, до матеріалів кримінальної справи – як джерела доказу. При тому, допустимість документа визначається двома умовами:

- наявністю необхідних даних про суб'єкта, від якого надходить документ;
- процесуальною закріпленістю обставин додавання документа до матеріалів справи (отриманого під час виконання тої чи іншої слідчої дії, витребуваного судом) [395, с. 60].

Однак серед дослідників цього питання точиться дискусія, стосовно якого документа йде мова? Оскільки наразі процедуру застосування поліграфа не віднесено до різновиду експертизи і вона виступає самостійним дослідженням спеціаліста, відповідно окремими теоретиками і практиками пропонувався різні варіації найменувань цього документу: "Акт", "Довідка-меморандум", "Протокол", "Висновок" тощо. Кожний з авторів по своєму обґрунтовував сутність тієї та іншої форми закріплення проведеного дослідження. Слід наголосити, що у науковому колі й до нині не дійшли згоди щодо єдиного термінологічного визнання його назви. Як на нас, це має бути "висновок спеціаліста" складений за результатами тестового опитування особи на поліграфі. При тому, сформульований ним зміст зазначеного документа не повинен викликати сумнівів у достовірності і науковій обґрунтованості проведеного. Слідчий (або інша уповноважена сторона), в межах наданих йому спеціальних повноважень, винесеною постановою, ініціював реалізацію поліграфологічного дослідження

спеціалістом щодо конкретного суб'єкта, а тому зобов'язаний долучити до матеріалів кримінальної справи отримані дані, як результат проведеного заходу. Запропонована нами позиція знаходить відображення у матеріалах практики, на яку посилається поліграфолог Я.В. Комісарова. Вона наголошує, що на конкретних прикладах зі слідчої діяльності Російської Федерації, слідчі Саратовської обласної прокуратури відповідно до ст. ст. 74, 84 КПК РФ неодноразово долучали до матеріалів кримінальної справи висновки спеціалістів-поліграфологів Саратовської лабораторії судових експертиз Міністерства юстиції Російської Федерації [226, с. 101].

Такою практикою скористався і старший слідчий військової прокуратури Росії, який до матеріалів порушеної кримінальної справи № 26/13/0015-00Д долучив у якості документів – джерела доказу, два висновки спеціаліста-поліграфолога Саратовської ЛСЕ. Висновки були складені за результатами опитувань із використанням поліграфа щодо рядового П. і громадянина А, обвинувачених у вчиненні злочину. Військовий суд врахував надані документи поліграфологом у якості доказу при винесенні обвинувального вироку [495, с. 61].

Як результат практичного закріплення даного положення відділ криміналістики Саратовської обласної прокуратури розробив у 1999 році "Практичні рекомендації слідчому", у яких викладено настанови і процесуальний порядок застосування даної форми щодо поліграфа в кримінальному судочинстві. У подальшому цей досвід набув визнання в діяльності правоохоронних органів інших регіонів Російської Федерації. Натомість в Україні, в 2006 році, отримав резонансного відголоску випадок зі слуханням кримінальної справи в Подільському районному суді міста Києва, в якій при забезпеченні доказів врахували результати проведення поліграфологічних досліджень спеціалістом. На підставі перевірки було звільнено працівника правоохоронних органів з роботи за незаконне використання та розповсюдження інформації, що містила дані перевірки на поліграфі [122].

Часи і підходи змінюються і як показує сучасна практика застосування психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа вона набуває нового якісного змісту і в нашій державі. Зокрема, у 2009 році Луганським апеляційним судом при слуханні справи про вчинений тяжкий злочин, висновок судової психофізіологічної експертизи на лай-детекторі, проведеному спеціалістом Українського Бюро психофізіологічних досліджень та Безпеки, було визнано як один із доказів у кримінальній справі [122].

Отже, при розслідуванні злочинів трапляються випадки, коли слідство зацікавлене у використанні матеріалів поліграфологічного дослідження під час забезпечення доказів. Це можливо, наприклад, у ситуації, коли опитана раніше особа в подальшому відмовляється від даних результатів показань, змінює їх, а також категорично заперечує повторне психофізіологічне тестування через поліграф. Хоча варто наголосити, що при відсутності чи недостатності у справі матеріальних слідів злочину, наявності суперечностей в показаннях допитуваних осіб, результати інструментальної детекції могли б стати суттєвими даними, які б сприяли об'єктивізації інформаційної ситуації при розслідуванні злочину.

Результати аналізу зарубіжної емпіричної бази даного напряму дослідження вказують на те, що поліграфологічна діяльність, переважною більшістю є визнаною в юридичних наукових колах. Однак, незважаючи на світову практику використання апаратно-програмного комплексу у кримінально-процесуальній діяльності, отримані висновки, безпосередньо як прямий доказ, не знаходять свого відображення у більшості країн користувачів поліграфа. Винятками є держави: Японія, Канада (на даний час тільки в цивільному процесі), США, Індія, Польща, Румунія Литва, Молдова. Відомі випадки застосування даного приладу у якості доказу в Південній Африканській Республіці. У той час, Хорватія відмовилася від подібної практики. Англія та Німеччина практично не проводять досліджень з

інструментальною детекцією, посилаючись на порушення конституційних прав та гарантій своїх громадян.

Якщо розглядати Сполучені Штати Америки, як країну лідера у питаннях експлуатації технологій поліграфа, то слід сказати, що визнання висновку поліграфолога як доказу не містить в американському кримінальному судочинстві системного характеру. Хоча, Верховним судом США легалізована методика психофізіологічного дослідження із використанням зазначеного науково-технічного приладу [151; 389]. На погляд Дж. Рейда та Ф. Інбау: "Поліграф володіє таким ступенем точності, який дорівнює і навіть випереджає надані на сьогодні види доказів, що фігурують у судах з кримінальних і цивільних справ" [449, с. 72].

Вказані переваги даного науково-технічного приладу не вичерпують окремі неузгоджені питання практики. Зокрема, активне впровадження поліграфа у кримінально-процесуальну діяльність не зменшує вирішення дискусійного, неоднозначного тлумачення теоретиків і практиків, щодо доказового значення результатів психофізіологічного дослідження. Це не обмежується окремо взятою державою, а відноситься до практики судочинства більшості країн, де зустрічаються факти використання інструментальної детекції в забезпеченні доказів у кримінальних справах. Також віднесення поліграфа до переліку науково-технічних засобів, які покликані сприяти слідчій і судовій діяльності у належному формуванні доказової бази в кримінальній справі, яка розслідується.

Відповідь на поставлене питання слід шукати в основах сутності доказу у кримінальному процесі. Варто зазначити, що воно ґрунтується на теорії відображення загальних властивостей матерії. Його базу становлять ідеальні та матеріальні сліди відображення про подію злочину в цілому. Належне формування матеріальної доказової основи полягає у застосуванні науково-технічних засобів, використання яких дає можливість об'єктивно забезпечити докази у кримінальній справі. Оскільки криміналістика є наукою, яка намагається залучити різноманітні досягнення науково-

технічного прогресу для вирішення своїх завдань, то, відповідно, її прикладна роль полягає у розробці засобів, методів, прийомів, методик і технологій виявлення, фіксації, дослідження і використання доказової інформації, знання яких застосовує процесуальне судочинство. Ключовим питанням якого є використання науково-технічного забезпечення в практиці розкриття і розслідування злочинів і використання отриманих даних, з метою встановлення об'єктивної істини у справі. Однак у теорії і практиці існують ряд не з'ясованих питань, які потребують правового уточнення. Одним з них є названа проблема визначення місця цих даних, які були одержані у результаті використання науково-технічних засобів під час проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Зокрема, встановлення правових засад застосування цих засобів для виявлення та фіксації інформації, важливої у контексті розслідуваних кримінальних справ і використання її у кримінальному судочинстві [456, с.74-77; 411]. Тому дані категорії мети, методів, елементів та засобів доказування, його сутності, предмета та меж постійно перебували і перебувають у центрі уваги наукових знань. Вони є детально дослідженими та викладеними у здобутках вчених теоретиків і практиків, разом з тим потребують додаткового їх переосмислення. Все це викликано об'єктивними чинниками, життєвими реаліями та потребами, які стосуються євроінтеграційних процесів, в тому числі і кримінальному судочинстві. Серед найважливіших проблемних питань, які є на сучасному етапі розвитку правового регулювання відносин у цій галузі права, можна виділити такі:

- відсутність єдиного підходу до визначення спільної термінологічної категорії "науково-технічного засобу", який повною мірою відповідає технічній та правовій природі використовуваних засобів;
- частково визначені чинними законодавчими актами, умови застосування науково-технічних засобів у практичній діяльності правоохоронних органів;

- практично не встановлений правовий режим і процесуальне значення даних, одержаних за допомогою застосування науково-технічних засобів у процесі доказування в кримінальному судочинстві;
- не визначеними залишаються вимоги стосовно допустимості використання окремих науково-технічних засобів та даних, одержаних за допомогою їхнього застосування [301, с. 53].

З аналізу правових засад використання науково-технічних засобів випливає, що вони не повною мірою забезпечують належний рівень правового регламентування суспільних відносин цієї галузі, а отже, такі правові засади потребують оновлення та доповнення з метою уникнення можливих розбіжностей у визначенні правових понять.

Разом з тим, слід зазначити, що застосування науково-технічних засобів у процесі розслідування кримінальної справи, в цілому, відповідають загальноновизнаним поняттям процесуальної науки. Саме за допомогою їх здійснюється виявлення, фіксація, оцінка та використання інформаційних даних. До числа способів закріплення доказів закон передбачає не тільки складання протоколів і постанов, але фотографування, звуко- і відеозапис, складання схем, планів, малюнків тощо [142, с.52].

Вони виконують роль технічно-закріплених та наглядно-фіксованих отриманих даних, які надають доказам у кримінальній справі більш ймовірного характеру.

Загальноприйнято вважати, що під доказуванням у кримінальному процесі традиційно розуміються два діалектично взаємопов'язані між собою аспекти єдиного поняття та єдиної практично-розумової діяльності. Залежно від стану доказування у кримінальній справі або від ролі (функції) суб'єкта у кримінальному судочинстві на перший план виходить пошук – збір, перевірка та оцінка доказів або доказування – обґрунтування висновків та рішень по справі, до яких доходять органи і особи, що здійснюють доказування. Взаємно доповнюючи і збагачуючи один одного, ці аспекти

уявляють зміст цієї нерозривної діалектичної єдності чуттєвого, емпіричного, раціонального, логічного, безпосереднього і опосередкованого пізнання, що, маючи комунікативний характер та сувору процесуальну форму, становить сутність і зміст процесу доказування кримінальної справи [211, с.73].

Саме за допомогою цих складових можна визначити питому вагу кожного з елементів сутності процесу доказування. Підтвердженням тому є позиція Р.С. Белкіна, який доводить, що сутність доказування полягає в зборі, дослідженні і оцінці доказів, хоча це є не різночасні, змінюючі один одного етапи; на різних стадіях один з елементів може висуватися на передній план, проте інші сторони також залишаються діючими... Тобто, встановлення істини в процесі розслідування кримінальних справ здійснюється шляхом доказування обставин, сукупність яких і становить предмет доказування у даній справі [59, с.27-35].

Разом з тим, слід наголосити, що домінуючим у науці кримінального процесу є визначення поняття доказування як органічної єдності трьох основних елементів і здійснюється воно виходячи з тих же засад, що й наукою криміналістикою.

Деякі інші погляди науковців побутують стосовно поняття і структурної системи побудови процесу доказування у науці кримінально-процесуального права. Зокрема, В.М. Тертишник стверджує: "Доказування – це діяльність ... спрямована на збирання, дослідження, перевірку та оцінку фактичних даних (доказів)" [420].

В.Т. Нор зазначає: "... це діяльність органів розслідування, прокурора і суду, а також інших учасників процесу, яка здійснюється у встановлених законом процесуальних формах і спрямована на збирання, закріплення перевірку і оцінку фактичних даних (доказів), необхідних для встановлення істини у кримінальній справі" [328, с. 74-75].

Ф.Н. Фаткуллін вважає, що це процесуальна діяльність вказаних у законі органів та осіб, яка полягає у визначенні можливих слідчих версій, у збиранні, перевірці й оцінці доказів та їхніх джерел по цих версіях, а також в

обґрунтуванні достовірних висновків для встановлення об'єктивної істини у справі [433, с.14].

М.М. Михеєнко виклав своє бачення стосовно даного поняття, як: "... діяльність суб'єктів кримінального процесу по збиранню (формуванню), перевірці й оцінці доказів та їхніх процесуальних джерел, а також формулюванню на цій основі певних тез і наведення аргументів для їх обґрунтування" [294, с. 11-14].

Дана позиція, з-поміж вище запропонованих, має найбільш раціонально обґрунтований характер. Однак, на думку Ю.М. Грошевого та С.М. Стахівського, якої дотримуємося й ми, має суттєву похибку, а саме: "...у визначені відсутня одна ознака – те, що діяльність ця здійснюється в рамках закону. Тому його слід уточнити, а також замінити термін "формування... певних тез" на більш конкретний за змістом – "прийняття процесуальних рішень" [142, с.12].

На наш погляд, найбільш вдалий виклад цього поняття запропонований В.В. Назаровим та Г.М. Омелянцем: "... – це практична діяльність уповноважених законом суб'єктів, що відбувається в особливій процесуальній формі, шляхом збирання, перевірки та оцінки доказів" [309, с. 184].

Слід було б додати до даного визначення "для встановлення істини у кримінальній справі".

На відміну від визначення поняття доказування, серед науковців виникають розбіжності складових процесу доказування.

М.С. Строгович наголошує: "Процес доказування складається з встановлення доказів, їх розгляду, процесуального закріплення, перевірки і оцінки" [410].

П.А. Лупинська зазначає: "Доказування складається зі збору, перевірки і оцінки доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для законного, обґрунтованого і справедливого вирішення справ, – і далі, – всі елементи доказової діяльності – збір, оцінка і перевірка доказів – нерозривно

пов'язані між собою, проходять у єдності, мають місце на всіх стадіях процесу в тих процесуальних формах, які відповідають даній стадії і встановленому у ній порядку провадження " [427].

М.О. Громов акцентує: "Процес доказування – це діяльність, здійснювана на основі кримінально-процесуального закону з встановлення і пізнання за допомогою доказів фактів об'єктивної дійсності, необхідних для правильного вирішення кримінальних справ. Аналіз доказового права і практики його застосування дає змогу виділити такі елементи процесу доказування: збір, перевірка, оцінка доказів. Усі вони взаємопов'язані і взаємозумовлені та присутні одночасно у всіх періодах діяльності, пов'язаної з доказуванням. І лише залежно від етапів один з елементів виступає домінуючим. Так у першочерговий період доказування домінуюче місце посідає такий елемент, як збір доказів; у наступному на передній план висувається їх перевірка; на кінцевому етапі вирішальним елементом є оцінка доказів. Проте, як і при збиранні, водночас відбувається перевірка і оцінка доказів, так і перевірка може здійснюватися шляхом збирання доказів, що супроводжується їхньою оцінкою; так само і оцінка доказів може вказувати на необхідність збору додаткових доказів, а також на необхідність їхньої перевірки. При цьому, природно, від якості кожного з перелічених елементів залежить якість усієї їхньої сукупності і в остаточному підсумку – правильність вирішення кримінальної справи " [141].

З даною позицією науковця та його однодумців слід погодитися беззаперечно, однак слід було б звернути увагу на ще одну суттєву обставину, а саме: оцінка доказів у справі та процесуальних джерел, які їх формують, завершується прийняттям процесуального рішення та обґрунтуванням. Тому не слід їх об'єднувати, а тим більше ототожнювати з етапом оцінки доказів. На думку процесуалістів Ю.М. Грошевого та С.М. Стахівського "...ці два елементи не утворюють єдиного цілого, тобто оцінка не включає в себе прийняття рішення та його мотивацію, останні виступають як результат оцінки доказів та їхніх джерел..." [142, с. 49].

Не менш важливим є питання зібрання доказів з використанням науково-технічного забезпечення. Слід наголосити, що вони можуть бути виявлені шляхом їхнього відшукування або встановлення. Пошук реалізується за допомогою різноманітних пошукових науково-технічних засобів, у результаті застосування яких, у розпорядження уповноваженого суб'єкта надходить певний доказ, але в такому випадку цей суб'єкт, враховуючи природу пошукових науково-технічних засобів, не одержує у своє розпорядження даних у визначеному нами розумінні [67, с.68-75; 95]. Такі дані можуть бути одержані лише в результаті використання науково-технічних засобів фіксації інформації, тобто в цьому випадку виявлення доказів здійснюється шляхом їх встановлення, яке водночас являє собою і їх процесуальне закріплення (безсумнівно за умови реалізації діяльності по застосуванню науково-технічних засобів у межах кримінально-процесуальних відносин). Отже, у випадку використання науково-технічних засобів фіксації інформації йдеться про органічне поєднання двох елементів процесу збору доказів у вигляді даних, одержаних у результаті застосування вищезазначених засобів: виявлення (у формі встановлення) та процесуального закріплення [301, с.57].

Це фактично спричиняє до визначення ролі даних, одержаних у результаті застосування науково-технічних засобів, у системі відносин, зумовлених процесом доказування, їхнього місця серед джерел доказів, та безпосередньо стосується встановлення значення цих даних. Можливість розглядати збір доказів як діяльність, що спрямована на одержання даних, які містяться у вказаних джерелах і прямо пов'язана із способами збору даних [96, с. 164].

Таким чином, процесуальне закріплення зібраних доказів за допомогою науково-технічних засобів, має суттєве значення у доказуванні, що пояснюється визначеним процесуальним законом порядком фіксування даних, які мають значення для справи з урахуванням специфіки кожного виду доказів. Призначення цих правил полягає в утворенні такого порядку

закріплення доказів, який гарантує найточніше їх відображення у матеріалах справи, забезпечує необхідні умови збереження одержаних показань, відомостей, а також створює гарантії отримання достовірних доказів. Ці правила захищають права і законні інтереси громадян, а порушення закону в процесі збору доказів позбавляє здобуту інформацію юридичної сили [96, с. 168-172].

Виходячи з викладеного, можна дійти висновку не лише про можливість, а й необхідність використання науково-технічного забезпечення у процесі розкриття та розслідування злочинів. При тому, слід врахувати специфіку їх застосування. Зокрема визначити:

- вид науково-технічних засобів, за допомогою якого забезпечувалося виявлення, фіксація, вилучення, дослідження отриманих інформаційних даних;
- дані, одержані в результаті застосування науково-технічних засобів конкретного виду, моделі, групи;
- можливість використання наглядно-інформаційних даних у процесі доказування у кримінальній справі;
- місце отриманих даних у структурі елементів процесу доказування;
- роль (значення) таких даних, одержаних у результаті застосування науково-технічних засобів фіксації інформації, у співвідношенні з відомостями про факти, які надходять з інших джерел доказів.

Разом з тим, слід зазначити, що остання складова може розглядатися як основоположна з-поміж інших запропонованих. Це пояснюється тим, то проблема закріплення за результатами використання науково-технічних засобів фіксації інформації місця і значення окремого (самостійного) джерела доказів є найбільш актуальною в сучасних умовах розвитку процесуальної науки. Інформаційні дані, одержані у результаті застосування науково-технічних засобів, характеризуються усіма головними рисами, які дають можливість розглядати їх як потенційно-доказові. А використання їх у

процесі доказування – одним з основних напрямів застосування у розслідуванні злочинів. З цієї позиції уявляється можливим розкриття місця цих даних у процесі доказування. Однак, враховуючи те, що сам процес складається з трьох головних елементів, необхідно визначити місце цих даних у ході збирання, перевірки і оцінки доказів комплексно. При цьому ключовим питанням в такому випадку виступатиме проблема способів одержання даних результатів застосування науково-технічних засобів, які використовуються як докази. Взявши за основу визначені у законодавстві способи збору доказів стосовно сфери відносин, пов'язаних з одержанням даних як результату використання науково-технічних засобів, стає можливим повною мірою визначити і способи збору доказів, діяльність яких направлена на всебічне, об'єктивне і повне розслідування злочинів. Фактично йдеться не тільки про способи отримання інформаційних даних здобутих шляхом застосування науково-технічних засобів, але й передусім про формування самих доказових джерел.

Такими способами (джерелами) збору доказової інформації у вигляді даних, одержаних у результаті використання науково-технічних засобів є:

- а) застосування науково-технічних засобів у процесі провадження слідчих і судових дій уповноваженими на це особами: слідчим, прокурором, начальником слідчого відділу, суддею, органом дізнання;
- б) використання науково-технічних засобів у процесі провадження слідчих і судових дій, здійснюване особами, залученими до проведення таких дій або особами, яким дано це право з дозволу особи, яка проводить відповідні слідчі або судові дії: захисником, понятим, експертом, спеціалістом;
- в) надання підозрюваним, обвинуваченим, захисником, обвинувачем, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем або їхніми представниками даних, отриманих при застосуванні науково-технічних засобів;

- г) застосування науково-технічних засобів особами, яким відомі обставини справи і визнаними в подальшому свідками в кримінальному судочинстві;
- д) використання науково-технічних засобів підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і громадянами, як правило, з метою реалізації професійних обов'язків (записи відеокамер візуального спостереження, записи переговорів диспетчерів, фіксація інформації під час проведення різного роду досліджень);
- е) використання науково-технічних засобів у процесі проведення оперативно-розшукових заходів [142, с.140-152; 301, с. 58-59].

Викладене пояснює, що зміст перерахованих вище джерел збору інформаційних даних з використанням науково-технічних засобів має свої особливості та свою специфіку застосування. Відображає переваги і недоліки їх використання, які потребують правового уточнення. Однак, питома вага використання науково-технічних засобів у кримінально-процесуальному доказуванні залишається високою, зокрема вона дає підґрунтя теоретикам і практикаам виваженого підходу до поглибленого їх дослідження, особливо на стадії досудового слідства. Разом з тим, кваліфіковане застосування науково-технічного забезпечення на всіх стадіях кримінального процесу та використання отриманих інформаційних даних, дає можливість в кінцевому результаті встановити об'єктивну істину у кримінальній справі.

Перекладаючи акцент на процесуальні форми закріплення інформаційних даних із застосуванням поліграфа у процес доказування, слід зазначити – людина здатна зберігати у пам'яті події, які вона спостерігала безпосередньо або про них дізналася з інших джерел. Але в ході процесуальних слідчих дій (допиту, очної ставки, опізнання) не завжди вдається цілісно встановити картину того, що відбулося. Багато в чому залежить як від об'єктивних, так і суб'єктивних чинників процедури

досудового провадження, обставин, які підлягають встановленню та з'ясуванню [423; 478, с.134].

З метою перевірки отриманих даних слідством можемо використовувати знання науково-технічного приладу – поліграфа. Логічно постає питання щодо кола обставин, які вирішує спеціаліст-поліграфолог під час проведення психофізіологічної експертизи (дослідження) та їх доказове значення у розслідуваній справі. Слід зазначити, що експертні завдання визначаються у запитаннях, які ставляться перед поліграфологом і залежать від предмета дослідження і конкретних обставин справи. Оскільки вони формулюється у вигляді запитання, то й предмет судової експертизи опосередковано виражається через ці запитання [395, с.83; 229, с.16-18].

Тому під час проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа, з'ясовується коло обставин, що цікавить слідство, шляхом винесення суджень з урахуванням експертних завдань:

- висловити судження про ступінь поінформованості опитуваної особи про подію (її деталі), яка стала причиною для проведення психофізіологічного дослідження;
- висловити судження про обставини отримання опитуваною особою інформації про дану подію [120; 228].

Аналізуючи дані, отримані під час психофізіологічної експертизи спеціаліст-поліграфолог:

- а) вивчає фоновий рівень динаміки фізіологічних показників опитуваної особи;
- б) відмічає артефакти;
- в) встановлює наявність (відсутність) психофізіологічних реакцій в опитуваної особи на пред'явлені стимули;
- г) здійснює порівняльну оцінку психофізіологічних реакцій опитуваної особи на різні стимули;
- д) виділяє сукупність стимулів, які є значимими для індивіда [395, с.92].

Враховуючи, що психофізіологічні реакції є так званими "індикаторами" образів, які сформувалися в пам'яті людини, то шляхом проведення дослідження можна встановити причинно-наслідковий зв'язок виявлених реакцій на значимі стимули з уявними образами. Вони в процесі діагностування відображають подію, що стала причиною призначення та проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа. З'ясування кола питань винесених на психофізіологічну експертизу із застосуванням поліграфа потребує використання спеціальних знань у сфері поліграфології [317, с.15-16; 254; 186, с.12-15].

Експерт повинен додатково перевірити питання про обставини формування в пам'яті опитуваної особи вищезгаданих уявних образів, тобто визначити їх характер у співвідношенні до події злочину, відображенням якої вони є (або ж сформувалися як ідеальні сліди відображення до події злочину чи стали відомі опитуваній особі у зв'язку з отриманням відповідної інформації від інших осіб у посткримінальний період) [395, с.83].

Ці та інші особливості в подальшому знайдуть відображення у експертному висновку поліграфолога. Оскільки у його компетенцію входить формулювання висновку, на основі аналізу співвідношення фізіологічних реакцій опитуваної особи на ті чи інші стимули. Також, судження про суб'єктивне значення цих стимулів для людини, яке вказує на присутність (відсутність) в пам'яті індивідуума образів, котрі сформулювались у зв'язку з тією чи іншою подією. Результати висновків про присутність (відсутність) ідеальних слідів в опитуваного щодо події, яка відбулася та факт виявлення цих ознак поліграфологічним приладом, може бути значимим для експерта при вирішенні питання про знання чи незнання підекспертного щодо конкретних даних події злочину. Обумовлюючи викладене, можемо сформулювати їх наступним чином:

- ступінь поінформованості опитуваної особи про подію в деталях, зумовленої наявністю (відсутністю) в пам'яті людини уявних образів,

які сформувалися у зв'язку із вчиненням злочином і виступає значимою для ініціатора експертизи;

- обставини отримання опитуваною особою інформаційних даних про подію злочину, які стали причиною проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа;
- механізм застосування тестових стимулів, які вплинули на фізіологічні реакції опитуваної особи та процедура їх виявлення і фіксації поліграфологічними приладами, використаними в даній експертизі.

Зосереджуючи увагу на експертних висновках, слід зазначити, що спеціаліст-поліграфолог залучається до кримінальної справи для проведення інструментальної детекції та надання висновку на запитання, поставлених перед ним ініціатором. Безпосередньо результати такого дослідження мають додаватися до матеріалів розслідування злочину.

За результатами проведення тестового опитування висновок спеціаліста може бути трьох видів:

- а) реакція опитуваного на критичні запитання дозволяє припустити, що інформація повідомлень є емоційно важливою для нього або загально відомою за обставинами злочину;
- б) реакція опитуваного на запитання дозволяє припустити, що розслідувана справа не є для нього емоційно важливою, і що він не володіє "знаннями винного" у справі;
- в) зареєстровані реакції є недостатніми для формування довідки [75,с.110].

У першому випадку висновки відображатимуть можливу участь опитуваного у кримінальній справі.

Другий випадок вказує про непричетність опитуваного до злочину, а третій – на неможливість однозначного висновку, що вказує на необхідність проведення повторного опитування.

Основним завданням висновку спеціаліста-поліграфолога є відповіді на запитання, поставлені ініціатором перед оператором поліграфа, а тому й форма результатів тестування має бути зрозумілою слідству. При підготовці висновку спеціаліст викладає зміст взаємозв'язків отриманих позитивних реакцій як в середині тесту (між запитаннями), так і між тестами.

Для формулювання такого висновку поліграфологу необхідно взяти до уваги наступні вимоги:

- висновок повинен підтверджувати чи заперечувати поставлені замовником запитання;
- текст висновку має бути зрозумілим, а трактування результатів – переконливим і однозначним [209, с. 281].

Адже ігнорування названих вимог, відсутність всіх необхідних для оцінки висновку матеріалів (роздруківки тестів, поліграм, матеріалів відеозапису виконаного дослідження) викличе сумнів у органів розслідування та суду щодо обґрунтованості результатів.

При оцінюванні висновку поліграфолога, з позиції повноти, допустимості та достовірності, необхідно перевірити:

- правильність процесуального оформлення дослідження з використанням поліграфа, незацікавленість спеціаліста в результатах справи, відповідність його кваліфікації встановленим вимогам, що висувуються до поліграфологів;
- чи дотримані вимоги кримінально-процесуального закону у відношенні опитуваного (наявність добровільної згоди на проведення дослідження, право на участь захисника при проведенні слідчої дії);
- чи отримані відповіді на всі поставлені запитання;
- обґрунтування висновків поліграфолога за результатами проведеного експертного дослідження [296, с.44].

Погоджуємося, перераховані елементи впливають на якість експертного висновку, однак не варто забувати, що експертне дослідження, повинно мати

не оціночний, а перевірочний характер, наприклад: чи достатньо було надано матеріалів для повного, всебічного дослідження; чи відповідали використані методики загальним вимогам науковості, надійності та достовірності отриманих за допомогою їх результатів; які найдоцільніші методи необхідно було б використати у конкретному випадку тощо [37, с.452; 379; 458].

Суттєвим для слідства виступає результат інформації, викладеної у висновку експерта-поліграфолога. За своєю формою він може бути категоричним, ймовірним або ж у формі умовиводу про неможливість вирішення поставлених запитань. Категоричний висновок за результатами психофізіологічного дослідження можна отримати у тій ситуації, коли експерт має змогу використовувати весь арсенал методів дослідження, тобто застосовувати тести прямого та непрямого методу, що, як правило, відбувається на початковому етапі розслідування. Основою такого висновку є стійкі психофізіологічні реакції на значимі запитання, які значно перевищують ступінь вираженості змін психофізіологічних показників на решту запитань тестових опитувальників [395, с.93].

Я.В. Комісарова стверджує, що оскільки кількість можливих варіантів події, яку розслідують не є остаточною, а дані, які містяться в матеріалах кримінальної справи та використовуються експертом під час проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа, переважно не можна вважати доведеними, то висновок про обставини формування в пам'яті людини образів, пов'язаних із подією, яка стала причиною проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа, необхідно давати у ймовірній формі. За умови, що існують достатні дані, можливо сформулювати категоричний висновок про присутність (відсутність) причинно-наслідкового зв'язку між ідеальними слідами й обставинами, які спричинили їх утворення, який у будь-якому випадку буде умовним і повинен містити посилання на те, що він зроблений із врахуванням даних, що містяться в матеріалах справи [221, с. 61].

Проте Л.М. Іванов наголошує, що "доказове значення висновку визначає не його форма (категорична чи ймовірна), а те, сприяє він підтвердженню чи спростуванню якої-небудь версії" [395, с.94].

Стосовно ймовірного експертного висновку то відмінність його від категоричного полягає у припущеннях, яких допускає поліграфолог за результатами проведеного експертного дослідження. Вони можуть бути викликаними різними чинниками і пов'язаними як з підекспертною особою, що проходила тестове опитування, так і з самим поліграфологом, його професійними навичками, підготовленістю до реалізації експертної діяльності, неупередженістю та ін. Також варто зазначити, що проблема формулювання висновків ймовірного характеру – це значною мірою проблема психології експертної діяльності [434]. Оскільки всі експертні висновки за своїм змістом є ймовірними, адже 100% достовірності не може гарантувати жодна експертиза, а зокрема, експертиза, об'єктом дослідження якої є людина. Крім того, "мова йде про судову експертизу особистості, в межах якої є свої традиційні експертизи (судово-психологічна і судово-психіатрична), щодо яких законодавством прямо допускається застосування ймовірних висновків у якості доказів" [395, с.95].

Слід зазначити, що не зважаючи на отриманий ймовірний висновок від експерта дана ситуація не створює перешкод для розгляду результатів судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа в якості доказів. Тобто, ймовірний характер експертного висновку характерний для різних видів експертних досліджень, що не впливає на принципову можливість визнання висновку експерта, який має ймовірний характер, процесуальним доказом (зокрема, прямим) і оцінки його в сукупності з іншими доказами. О.В. Белюшина наголошує: "... висновок експерта-поліграфолога у цьому випадку підлягає оцінці органом дізнання, слідчим і судом на загальних основах і може використовуватися як джерело доказів" [75, с. 82].

Відповідно експертний умовивід про ймовірну причетність чи непричетність особи до події злочину не є основоположним при формуванні джерельної бази у розслідуванні злочину. Виявлення та фіксація поліграфом реакцій на тестові питання щодо обставин кримінальної справи, її окремі деталі, дають підстави стверджувати про володіння суб'єктом інформацією стосовно події злочину. Питання використання чи ні отриманих результатів експертного дослідження надалі виступає прерогативою органів слідства, які і належним чином дадуть йому правову оцінку та можливість застосування їх як доказу у кримінальній справі. Однак, на практиці виникає питання допустимості використання в доказуванні фактичних даних, що були отримані за допомогою даного приладу, поряд з результатами інших науково-технічних засобів [300, с.32]. Тобто, отримані оперативно-розшуковим шляхом матеріали, пройшовши відповідну перевірку під час розслідування і процесуального оформлення, могли стати доказами у кримінальній справі. Це можливо при розширенні підстав проведення судово-психологічної експертизи та прирівнянні результатів опитування із застосуванням поліграфа до результатів судово-психологічної експертизи. Таким чином може бути змінений статус поліграфологічного дослідження із непроцесуальної в процесуальну форму, тобто експертизу. Результати тестового опитування із застосуванням даного науково-технічного приладу стануть висновком експерта і матимуть доказову силу у кримінальній справі та при розгляді справи в суді. Отже, ми поділяємо думку науковців, що всі докази мають бути належними і допустимими. Це означає, що фактичні дані як докази повинні бути отримані:

- по-перше, уповноваженим на те суб'єктом;
- по-друге, з відомого джерела, що перевіряється, і не забороненого законом;
- по-третє, фактичні дані мають бути отримані у встановленому законом порядку з дотриманням процесуальної форми;
- по-четверте, фактичні дані і сам процес має бути належним

чином закріплені і засвідченні [309, с. 190-191].

Належність доказів визначається їх придатністю для встановлення наявності чи відсутності обставин, що належать до предмета доказування у справі [421, с.47; 294, с.99; 328, с. 54; 156, с.60; 142, с.36; 50, с.28-22].

Не зважаючи на окремі розбіжності у поглядах вчених щодо даного питання, запропонована точка зору в цілому сприймається у колі процесуалістів і не потребує додаткової аргументації. На ній зосереджував свою увагу і вчений М.С. Строгович, обґрунтовуючи свою позицію на тому, що у предмет доказування входять і проміжні факти [410, с. 65].

Тому, на наш погляд, можна розглядати результати інструментальної детекції такими даними. Отримані фактичні матеріали за допомогою поліграфа, слугують допоміжною ланкою для аналізу наявних у справі обставин, відповідно мають всі підстави називатися доказами. Самі ж дані поліграфологічних досліджень вказують на джерела тих фактів, які можуть мати силу доказу після закріплення їх належним процесуальним чином [395, с. 54].

Позитивним підтвердженням слугують практичні приклади вітчизняного законодавства, в яких знаходять місце прецеденти дослідження судових розглядів кримінальних справ з урахуванням результатів застосування поліграфа. Так, в ухвалах Апеляційного суду Житомирської області від 31.07.2007 р. за результатами апеляційного розгляду кримінальної справи № 11-529 та Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного суду України від 18.09.2008 р. за результатами касаційного розгляду кримінальної справи № 5-3062 ставиться акцент на можливість використання результатів психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа та віднесення їх до доказів у сукупності з іншими доказами у кримінальній справі [22].

З викладеного випливає, що фактичні дані, встановлені під час опитування на поліграфі, можуть стати процесуальними доказами за умови, коли вони:

- мають відношення до розслідуваної кримінальної справи і сприяють встановленню обставин, які становлять предмет доказування по даній справі;
- отримані від джерел, перелік яких закріплений кримінально-процесуальним законодавством, як судовий доказ;
- додані до кримінальної справи в порядку, встановленому кримінально-процесуальним законом для кожного виду судових доказів.

Дана позиція знаходить обґрунтування у статті 15 Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю": "Фактичні дані, одержані та зафіксовані співробітниками спеціальних підрозділів із застосуванням технічних засобів, можуть бути використані як докази в судочинстві" [11].

Отже, щоб результати інструментальної лай-детекції із застосуванням поліграфа мали доказове значення необхідно:

- по-перше, письмова згода опитуваної особи на його проведення;
- по-друге, процесуальне оформлення отриманих результатів.

Однак, закріплення отриманих даних процесуальним чином не завжди можливе. Наприклад, опитувана особа, незважаючи на отримані результати поліграфологічного експертного дослідження, продовжує наполягати на своїй непричетності до злочину, при тому це не підтверджується іншими процесуальними засобами. У такому випадку результати, отримані в ході перевірки на поліграфі, вряд чи виступатимуть основою доказової бази в суді. Прикладом може слугувати кримінальна справа про вбивство громадян К. та В. у Російській Федерації. За результатами слухання Московський міський суд виніс вирок до восьми років позбавлення волі обвинуваченій за вбивство свого чоловіка і спільної знайомої, хоча перевірка на поліграфі показала, що вказана особа цих злочинів не вчиняла. Суд не взяв до уваги висновок спеціаліста-поліграфолога, складеного ним за результатами проведення такого дослідження, посилаючись на його орієнтовні дані для

оперативно-розшукової діяльності, а також на відсутність сили доказу у справі [225, с. 63].

У той час В.Я. Карлов зазначає: "... торкаючись проблеми доказового значення результатів застосування поліграфа, потрібно враховувати, що доказом визнаються результати конкретних слідчих дій, в тому числі отримані за допомогою поліграфного тестування, а не самі по собі показники приладу. Останні мають лише орієнтовне значення. Практиці відомі помилки, допущені правоохоронними органами і судом, які брали за абсолютну істину показання поліграфа" [192, с. 148].

На противагу цій позиції вченого виступає інший науковець О.Н. Коршунова. Вона висловлюється категорично проти застосування у доказуванні фактичних даних, отриманих за допомогою поліграфа. Акцентуючи свою увагу, що не можуть використовуватися у процесі доказування прилади, засновані на невстановлених наукою явищах, результати яких є неоднозначними і залежать від суб'єктивного тлумачення. У даний час немає достатніх підстав для застосування у цілях отримання об'єктивних доказів поліграфа [252, с. 198].

Р.С. Белкін доводить протилежне: "... технічний аспект, тобто, отримання об'єктивної, детальної і точної інформації за допомогою поліграфа не повинен викликати сумніву. Слід враховувати, що технічна сторона тісно пов'язана з діагностикою фіксованих реакцій, що прямо залежить від тактики використання поліграфа" [56, с. 393].

Я.В. Комісарова дослухається позиції відомого криміналіста сучасності і акцентує: "...поліграф – сучасний високо результативний метод отримання доказової інформації у кримінальних справах" [220, с. 107].

І.В. Строков, Д.А.Алексєєва аргументують, що відсутність законодавчих актів, які дозволяють визначення результатів тестування на поліграфі під час допиту в якості доказів, не дозволяє повною мірою використовувати можливості зазначеного технічного засобу під час розслідування кримінальних справ. Але вважають, що, забезпечивши всі необхідні

передумови (наукові, правові та етичні), застосування поліграфа можливе не лише в оперативно-розшуковій діяльності, а й попередньому слідстві, як доказ у кримінальних справах [413].

На основі вище сформульованих вченими тверджень, що стосуються питання процесуальних форм закріплення даних поліграфологічних досліджень, вважаємо за необхідне звернути увагу на наступні аргументи:

1. Як це не парадоксально, але за довготривалий період застосування поліграфа у різних сферах суспільних відносин, зокрема у кримінальному судочинстві, зарубіжними країнами накопичено значний масив емпіричного матеріалу, проте досліджень, направлених на формування відповідної джерельної бази, практично не зроблено.

2. Не зрозуміло, чому технічні, тактичні, етичні і процесуальні аспекти процедури проведення інструментальної детекції щодо виявлення в опитуваного неправди викликають сумніви в законодавців, окремих слідчих та судових органів щодо допустимості використання у доказуванні фактичних даних в кримінальному судочинстві. Хоча, аргументовані обґрунтування вказаних позицій вітчизняними та зарубіжними поліграфологами доводить зворотнє. Як на нас – це пояснюється недостатньою обізнаністю з роботою апаратно-програмного поліграфологічного комплексу частиною уповноважених законом осіб забезпечувати повне, всебічне і об'єктивне розкриття та розслідування злочинів. Не виключається також можливість ігнорування окремими посадовими особами нових досягнень науково-технічного прогресу сучасності.

3. Вважаємо, що використання отриманих даних за допомогою поліграфа при формуванні доказів в кримінальному процесі України, є цілком припустимим. Однак, цьому повинно передувати належне нормативно-правове забезпечення даного науково-технічного приладу, його глибоке і всебічне вивчення з широким обговоренням його результатів громадськістю. З цією метою мають бути достатньо репрезентовані

експерименти, котрі відобразатимуть специфіку вітчизняного судочинства та визначення в ньому місця психофізіологічних результатів інструментальної детекції із застосуванням поліграфа.

Враховуючи наукову обгрунтованість даного приладу та емпіричну практику його використання правоохоронними органами різних країн світу, в тому числі і Україною, вважаємо за доцільне запропонувати застосовувати цей науково-технічний засіб у кримінальному процесі на підставі ч. 3 ст. 66 КПК України, яка надає особі, що провадить дізнання, слідчому, прокурору та суду в справах, котрі перебувають у їх провадженні, право доручити підрозділам, що здійснюють ОРД, провести оперативно-розшукові заходи чи використати засоби для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами в кримінальній справі. А також доповнити ч. 2 ст. 65 КПК України з аргументацією, щодо джерел фактичних даних у кримінальній справі, як доказів, можуть бути віднесеними протоколи з додатками, складені уповноваженими органами за результатами проведення оперативно-розшукових заходів. Дотримання вказаних вимог може посприяти тому, що в наближчій перспективі поліграф все-таки займе чинне місце у системі засобів доказування в кримінальному процесі України.

4.3.2. Деякі проблемні питання нормативно-правового, організаційного та методичного характеру та правові механізми їх подолання

Проблематика нормативно-правового забезпечення психофізіологічної експертизи з застосуванням інструментальної детекції є актуальною не лише для України, наріжним каменем вона виступає для більшості країн, що стали на шлях впровадження поліграфа у свою правоохоронну діяльність. Оскільки українське законодавство найбільш адаптоване до законодавства Російської Федерації, в силу об'єктивних історичних чинників, і має значно менший досвід застосування цього приладу у кримінальне судочинство, ніж Росія. Спробуємо дослідити даний проблемний аспект у взаємозв'язку двох держав однієї правової континентальної системи.

Як вже нами зазначалося, питання нормативно-правового регулювання застосування поліграфа при розкритті та розслідуванні злочинів органами внутрішніх справ України потребує законодавчого закріплення, яке нині є не врегульованим Кримінально-процесуальним кодексом України і не належить до процесуальних дій. Проте, жоден із чинних законів України не забороняє використання поліграфа. Зокрема, КПК України містить статті, які можна застосувати до процедури проведення експертизи з використанням поліграфа, а саме [4]:

- докази у справі (ст. 65 КПК України);
- залучення і участь експерта у справі (ст. 75 КПК України);
- права слідчого (ст. 114 КПК України);
- порядок призначення експертизи (ст. 196 КПК України).

Призначення експертиз суддями в межах справ, які вони розглядають, передбачено положеннями ст.273, 310, 312 КПК України.

У Законі України "Про судову експертизу" зазначено поняття судової експертизи (ст.1), суб'єкти судово-експертної діяльності (ст.7), зокрема відповідно до ч.4 ст.7 зазначеного закону проведення експертизи може бути доручено іншим спеціалістам, які володіють спеціальними знаннями у певній сфері, а в ст.10 вказується, які особи можуть бути судовими експертами [10].

Погоджуючись з вітчизняними вченими доходимо висновку, що дійсно прямої норми, яка передбачала б використання поліграфа, у КПК України немає. Водночас, якщо враховувати, що таке дослідження є складовою судово-психологічної експертизи, то доречним є застосування норм, що регламентують призначення і проведення експертиз (ст. 75-77 КПК України, Закон України "Про судову експертизу", Інструкція про призначення та проведення судових експертиз, яка затверджена Мін'юстом України від 08.10.1998 № 53/5 та ін.).

Накопичення достатнього масиву емпіричного матеріалу щодо застосування поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності та оцінка

отриманих результатів дозволять провести апробацію цього технічного приладу на відповідність вимогам науковості й допустимості [481, с. 150].

Одним із аспектів, який ускладнює проведення психофізіологічної експертизи в практиці розслідування злочинів є проблема, яка полягає в різному ставленні судово-слідчими органами до можливості призначення психофізіологічної експертизи із використанням поліграфа і визнанні її результатів як доказів у кримінальній справі. Емпірична практика показує, що відсутність спеціальних знань окремих слідчих та суддів щодо використання експертних висновків чи інформаційних даних, отриманих за допомогою поліграфа, спричиняють хаос у розслідуванні справи та притягненні до кримінальної відповідальності винних осіб. Підтвердженням цього є приклад судової практики міста Санкт-Петербурга. Коли суддя одного із районних судів відмовив адвокату підсудного в призначенні психофізіологічної експертизи, мотивуючи свою відповідь тим, що даної експертизи не існує [81].

Недостатня обізнаність слідчих, прокурорів та суддів про даний вид експертиз в конкретних ситуаціях в кримінальному процесі може спричинити появу касаційних скарг та проволочок у кримінальних справах. Органи досудового та судового слідства часто не беруть до уваги висновок поліграфолога як можливий доказ.

В.В. Семенов в контексті даного питання наголошує: "На практиці виникає складність застосування психофізіологічної експертизи при розслідуванні злочинів і викликана вона відсутністю у діючому законодавстві прямої вказівки на можливість використання поліграфа у кримінальному судочинстві, із чого можна зробити висновок про незаконне проведення дослідження і недопустимість використання його результатів як доказу у справі" [395, с. 65, 102-103].

Більше того, трапляються непоодинокі випадки, коли слідчі чи судді відмовляються від призначення та проведення судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа, причинами тому можуть бути:

- по-перше, коли слідчий чи суддя вважають, що в матеріалах справи достатньо інших доказів або даних для прийняття процесуального рішення, притому не порушені основні принципи об'єктивності, повноти, всебічності зібраних матеріалів;
- по-друге, якщо слідчий чи суддя не володіють достатніми даними про наявність практики, методичних можливостей і процесуальних особливостей призначення, проведення та оцінки результатів судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа;
- по-третє, якщо слідчий чи суддя з будь-яких суб'єктивних причин не зацікавлені в повному, всебічному і об'єктивному розслідуванні та слуханні справи (наприклад з причини значної завантаженості іншими справами, небажанням завантажувати себе додатковою роботою, елементарною недобросовісністю чи того гірше – корисливою вигодою для себе) [122].

Найпоширенішим поясненням відмови у призначенні або в необхідній оцінці вже проведеної психофізіологічної експертизи є відсутність у діючому законодавстві прямих вказівок на можливість використання поліграфа в кримінальному судочинстві [80; 143]. Для окремої частини практиків це слугує своєрідним індикатором щодо незаконних основ проведеного дослідження і недопустимості використання його результатів у якості доказів у справі.... Слід зауважити, що судді та слідчі перевищують свої посадові повноваження коли стверджують, що такої експертизи як психофізіологічна з застосуванням поліграфа в переліку судових експертиз у кримінальних справах відсутня. У відповідності до чинного законодавства зазначені посадові особи не правомочні визначати даний перелік і відмову у призначенні вказаної експертизи [121].

Як на нас, відмова у її призначенні та проведенні виглядає недостатньо обґрунтованою, оскільки не існує загальновизначеного законодавцем переліку судових експертиз. Л.М. Іванов зазначає, що "ніколи раніше поява

нового виду експертизи не супроводжувалася прийняттям "персонального" нормативного акту на рівні закону.. " [180, с.125-130].

Такої думки доходить і В.В.Семенов: "...пов'язувати проблему проведення психофізіологічної експертизи виключно з прийняттям спеціального нормативного акту виглядає необґрунтованим. Навіть така складана експертиза як генно-ідентифікаційна ввійшла слідчу-судову практику із розробленням відомчої нормативної бази, а, відповідно, запропонована психофізіологічна експертиза у кримінальному судочинстві має проводитися на загальних правових основах призначення і проведення судових експертиз" [395, с. 103].

Тому, на даному етапі розвитку цієї експертизи з використанням поліграфа, вбачаємо проведення цілеспрямованої роз'яснюючої роботи на усіх рівнях серед працівників слідчих і судових органів. Причому важливо, щоб ініціатива виходила не лише від представників наукової спільноти, але й від самих практиків, що активно використовують зазначений науково-технічний прилад у процедуру розкриття і розслідування злочинів.

Таким чином дана експертиза може бути проведеною:

- за постановою слідчого чи судді в межах порушеної, розслідуваної або ж розгляду кримінальної справи. Підставою для цього слугує як самостійне рішення слідчого чи судді так і ходотайство адвоката, обвинуваченого, підсудного, потерпілого за умови письмової згоди кандидата на опитування з обов'язковим оформленням у відповідності до вимог, що встановлені кримінально-процесуальним законодавством;
- за визначенням судді в межах цивільних чи арбітражних справ;
- на підставі звернення адвоката в межах психофізіологічних досліджень, а не експертизи, у кримінальних, цивільних, арбітражних справах тощо [363].

Слід вказати, що адвокат також має право безпосередньо звернутися до спеціаліста-поліграфолога з метою проведення такого дослідження щодо

свого підзахисного та з'ясування обставин справи і вироблення тактики захисту. Відповідно до Закону України "Про адвокатуру", а також на підставі ст. 44 і 48 КПК України, захисник має право запрошувати спеціаліста та збирати докази шляхом отримання документів та інших даних. Якщо ж дізнавач, слідчий чи суддя відмовляють у призначенні судової психофізіологічної експертизи, сторона захисту має право самостійно ініціювати проведення такого дослідження. За вказаних обставин висновок спеціаліста-поліграфолога може бути долученим до матеріалів кримінальної справи, а також використаним для оцінки судом в ході судового розгляду. У будь-якому випадку, призначення і проведення судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа та дотримання законних прав опитуваного є законними, оскільки реалізація даного заходу здійснювалася на добровільних засадах з отриманням письмової згоди від підекспертного з метою підтвердження правдивості показань у справі [363]. У випадку отримання правдивих даних від результатів тестового опитування, адвокат зможе наполягати в суді на призначенні та проведенні психофізіологічної експертизи з застосуванням поліграфа, оскільки матиме вагомі підстави у невинуватості особи та допущенні помилок досудовим слідством. Однак не слід всю цю діяльність покладати на адвоката, це має бути перш за все волевиявлення самого суб'єкта кримінального процесу. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний мають добровільно ініціювати проведення такого дослідження чи експертизи, особливо, що стосується тяжких злочинів. Це дасть можливість особі уникнути обмови, самообмови або ж виявити сприяння правоохоронним органам чи суду у встановленні обставин справи, що може позитивно вплинути при визначенні міри покарання за вчинену протиправну дію. Однак, просте погодження на участь у проведенні інструментальної детекції та негативне відношення чи протидія у реалізації даного заходу не може бути розціненою як сприяння слідству [360, с.329-330]. Вітчизняний та зарубіжний досвід показує, що трапляються підозрювані, які використовують будь-які можливості щоб проігнорувати

перевірку на поліграфі. Більшість з них – це люди, які мають пряме відношення до розслідуваного злочину або ж ті, що вчинили в своєму житті інші протиправні дії, відомості про них є прихованим фактом. Найчастіше причетні особи до злочину погоджуються на тестове опитування з використанням лай-детектора лише через страх, що їх відмова може бути витрактованою співробітниками оперативних органів як непряме зізнання винуватості у скоєному злочині [296, с.43; 437]. Лише відкритість намірів підтверджена реальними діями особи зможе переконати слідство та суд у щиросердному зізнанні чи каятті обвинуваченого (підсудного) у злочині. А за умови допущення помилки слідством – доведення своєї непричетності до розслідуваної справи. Все це обґрунтовується доцільністю проведення психофізіологічних досліджень під час оперативно-розшукових заходів, а також досудового слідства як самостійного криміналістичного дослідження у вигляді судової психофізіологічної експертизи, посиляючись на чинне законодавство України, Кримінально-процесуальний кодекс (ст. 65, 75, 114, 196, 273, 310, 312) та Закон України "Про судову експертизу" (ст. 1, 7, 9, 10).

Досвід Російської Федерації показує, що на початковому та подальшому етапах досудового слідства, закріплюючи зібрану у справі інформацію в порядку передбаченому кримінально-процесуальним законодавством, слідчий, відповідно до глави 27 КПК РФ, а також ст. 8 Федерального закону від 31.05. 2001 р. № 73-ФЗ "Про державну судово-експертну діяльність в Російській Федерації", може призначити судову психофізіологічну експертизу із використанням поліграфа [14; 18].

Оскільки в ст. 9 Закону РФ "Про державну судово-експертну діяльність в Російській Федерації" визначено, що судова експертиза – це процесуальна дія, яка складається з проведення досліджень і надання висновку експертом з питань, вирішення яких вимагає спеціальних знань в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла і, які поставлені перед експертом судом, суддею, органом дізнання, особою, яка проводить дізнання, слідчим або прокурором,

з метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню у конкретній справі [18].

Тому найпоширенішою формою використання спеціальних знань на досудовому слідстві й у суді вважається судова експертиза, оскільки вона забезпечує кваліфіковане та методично обґрунтоване дослідження об'єктів, які мають значення для встановлення обставин справи [220, с.130].

Сама по собі процедура проведення експертизи – це:

1) система процесуальних дій, що здійснюються з метою отримання висновку експерта як джерела доказів. Включає призначення експертизи, підготовку матеріалів до її проведення;

2) діяльність експерта (колективу експертів), що складається з дослідження, під час якого вирішуються завдання, які були вказані в постанові щодо призначення експертизи і закінчується формулюванням висновку [473, с.349].

Погоджуючись із запропонованою позицією вчених, відомий спеціаліст у галузі судової експертології Є.Р. Росінська звертає увагу на суттєву особливість цього питання. Вона доводить, що "хоч в ст.11 Федерального Закону "Про судово-експертну діяльність в РФ" вказується, що "державні судово-експертні установи одного і того ж профілю здійснюють діяльність з організації та проведення судової експертизи на основі єдиного науково-методичного підходу до експертної практики, професійної підготовки та спеціалізації експертів", проте судово-експертні методики, розроблені в різних відомствах, часто суперечать одна одній, тому результати судових експертиз, виконаних на основі подібних методик в різних судово-експертних установах можуть мати певні розбіжності" [381, с.67].

Вважаємо, що науковець має рацію. Відсутність єдиної загальнодержавної методики підготовки та проведення поліграфологічних досліджень чи експертизи може мати похибки в отриманих результатах опитування особи у кримінальній справі. Як правило, їх поява спричиняється різними чинниками, зокрема:

- відсутністю відповідної теоретичної підготовки та здобутих спеціальних знань особою, яка бере на себе місію проводити та оцінювати результати поліграфологічних досліджень;
- недостатністю практичного досвіду роботи спеціаліста-поліграфолога у зазначеній сфері діяльності;
- низький рівень підготовки спеціалістом чи експертом тестових запитань потенційних опитуваних, що ускладнює однозначність формулювання висновку тощо.

Тому механізм подолання вказаних прогалин слід розглядати у площині системного аналізу комплексу питань, що відносяться до сфери дослідження, а відповідно вони потребують окремого науково-теоретичного обґрунтування.

Однією із форм використання спеціальних знань є участь спеціаліста при проведенні слідчих дій. Поліграфолог – це спеціаліст, тобто особа яка володіє спеціальними знаннями в галузі психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа, відповідно він може бути залученим до участі як у оперативних заходах (опитуванні громадян з застосуванням поліграфа), так і в процесуальних діях із застосуванням технічних засобів у розслідуванні кримінальних справ. Його висновки, під якими розуміють "...підготовлений у письмовому вигляді умовивід, щодо питань висунутих перед спеціалістом ініціюючою стороною, є доказом у кримінальній справі" [296].

У чинному процесуальному законодавстві Російської Федерації закріплено – поліграфолог може брати участь в судочинстві у якості спеціаліста або експерта. А призначення та проведення судової психофізіологічної експертизи, в тому числі її різновиду як психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа не суперечить діючому законодавству Росії [221, с. 59; 288, с.174-176; 289, с.180-182].

Дану позицію поділяють і вітчизняні поліграфологи-практики з Українського Бюро психофізіологічних досліджень, зазначаючи, що для реалізації цієї експертизи запрошується конкретний спеціаліст, який володіє

достатніми знаннями та необхідним досвідом роботи в цій сфері діяльності. Постановою слідчого або визначенням суду, спеціаліст залучається як експерт і наділяється відповідними правами, повноваженнями та відповідальністю, що повністю є допустимим у відповідності процесуальному законодавству України [122].

Натомість Л.Г. Шапіро та В.В. Степанов наголошують, що компетентність спеціаліста з позиції володіння спеціальними знаннями характеризується наявністю:

- а) вищої професійної освіти, яка підтверджується дипломом державного зразка;
- б) наявністю призначеної експертизи в переліку експертної спеціальності, яка передбачає знання експерта та можливих методик дослідження окремих об'єктів на підставі сучасного стану відповідної галузі знань для вирішення поставлених перед ним завдань;
- в) навичок професійної діяльності, про що має свідчити загальний стаж роботи у цій сфері, а також досвід участі у судочинстві у якості спеціаліста чи експерта;
- г) даних про підвищення кваліфікації, що підтверджуються відповідними атестатами, сертифікатами, свідоцтвами та іншими документами [460, с.153-154].

Не заглиблюючись у проблематику даного питання, в цілому ми погоджуємося з позицією вчених, оскільки вбачаємо, що зазначені складові компетентності експерта є визначальними у виділенні місця спеціальних знань у психофізіологічному експертному дослідженні. Це пояснюється тим, що якщо експерт, який не володіє достатніми знаннями, і проведе експертне дослідження, відповідно для слідства з'явиться висока ймовірність недостатньої її ясності чи повноти, а також обґрунтованості його висновків. Вирішення експертом питань без наявності у нього достатніх знань спричинить собою завідомо хибного (не зрозумілого, не повного, не обґрунтованого) висновку, що позбавить сенсу проведення такого

дослідження, затягне терміни слідства і протирічитиме принципам судовоекспертної діяльності.

Інше, не менш важливе, виникає питання про визначення організації, в якій може бути реалізована такого роду експертиза, оскільки в державних експертних установах відсутня база для її проведення. Виходячи з того, що нині в Україні в спеціалізованих державних науково-дослідних установах психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа відсутня, дослідження з інструментальною лай-детекцією проводять окремі державні та приватні організації, а, відповідно, змінюється і сутність отриманих інформаційних даних, що породжує різні тлумачення серед науковців і практиків. Слід наголосити, що відповідно до ст. 114 кримінально-процесуального кодексу України при провадженні досудового слідства всі рішення про спрямування слідства та про провадження слідчих дій слідчий приймає самостійно, за винятком випадків, коли законом передбачено одержання згоди від суду (судді) або прокурора, і несе повну відповідальність за їх законне і своєчасне проведення. Таким чином, слідчий, керуючись ст. 196 КПК України, допускає проведення експертизи в іншій експертній установі за його вибором, а у відповідності до ст. 75 КПК України залучає в якості експерта будь-яку особу, що має необхідні знання для дачі висновку з досліджуваних питань... Висновок судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа додається та розглядається у матеріалах кримінальної справи у сукупності з іншими обставинами справи, дана експертиза не може бути винятковим і єдиним фактором для висновків щодо винуватості чи невинуватості особи у злочині. Нині ж у кримінальному судочинстві України результати психофізіологічної експертизи не мають переваги перед висновками інших видів судових експертиз, що унеможлиблює упереджене ставлення учасників слідства до передчасних побоювань, які вплинуть на результати судового розгляду справи. Висновки експерта підлягають судовій оцінці як і будь-який інший доказ, що є у справі. Відповідно до ст. 67 КПК України ніякі докази не мають наперед

встановленої сили для суду, прокурора, слідчого і особи, яка провадить дізнання, а повинні оцінюватися ними за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом [4].

Отже висновок експерта для особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду не є обов'язковим, але незгода з ним повинна бути мотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі. У цьому зв'язку доречною є позиція російського дослідника Ю.К. Орлова в якій він доводить: "...давно відкинута концепція "наукового судді", що побутувала на початку ХХ століття, відповідно до якої висновок експерта був обов'язковим для суду й міг бути заперечений тільки іншим висновком... Вважалося, що оскільки висновок експерта ґрунтується на незаперечних наукових положеннях, він не може викликати жодних сумнівів. Час розвіяв ці ілюзії й розставив все на свої місця" [338, с. 130]. З викладеного стає зрозумілим, що слідчий є вільним у виборі експертної установи, яка спеціалізується на проведенні спеціальних психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа. Але сподіваємось, що найближчим часом, з прийняттям нового кримінально-процесуального кодексу України в якому серед джерел, що забезпечуватимуть докази знайде своє чільне місце і поліграф, а відповідно, у державних судово-експертних установах буде проводитися належним чином психофізіологічна експертиза з його використанням. На даний час здійснюються різні підходи науковців щодо знаходження оптимальних варіантів розв'язання складних питань пов'язаних з відсутністю психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа. Цього потребує не лише Україна, а й інші країни ближнього та дальнього зарубіжжя. Вчена-експерт Є.Р. Росінська вбачає вихід у допустимості проведення альтернативних судових експертиз, у конкуренції державних та недержавних експертних установ та забезпеченні повної незалежності експерта [378, с.7].

Л.Г. Шапіро та В.В. Степанов опонуючи їй застерігають на тому, що з позиції компетентності для призначення експертизи характерні дві ситуації:

- у випадках, коли її проведення доручається державній судово-експертній установі, як правило, відсутні підстави щодо сумнівів та компетенції експерта і його висновків;
- у той час, перевірка компетенції обов'язкова при залученні у якості експерта осіб, які не перебувають на державній судово-експертній службі [460, с.151].

З викладеного стає зрозумілим про різне ставлення частини науковців до поліграфологів як до компетентних спеціалістів у своїй сфері діяльності лише за принципом поділу їх місця роботи в державній чи приватній установі. Тобто, якщо психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа, що проводяться організацією, яка має статус позаекспертної форми діяльності, то вона не може надавати експертного висновку як одного із можливих джерел доказів. Навіть якщо в ній працюють спеціалісти з відповідними спеціальними знаннями в конкретній сфері – вони не наділені повноваженнями експертів. Висновки спеціаліста матимуть характер ймовірного, рекомендаційного та орієнтованого характеру. Таку позицію вважаємо не вірною, оскільки критерієм має бути не місце роботи особи, а її професійний рівень виконання поставлених завдань. Слушним в даному питанні є підхід В.В. Назарова, який стверджує, що ефективність кримінального провадження багато в чому залежить від того, як поведуться суб'єкти, які залучаються у провадження – допомагають здійсненню досудового розслідування і правосуддя або ж перешкоджають цьому [308, с. 160].

Натомість А.В. Писарєв та І.П. Пилюшина зазначають, що висновки (умовиводи) фахівця можна отримати тільки тоді, коли відповіді на питання, що поставив спеціаліст, можуть бути надані без проведення дослідження. Якщо ж є потреба у самому дослідженні, слід призначати та проводити експертизу [351, с. 315]. Інший російський дослідник А.В. Кудрявцева наголошує, що спеціаліст, так як і експерт, проводить дослідження, а відмінність дій спеціаліста від дій експерта полягає в такому аспекті, як

глибина дослідження. Діяльність спеціаліста базується на емпіричному рівні пізнання (доказуванні) і обмежується простими умовиводами, які становлять різновидність суджень. Діяльність експерта здійснюється не лише на емпіричному, але і на теоретичному (логічному) рівні [245, с. 487].

На думку практиків Українського Бюро психофізіологічних досліджень, висновок спеціаліста виступає деякою формальною альтернативою судовій експертизі. Принцип змагальності сторін дозволяє учасникам судового розгляду справи долучати у кримінальний та цивільний процес висновок спеціаліста... Поява у кримінальному судочинстві висновків спеціаліста-поліграфолога відкриває стороні захисту нові можливості використання сучасних і спеціальних знань. У подальшому, при необхідності, наприклад на випадок не визнання будь-ким із сторін на досудовому слідстві або у судовому слуханні результатів висновків спеціаліста, можна заявляти ходотайство про призначення відповідної експертизи [363].

З метою уникнення протиріч у позиціях цих та інших вчених вбачаємо розмежувати навпіл повноваження поліграфологів при проведенні судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа від психофізіологічного дослідження до моменту вироблення єдиних підходів нормативно-правового забезпечення щодо даного приладу. Нині ж погоджуємося, відмінність зазначеної експертизи від дослідження є і вона полягає в тому, що:

- Судова психофізіологічна експертиза із застосуванням поліграфа може бути проведеною на підставі винесеної постанови уповноваженим суб'єктом – слідчим, суддею, а дослідження проводиться на основі усного чи письмового звернення фізичних чи юридичних осіб. Більше того, спеціаліст-поліграфолог або експерт-поліграфолог перед проведенням психофізіологічної експертизи попереджається про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку, а перед проведенням дослідження – не попереджається [395].

- Судова психофізіологічна експертиза із застосуванням поліграфа на відміну від психофізіологічного дослідження проводиться в кілька етапів, для цього готується значний об'єм досліджуваних тестових матеріалів. Все робиться для того, щоб експерт чи група експертів могли дійти ймовірного або ж категоричного висновку [78, с.77].
- Для реалізації судової психофізіологічної поліграфологічної експертизи запрошуюються лише досвідчені спеціалісти у зазначеній сфері діяльності, які володіють спеціальними практичними навичками роботи у підготовці блокових тестових питань та розшифровки отриманих результатів поліграм. Де в чому зниженими є вимоги для спеціалістів, які проводять дослідження із застосуванням поліграфа, зокрема у практичному досвіді роботи за вказаним напрямком.
- При оформленні результатів поліграфологічного дослідження в довідці спеціалістом зазначається мінімум вихідних даних та стислий зміст висновків тестового опитування особи. У той час у висновках результатів проведення судової психофізіологічної експертизи відображується розгорнуте викладення всієї процедури проведеної процесуальної дії. Обґрунтовується експертний висновок у співвідношенні до причинно-наслідкового зв'язку між виявленими та зафіксованими приладом реакцій організму людини та винесеними висновками спеціалістом-поліграфологом. Додається перелік тестових блоків з питаннями винесеними на експертизу; комп'ютерні поліграми опитування особи та матеріали відеозапису проведеного дослідження.
- Судова психофізіологічна експертиза із застосуванням поліграфа може бути проведеною як криміналістичне дослідження так і процесуальна дія в межах кримінального, цивільного та іншого судочинства. Вона призначається, переважною більшістю, за наявності суттєвих протиріч в показаннях учасників процесу

(свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених), у випадку виникнення протиріч між їх показаннями та іншими доказами у справі, а також при відсутності доказів [363].

Саме тому результати дослідження та висновки судової експертизи є визначальними і мають пріоритетне значення при встановленні обставин, що підлягають доказуванню. Умовиводи спеціаліста-поліграфолога стовідсотково не можуть замінити повноцінної судової експертизи, особливо у випадках, коли потрібно дати однозначну, категоричну, стверджувальну відповідь.

З урахуванням викладеного пропонуємо застосовувати дві форми поліграфологічних досліджень: процесуальну і непроцесуальну. Першу у вигляді судової психофізіологічної експертизи (СПФЕ) із застосуванням поліграфа, шляхом надання їй правових та процесуальних підстав для проведення в поєднанні з іншими судовими експертизами у визначених вітчизняним законодавством установах. Другу – у вигляді психофізіологічних досліджень (ПФД), як орієнтуючих даних в межах кримінальних (оперативно-розшукових), цивільних, адміністративних, господарських та інших сфер правовідносин. З розробленням відповідних вимог до її організації, проведення та меж дії такого дослідження; віднесенням до певного класифікатора та закріплення легітимності роботи таких (державних і приватних) установ нормативно-правовим забезпеченням, яке б відповідало чинному вітчизняному та міжнародному законодавству.

З викладеного доходимо висновку, що судова психофізіологічна експертиза із застосуванням поліграфа не позбавлена недоліків, як і інші судові експертизи. Зокрема неординарного питання, яке стосується опрацювання поліграфологом результатів отриманих поліграм експертного дослідження, що виступає основою висновку спеціаліста. Пошуку нових прогресивних форм опрацювання матеріалів тестового опитування особи з метою уникнення прогалин та неточностей їх аналізу спеціалістом. З метою позбавлення допущення помилок присутністю людського фактору,

науковцями пропонується альтернативна форма математичної обробки результатів проведеного експертного дослідження. Однак поки що не вирішене питання відносно застосування в експертній практиці математичних алгоритмів обробки застосування поліграфа. Ці алгоритми не лише не оприлюднені, але навіть і не задекларовані в технічній документації поліграфів, що повністю виключає можливість побудови висновків експертом на основі цих алгоритмів. Відповідно, висновки побудовані на результатах математичного обрахування, у відповідності до ч.3 ст. 75 КПК РФ можуть бути визнаними як неналежні докази [282, с.12-15; 95].

Вважаємо, що збільшення кількості проведення таких експертиз у ході досудового та судового слідства, а також розроблення нових методик щодо удосконалення, дадуть змогу отримати однозначні беззаперечні висновки за результатами її проведення.

Однак, як на нас, проглядається ще одне неузгоджене питання, яке потребує з'ясування це – формулювання висновку про існування події або окремих обставин злочину, про винуватість чи невинність опитуваної особи, її причетність чи непричетність до вчинення злочину, правдивість чи неправдивість її свідчень. Вважаємо, що встановлення вказаних даних не є компетенцією полі графолога [179, с.98-105].

Посилаючись на нормативно-проове регулювання цього питання в Російській Федерації, а саме, ст. 74 КПК РФ висновки спеціаліста чи експерта – це джерело даних, на основі яких лише суд, прокурор, слідчий, дізнавач, в порядку, передбаченому КПК РФ, мають право встановлювати присутність чи відсутність обставин, які підлягають доказуванню під час здійснення провадження у кримінальній справі, а також інших обставин, які мають значення для кримінальної справи [14].

Більше того, як наголошує О.В. Белюшина, що при призначенні психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа ставити питання про причетність чи непричетність тої чи іншої особи до вчинення злочину є некоректним, адже поняття причетності охоплює широкий спектр можливої

участі опитуваної особи в тому чи іншому діянні. Більш коректними є запитання побудовані на дії від дієслів: бачив, знав, чув, робив, стояв, брав, віддавав і т.д.[78, с.81].

Тому не слід ставити запитання щодо правдивості свідчень (оцінка свідчень) або щодо вчинення опитуваною особою злочину, питання про винуватість або невинність опитуваної особи, правдивість чи неправдивість її свідчень, наявність чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню, встановлюються і вирішуються виключно органами, які здійснюють розслідування та судом [395, с.83; 350, с.136-137; 231, с.19-24].

Ми поділяємо зазначені вище погляди вчених, оскільки завдання спеціаліста чи експерта поліграфолога полягають у правильній організації та проведенні даного процесуального заходу, а також формуванні експертного умовиводу чи висновку. За будь-якого розвитку ситуації, зокрема: сприянні опитуваного оператору поліграфа у встановленні обставин справи чи заперечень у їх об'єктивному з'ясуванні, шляхом приховування певних даних, свідченні неправди, чи запереченні на участь у злочині – на хід реалізації дії не впливає. Виявлення й передавання датчиками психофізіологічних реакцій від органів сприйняття людини інформаційних даних на поліграфний прилад та їх фіксація, не дає підстав спеціалісту чи експерту стверджувати про винуватість чи невинуватість особи у злочині [214, с.75-76; 377].

Коректнішою має виглядати постановка питання щодо підтвердження інструментальною детекцією даних, викладених особою раніше за результатами проведення слідчих дій уповноваженим суб'єктом розслідувати злочини. У такому випадку результати СПФЕ чи ПФД, лише посилюють позицію слідства, щодо особи і є непрямим доказом правдивості чи неправдивості її показань у поєднанні з іншими даними, отриманими за аналогічних умов іншими фігурантами, що значаться у кримінальній справі. Результати поліграфологічних матеріалів містять в собі інформацію про множинність обставин, що характеризують явища і процеси, які

супроводжують розслідування злочину. Всі ці дані можуть бути оцінені за допомогою поліграфа під час проведення ПФЕ. Будь-яке дослідження за допомогою поліграфа, незалежно від форми його проведення, має свій недовготривалий термін тестового опитування, що тим самим не дає можливість беззаперечно виносити категоричні висновки проведеного заходу. Ініціюючій стороні слід враховувати такі особливості і спрямовувати проведення інструментальної лай-детекції поліграфологом у найважливіших аспектах справи, які потребують встановлення. Слушною у даній ситуації є позиція В.В. Семенова та Л.М. Іванова, які доводять що присутність у висновках експерта-поліграфолога безпосередніх суджень про існування події чи окремих обставин злочину, про винуватість чи невинність особи, правдивість чи неправдивість її свідчень і т.п. вважались б прямим порушенням норм кримінально-процесуального закону, що підміняє юридичну оцінку суду, прокурора, слідчого чи дізнавача певних даних про злочин [395, с.93].

А.Ю. Кузнецов, підтримуючи таку точку зору вчених зазначає, що "експерт не формулює висновок про існування події чи окремих обставин злочину. Проаналізувавши наявність чи відсутність в опитуваній особі специфічного чуттєво-пізнавального комплексу, експерт автоматично робить висновок про присутність або відсутність самої опитуваної особи на місці існуючої чи ймовірної події, про певні дії, мотиви і цілі опитуваної особи в той час, коли відбувалась або могла відбутись існуюча або можлива подія, яка описана в запитаннях ініціатора експертизи. Експерт може і повинен вказати про це у своєму висновку, не надаючи жодної правової оцінки події, в яку опитувана особа віртуально "погружається" під час дослідження" [246, с.59].

М. Китаєв, не поділяючи погляди вище наголошених вчених аргументує: "...психофізіологічна експертиза є ординарним опитуванням з використанням поліграфа і її висновок не може мати сили судових доказів" [199, с.34].

Натомість В.В.Семенов доводить наступне, що під час процедури проведення психофізіологічної експертизи на основі спеціальних методик дослідження відбувається перевірка або порівняння змісту інформації, яка викарбувалася в ідеальних слідах, що зберігаються в пам'яті суб'єкта, зі змістом тої інформації, яка була повідомлена їм під час допиту. Отримані результати відображаються у висновку експерта, набуваючи статус доказів у кримінальній справі [395, с. 68].

Також і в інформаційному бюлетені Слідчого Комітету при МВС Росії вказується, що висновки психофізіологічної експертизи визнаються в якості доказів у кримінальних справах, а висновки експертів використовуються судами при винесенні як обвинувачульного, так і виправдовувального рішення [415; 391, с.5-7].

Вважаємо, що така трактовка даного питання є слушною і заслуговує на увагу не лише зарубіжних дослідників, а й є значимою для вітчизняних поліграфологів-теоретиків і практиків. Розглядаючи поліграф як науково-технічний прилад, слід відмітити, що результати використання таких засобів набувають статусу процесуальних доказів за умови, якщо будуть дотримані наступні вимоги:

- застосування здійснюється в цілях, передбачених законом;
- факт застосування (а також інші дані відповідно до правил, встановлених законом) відображено в протоколі процесуальної дії;
- отримані результати приєднані до матеріалів справи [129, с.36].

Щодо останньої складової, приєднання до матеріалів справи результатів психофізіологічних досліджень, науковець Т.Ю. Ничипоренко акцентує увагу на її чотирьох основних способах:

- а) довідці-меморандумі або протоколі щодо проведення експертного дослідження;
- б) проведенні допиту з використанням технічних засобів;
- в) висновку спеціаліста-поліграфолога;
- г) висновку судової психофізіологічної експертизи [324, с.45].

Ми вважаємо, що формулювання висновку про винуватість чи невинність опитуваної особи, її причетність чи непричетність до вчинення злочину не входить в компетенцію поліграфолога за результатами проведеного вказаного дослідження чи експертизи. Лише органи, які здійснюють розслідування кримінальної справи (слідчий, дізнавач, прокурор, суд), котрі ініціювали призначення і проведення інструментальної лай-детекції щодо особи, що є учасником кримінального процесу і володіє інформаційними даними про обставини події злочину, в порядку, передбаченому нормами КПК України, мають право встановлювати наявність чи відсутність обставин, які підлягають доказуванню. А також на основі зібраних об'єктивних матеріалів слідства, у судовому порядку визначати винуватість чи невинуватість особи у вчиненні злочину [155, с.506-510].

Оскільки кримінально-процесуальне законодавство України вимагає всебічного, повного і об'єктивного дослідження матеріалів справи, в тому числі і результатів судових експертиз, відповідно мають бути врахованими всі складові, що формують джерельну доказову базу. Тобто, на наш погляд, підсумкові результати (розшифровка поліграм) психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа, які були отримані відповідно до встановлених кримінально-процесуальним законом правил (тобто відповідних вимог щодо допустимості, відносності, достовірності, а також такі, які можна перевірити) необхідно визнати процесуальними доказами і оцінювати їх в сукупності з іншими, наявними у матеріалах кримінальної справи, доказами. Отже аналіз висновків вказаної експертизи повинен перевірятися іншими доказами, що є у кримінальній справі, в тому числі і непрямыми. Їх оцінка має забезпечуватися у такий спосіб:

- у справі має бути кілька непрямих доказів, між якими повинен існувати логічний зв'язок і які у сукупності становлять єдину систему і доповнюють зміст один одного;
- усі непрямі докази, що є у справі, мають впливати з однієї

обставини, яка входить у предмет доказування;

- з цілісної системи взаємопов'язаних непрямих доказів повинен бути побудований висновок, що слугуватиме основою для висунення криміналістичної версії.

На підставі викладеного можна сказати, що результати психофізіологічної експертизи із використанням поліграфа можуть використовуватися в доказуванні, якщо вони сприяють встановленню обставин, які мають доказове значення (ст. 64 КПК України та ст.73 КПК РФ – обставини, що підлягають доказуванню) [21].

Необхідність введення в процес доказування даних психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа продиктована реаліями сьогодення. Статистичні дані показників злочинності в Україні, як і в інших державах, вимагають радикальних підходів і методів протидії та її запобіганню. Нині зусилля теоретиків і практиків зосереджені на системному ґрунтовному вивченні нагальних питань, що потребують невідкладного вирішення. А тому першочергово слід розробити та впровадити нормативно-правове регулювання щодо застосування поліграфа у кримінально-процесуальну діяльність України. Розширити можливість використання даних, отриманих за результатами проведення інструментальної лай-детекції у діяльність правоохоронних органів, як у оперативно-розшукову так і слідчу. Додати до запроваджених в державних судово-експертних установах України судову психофізіологічну експертизу із застосуванням поліграфа та надати рівних умов проведення експертного дослідження недержавними організаціями. Забезпечити визнання висновків СФЕП та ПФД судами України як одного із джерел доказів. Створити цільову державну програму підготовки спеціалістів, експертів-поліграфологів для здобуття кваліфікованої фахової освіти у сфері інструментальної детекції із застосуванням поліграфа. Ввести факультативний курс навчання з даної тематики дослідження у підготовку спеціалістів чи магістрів у ВНЗ України, зокрема при здобуванні кваліфікації юриста.

Висновки до Розділу 4.

Аналізуючи методику проведення і процесуальні форми закріплення отриманих даних експертних психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа, а також звертаючи увагу на проблемні питання щодо визнання цих результатів з позиції чинного кримінально-процесуального законодавства України, ми дійшли наступного висновку:

1. Психофізіологічна експертиза як самостійний клас експертиз в даний час знаходиться на стадії розробки, і поки ще важко сказати, які роди (види) експертиз в подальшому зможуть бути виділені в якості її структурних елементів. Напевно, психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа – єдиний, на сьогодні, вид психофізіологічної експертизи, який можна вважати в достатній мірі сформованим. Таким чином, найбільш прийнятною процесуальною формою застосування поліграфа в кримінальному судочинстві є психофізіологічна експертиза із застосуванням поліграфа. Це обґрунтовується тим, що в межах психофізіології відбулося виділення судової психофізіологічної експертизи в самостійний клас, що дало можливість систематизувати понятійний апарат психофізіологічної експертизи з урахуванням існуючої теоретичної бази; розробити класифікацію судової психофізіологічної експертизи як класу; розширити сфери використання цього класу експертизи.

2. Проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа у формі експертизи повинно відповідати встановленим вимогам щодо призначення і проведення судових експертиз, які передбачені чинним законодавством України. Дана експертиза складається з трьох етапів:

- Передтестової бесіди з опитуваною особою;
- Безпосереднього тестування з використанням поліграфа;
- Післятестової бесіди.

Особливістю поліграфологічної експертизи є підготовка до її проведення, яка поєднує в собі комплекс питань не лише організаційно-методичного характеру, а й з'ясування індивідуальних особливостей опитуваної особи,

зокрема: обставин добровільної згоди на тестове поліграфологічне опитування особи; віку та стану здоров'я особи; наявних захворювань чи хронічних хвороб, в тому числі залежності від алкогольних, снодійних, психотропних, наркотичних та інших препаратів тощо.

Етап тестування є – творчим процесом спеціаліста-поліграфолога, оскільки спеціальні знання, якими він володіє, поєднані з навичками роботи на зазначеному науково-технічному приладі виступають якісною складовою інструментальної детекції. Сама по собі діяльність щодо встановлення психологічного контакту з опитуваним, послідовність та постановка підготовлених ним тестових запитань відноситься до тактичних особливостей процедури експертного дослідження.

Післятестова бесіда, як завершальний етап експертного дослідження є не менш складним ніж два попередніх. Він охоплює не лише спілкування поліграфолога з опитуваним чи його адвокатом, не розкриваючи при тому питання досудового слідства, а й процедуру оформлення результатів проведеного процесуального заходу.

3. Процедура проведення та процесуальні форми закріплення отриманих поліграфологічних даних у процес доказування в кримінальному судочинстві має низку неузгоджених питань, пов'язаних з специфікою даного приладу. У випадку використання науково-технічних засобів фіксації інформації, мова йде про органічне поєднання двох елементів процесу збору доказів у вигляді даних, одержаних у результаті застосування самих засобів: виявлення (у формі встановлення) та процесуального закріплення. Щодо поліграфа, то його більше орієнтують саме на виявлення неправдивих даних від людини. При тому, висновок спеціаліста-поліграфолога переважно відносять до документа, що містить рекомендаційний характер слідству і суду. Це спричинено тим, що результати використання інструментальної детекції, для більшості країн, не є джерелом доказів у кримінальній справі. На сьогодні вітчизняна та зарубіжна практика апробує можливість долучення висновку спеціаліста за результатами тестового опитування на поліграфі, до

матеріалів кримінальної справи – як джерела доказу. При тому, допустимість документа визначається двома умовами:

- наявністю необхідних даних про суб'єкта, від якого надходить документ;
- процесуальною закріпленістю обставин додавання документа до матеріалів справи (отриманого під час виконання тої чи іншої слідчої дії, витребуваного судом).

4. Одним із аспектів, який ускладнює проведення психофізіологічної експертизи в практиці розслідування злочинів є проблема, яка полягає в різному ставленні судово-слідчими органами до можливості призначення психофізіологічної експертизи із використанням поліграфа і визнанні її результатів як доказів у кримінальній справі. Найпоширенішим поясненням відмови у призначенні або в необхідній оцінці вже проведеної психофізіологічної експертизи є відсутність у діючому законодавстві прямих вказівок на можливість використання поліграфа в кримінальному судочинстві. Для окремої частини практиків це слугує своєрідним індикатором щодо незаконних основ проведеного дослідження і недопустимості використання його результатів у якості доказів у справі. Одним із виходів з даної ситуації вбачаємо проведення цілеспрямованої роз'яснюючої роботи на усіх рівнях серед працівників слідчих і судових органів. Причому важливо, щоб ініціатива виходила не лише від представників наукової спільноти, але й від самих практиків, що активно використовують зазначений науково-технічний прилад у процедуру розкриття і розслідування злочинів.

Потребує з'ясування ще одне неузгоджене питання це – формулювання висновку про існування події або окремих обставин злочину, про винуватість чи невинність опитуваної особи, її причетність чи непричетність до вчинення злочину, правдивість чи неправдивість її свідчень. Вважаємо, що встановлення вказаних даних не є компетенцією поліграфолога. Коректнішою має виглядати постановка питання щодо підтвердження

інструментальною детекцією даних, викладених особою раніше за результатами проведення слідчих дій уповноваженим суб'єктом розслідувати злочини. У такому випадку результати СПФЕ чи ПФД лише посилюють позицію слідства щодо особи і є непрямим доказом правдивості чи неправдивості її показань у поєднанні з іншими даними, отриманими за аналогічних умов іншими фігурантами, що значаться у кримінальній справі.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Результати монографічного дослідження дозволяють сформулювати основні висновки, рекомендації, пропозиції і можуть слугувати певним внеском у кримінально-процесуальне законодавство України, загальну теорію науки криміналістики, а також у практичну діяльність правоохоронних органів щодо розкриття та розслідування злочинів.

1. Нещирість, брехня і обман об'єктивно завжди існували у будь-яких сферах життєдіяльності людини, проте, незважаючи на їх ціль, людина прагнула пізнати істину, протягом багатьох століть відшуковуючи і вдосконалюючи засоби та прийоми її виявлення. Нами обґрунтовується історично-обумовлені умови, що передували зародженню поліграфа та пов'язана з ними діяльність людини,

спрямування якої було направлено на з'ясування правди в конкретно визначеній ситуації. Емпірично досліджено етапи еволюційного розвитку та формування відношення людини до виявлення неправди. Висвітлення інформаційних даних про використовувані нею різні підручні предмети та речі побутового призначення, які визначали відношення особи до факту чи події, яка підлягала встановленню.

2. Встановлено, що переходом від примітивних способів виявлення неправди в людини до обґрунтованих тверджень став подальший розвиток науково-технічного прогресу, який дав поштовх розвитку окремих наук (медицини, психіатрії, психології тощо). Теоретичні та практичні напрацювання вчених у цих та інших галузях знань створили умови й можливість виявлення технічними засобами психофізіологічні реакції організму людини, як прояв на відповідні подразники (стимули). Нами досліджено, що одним з таких науковців, який дав поштовх розвитку науково-практичним знанням у цій сфері був Джон А. Ларсон (John Larson, 1892-1965), американський професор, який у 1921 р. сконструював перший поліграф, придатний для розслідування злочинів, якого вважають прообразом сучасних поліграфів. А термінологічне поняття "детектор брехні" у 1913 р. увів американський психолог і юрист Уільям Марстон (William Marston, 1893-1947), що пояснює звідки бере назву цей науково-технічний прилад. Хоча у прямому сенсі поліграф не виявляє брехню, а фіксує психофізіологічні реакції організму людини на ті чи інші подразники (стимули). Також ми розкриваємо, що від часу зародження поліграфа і до нині він перебуває у центрі уваги наукових досліджень вчених, щодо розширення про його знань та визначення даному приладу місця у системі суспільних правовідносин.
3. На основі наукових пізнань ми розтлумачуємо підходи до сучасного розуміння поліграфа та сприйняття його психологічних аспектів, яке

ґрунтується на його виділенні в окремий напрямок спеціальних знань та отриманні від людини даних в ході проведення психофізіологічного тестового опитування. А тому вважаємо, що призначенням даного науково-технічного приладу є перевірка реакцій фізіологічних процесів організму людини шляхом впливу на них відповідними подразниками (стимулами) і як результат фіксація цих емоцій поліграфологічним апаратно-програмним комплексом з метою перевірки отриманих даних від опитуваного.

4. Доводимо свою точку зору, що науковцями та дослідниками здійснювалися різні підходи до визначення термінологічного поняття поліграф (*polygraph*, від грец. πολύ — багато і γράφω — писати, багато пишучий, синонім: детектор брехні або ж лай-детектор). Однак, певна частина з них в основу формулювання такого поняття включає не скільки технічні можливості поліграфа, а зосереджує увагу саме на показниках медичного змісту, що фіксує інструментальна детекція та її психофізіологічні реакції. На наш погляд це не зовсім відповідає сутності цього приладу. А тому, ми розробили та пропонуємо наступне його трактування: поліграф – це науково-технічний апаратно-програмний комплекс, призначений для виявлення й фіксації (за допомогою датчиків) психофізіологічних показників людини, які виникають в неї під час дослідження через емоції, внаслідок реакцій, викликаних спеціально підібраними та пред'явленими стимулами поліграфологом, що відображають відношення особи до розслідуваної події злочину.
5. Обґрунтовуємо, що різні стимули по-різному впливають на опитуваного, а це дає можливість спеціалісту-поліграфологу виявляти та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки щодо обставин справи, яка розслідується. Вбачаємо – застосування поліграфа дозволяє об'єктивно відобразити суб'єктивну значимість того чи іншого стимулу для індивіда. А підвищення емоційного напруження при

участі особи в ході перевірки на лай-детекторі тісно пов'язане з підвищенням нейрофізіологічної активності кори і глибинних структур головного мозку, які контролюють нижні відділи даного органу та регулюють фізіологічні функції організму. Таким чином фіксація таких реакцій організму людини забезпечується датчиками, вмонтованими у апаратно-програмний комплекс психофізіологічних досліджень за допомогою поліграфа, які у свою чергу поділяються на два типи:

- традиційні, тобто контактне обстеження за допомогою датчиків, прикріплених до тіла особи, що проходить тестування;
- безконтактні – дослідження деяких характеристик мовлення чи зміни фізичних полів обстежуваного (аналізатори психологічного стресу, стресометри тощо).

6. Погоджуємося з науковими підходами вчених, що основою виникнення психофізіологічних перевірок з використанням поліграфологічного технічного забезпечення є обґрунтування того факту, коли поведінка не може бути розглянута ізольовано від людської психіки, від особливостей інтелектуальної, емоційної, вольової сфери особистості. Переконані, саме емоційний стан, пережитий людиною, можна спробувати відтворити в його свідомості, використовуючи слова-подразники, демонструючи об'єкти, пов'язані з подією або їх зображення. Тому емоції виступають суб'єктивною реакцією на зовнішні та внутрішні подразники. Вони характеризуються окремою формою емоційних проявів психіки і відображують психічний стан людини, її короткочасне хвилювання у відношенні до опитуваної події. На наш погляд, сильна емоційна напруга викликає активну діяльність значної кількості фізіологічних механізмів, тим самим провокуючи відповідні реакції, що спричиняють емоційний стан людини.

7. Аналізуючи міжнародну практику застосування поліграфа, звертаємо увагу на суттєву обставину, що зазначений прилад пройшов довгий історичний шлях становлення і нині долає активну фазу свого визнання та закріплення нормативно-правовими документами в різних країнах світу. Наголошуємо на тому, що на сьогоднішній день інструментальна детекція поліграфологічних досліджень активно використовується, за різними джерелами, від шестидесяти до дев'яноста країн світу відповідно до свого спрямування. Особливого змісту цей прилад набуває у правоохоронній діяльності зарубіжних країн, зокрема у розкритті та розслідуванні злочинів. І, переважною більшістю здійснюється у двох напрямках: оперативно-розшуковій діяльності та кримінально-процесуальному судочинстві.
8. Матеріали дослідження міжнародної практики показали, що нормативно-правове забезпечення, яке регулює застосування поліграфа у діяльності зарубіжних правоохоронних органів є різним за своєю сутністю і залежить не скільки від рівня розвитку країни, скільки від сприйняття цього приладу на рівні державних інституцій, силових відомств, громадськості тощо. Нами проаналізовано, розширено та доповнено раніше запропонований науковцями поділ країн відповідно до їх нормативно-правового забезпечення щодо застосування поліграфа у оперативно-слідчій діяльності й можливості використанні отриманих результатів інструментальної детекції у кримінальному судочинстві. А також встановлено, що найбільш визнаним способом нормативно-правового регулювання застосування поліграфа зарубіжними країнами під час розкриття та розслідування злочинів, є прийняття відповідного підзаконного нормативно-правового акту, в тому числі – окремої норми закону, яка регламентує широке коло суспільних відносин.
9. Опрацьовуючи емпіричний матеріал дослідження, ми звернули увагу на непростий шлях становлення поліграфа у СРСР, держави, яка

двоє ставилася до даного науково-технічного приладу. З одного боку, – проявляла неабияку зацікавленість контрозвідувального характеру, з метою впровадження зарубіжних та власних розробок у діяльність спеціально-розвідувальних служб. З іншого, – забороняла здійснювати практичні розробки наукового змісту, пропагуючи, що інструментальна детекція негативно впливає на людину, шкодить здоров'ю, грубо порушує її конституційні права та гарантії. Поновлено історичний факт, що лише в 1959 р. А. Сичовим та В. Варламовим було створено перший в Радянському Союзі поліграф-прилад та обґрунтовано безпечність його використання в ході тестового опитування особи. А також занепад епохи розвалу СРСР дав можливість кожній із суверенних держав робити власний вибір у підходах до сприйняття наукових досліджень із застосуванням поліграфа та можливості використання отриманих нею даних у розкритті та розслідуванні злочинів.

10. Нами звернуто увагу, що Російська Федерація, як одна із держав СНД, найактивніше включилася в процес вивчення та впровадження інструментальної детекції поліграфологічних досліджень. Це пояснюється тим, що в ній вивчення психофізіологічних методів розпочалося ще за час існування СРСР, а точніше напрацювання зроблені комуністичною системою перейшли новоутвореній державі як найближчій спадкоємиці Радянського Союзу. Нині в цій країні майже повністю розроблено нормативно-правове забезпечення щодо застосування та використання поліграфа у суспільних правовідносинах. Зазначаємо, що активно долучилися до цього процесу і інші окремі держави СНД. Обґрунтовуємо свою позицію, що даний науково-технічний прилад користується питомою вагою в Білорусії та Казахстані. Вони активно напрацьовують законодавчу базу застосування поліграфа у діяльності правоохоронних органів. У той час як Молдова вже легалізувала даний прилад у своїй країні, а

отримані результати поліграфологічних експертних досліджень виступають джерелом доказового значення в суді. Все це переконливо доводить, що за поліграфом перспектива майбутнього.

11. З впевненістю стверджуємо – Україна серед зазначених країн СНД посідає золоту середину у підходах до вивчення та впровадження поліграфа, зокрема у діяльність правоохоронних органів. Наглядно демонструємо, що не зважаючи на те, що даний науково-технічний прилад не має законодавчого закріплення, практика його застосування регламентується відомчими наказами органів внутрішніх справ України. Зокрема, наказом № 842 від 28.07.2004 р. (zareestrovano u Min'юсті України 27.10.2004 за № 1365/ 9964) "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України". Який офіційно закріпив застосування поліграфа при проведенні кадрових і службових перевірок в ході професійно-психологічного відбору на службу та навчання. До цього наказу видана і затверджена Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України. Акцентуємо увагу на даному документі, в якому зазначено, що на служби психологічного забезпечення ОВС покладаються функції проведення психологічних експертиз та поліграфічних досліджень. Це говорить про конкретні, реальні кроки впровадження теорії поліграфа в практику його застосування.

12. Нами проаналізовано, що практика проведення поліграфологічних досліджень в органах внутрішніх справ проходить свій етап становлення. Інструментальна детекція реалізовується у двох напрямках: кадровій роботі та слідчій діяльності. Є позитивні здобутки застосування поліграфа і вони позначилися конкретними результатами вітчизняної практики роботи правоохоронних органів України. Однак ми виявили та вказали на ряд прогалин в обох

зазначених напрямках діяльності, які потребують доопрацювання та удосконалення. Щодо нашого бачення нормативно-правового регулювання поліграфа у правоохоронній діяльності, то вони потребують певних рецепцій: як оперативно-розшукова, так і кримінально-процесуальна діяльність, і нами запропоновано конкретні кроки їх вирішення. Також викладено пропозиції щодо можливого використання даного приладу у кримінально-процесуальному судочинстві України.

13. Досліджуючи питання сфери, форм та практики застосування поліграфа, ми вкотре переконалися у полігамності використання даного науково-технічного приладу. Це в черговий раз вказує на питому вагу і значущість інструментальної детекції для вирішення різного характеру нез'ясованих питань, де без результатів поліграфологічних досліджень важко обійтися. При тому нами звернуто увагу на суттєву особливість, що найбільше потребує використання цього приладу у судово-слідчій та судово-експертній діяльності. Переконані – легалізація поліграфа зніме напругу в суспільстві і відкриє шлях правоохоронним органам у боротьбі та профілактиці зі злочинністю в Україні.

14. Акцентуючи увагу на діяльності органів внутрішніх справ України, у питанні використання поліграфа, ми пересвідчилися, що інструментальна детекція знаходить своє пряме призначення у кримінальному судочинстві, у рамках щодо розслідування кримінальних справ, для з'ясування питань оперативно-розшукової діяльності. Вагомою є участь цього приладу у психологічному кадровому «скрінінговому» підборі на заняття відповідних посад осіб в органах МВС. На основі науково-обґрунтованих позицій вчених щодо завдання застосування поліграфа, пропонуємо розмежувати його спрямування у двох формах: криміналістичній (непроцесуальній) та слідчій (процесуальній). На сьогоднішній день

перша форма є більш розробленою у рамках оперативно-розшукового заходу, шляхом опитування громадян з використанням поліграфа. Друга потребує доопрацювання, і правові механізми її реалізації нами запропоновано.

15. Нами детально проаналізовано специфіку технологій підготовки тестових запитань, які є обов'язковими складовими процесу проведення поліграфологічного дослідження. Зазначено, що нині нараховується біля трьох десятків різноманітних теорій, які знаходять своє відображення у методологічних питаннях поліграфологічних перевірок. Зокрема: теорії, які опираються на мотиваційні та емоційні фактори, як найважливіші детермінанти психофізіологічної диференціації, а також теорії, що базуються на когнітивних факторах. Звернуто увагу, що вченими міжнародних практичних центрів проводяться ціленаправлені дослідження, які стосуються вироблення концептуальних підходів до систематизування тестів опитувальників у відповідності до їх спрямування. Вважаємо, що успіхом результативності проведення інструментальної детекції із застосуванням поліграфа є грамотна підготовка поліграфологом тестових питань опитуваному, залежно від: події злочину, яка розслідується, особи піддослідного та вміння спеціаліста належним чином реалізувати запланований захід.

16. На наш погляд, одним з важливих аспектів психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа виступають тактичні та тактико-комунікативні питання, що є складовою інструментальної детекції. Вони реалізуються поліграфологом на всіх трьох стадіях даного заходу: передтестовій бесіді; тестовому опитуванні та післятестовій розмові. Оскільки тактика у широкому розумінні сприймається як визначення методів, шляхів, засобів, форм боротьби, відповідно спеціаліст-поліграфолог має максимально її використати для досягнення поставленої мети. Ми пропонуємо розглядати тактику

у поєднанні з комунікативною діяльністю (спілкуванням) з потенційним опитуваним, це найбільше відповідатиме конкретному завданню інструментальної лай-детекції і забезпечуватиме результативність встановлення обставин розслідуваного злочину. Доводимо, що з точки зору криміналістичної тактики це розглядатиметься як процес становлення психологічного контакту з допитуваним, який може бути досягнутим завдяки застосуванню слідчим тактико-комунікативної діяльності в ході проведення конкретної слідчої дії.

17. Розкриваючи питання сутності психодіагностики та формування соціально-психологічної установки, як чинника адаптації до процедури психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа, ми звернули увагу, що вона включає в себе поняття "оптимального психофізіологічного коридору". Тобто, така психофізіологічна діяльність починається задовго до того моменту, коли людина усвідомить необхідність проходження нею інструментальної детекції. Ми відстоюємо позицію, що вона, як правило, настає з часу звернення ініціатора до установи, яка може кваліфіковано провести перевірку людини на поліграфі у зв'язку з подією злочину. Тому, першочергова ціль спеціаліста поліграфа полягає в адаптації опитуваної особи до тестового опитування із застосуванням інструментальної детекції. Коли визначається коло загальних та уточнюючих питань, пов'язаних з темою перевірки і особистістю опитуваного респондента чи кількох осіб, але не одночасно. При цьому, враховуються індивідуальні соціально-психологічні особливості особи, виявлені, як правило, методом аналізу письмових матеріалів та отриманої від ініціатора усної інформації.

18. Нами встановлено, що особливої уваги потребують питання трансформації з поліграфологічних досліджень у судову

психофізіологічну експертизу із застосуванням поліграфа. Проаналізовано, що в межах психофізіології відбулося виділення судової психофізіологічної експертизи в самостійний клас, що дало можливість систематизувати понятійний апарат психофізіологічної експертизи з урахуванням існуючої теоретичної бази; розробити класифікацію судової психофізіологічної експертизи як класу; розширити сфери використання цього класу експертиз. Також обґрунтовано, що одним із напрямів підвищення ефективності діяльності, спрямованої на попередження, розкриття та розслідування злочинів є використання досягнень науково-технічного прогресу, широке застосування спеціальних знань, впровадження в практику розслідування новітніх науково-технічних засобів, зокрема, поліграфа. Володіння спеціальними знаннями є важливою складовою ефективного використання в процесуальній діяльності: вони сприяють вірному визначенню сфери знань, які можуть бути використаними; залучення до участі в слідчій дії відповідного спеціаліста; визначення підстав призначення експертного дослідження, його предмета, а також вирішенню інших питань слідства.

19. Виходячи з даних матеріалів вітчизняних та зарубіжних емпіричних досліджень, ми, погоджуючись із значною частиною поглядів вчених у даному питанні, відстоюємо власну думку про те, що проведення психофізіологічного дослідження із використанням інструментальної детекції у формі експертизи у кримінальній справі повинно відповідати правовим засадам і її законним вимогам. Підготовлені методики, які пропонують використовувати в психофізіологічній експертизі мають бути доступними і адаптованими до законодавчих баз різних країн. Тобто, якщо вони забезпечують реалізацію заходів, пов'язаних з судочинством, то, відповідно, відображують гносеологічну природу експертиз в цілому. А різновиди практичного

пізнання конкретних фактів, явищ з використанням наукових положень, наукових засобів і методів, мають бути приведеними у відповідність до розроблених та практично апробованих загальноновизнаних методик. Переконані – психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа має всі засади бути однією із форм реалізації спеціальних знань кримінального судочинства, оскільки забезпечує методично кваліфіковані, обґрунтовані дослідження об'єктів, які мають значення для встановлення обставин справи, що розслідується.

20. Досліджуючи питання процесуального закріплення результатів психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа у судово-слідчу діяльність, ми зіткнулися з низкою проблем, які потребують невідкладного вирішення. А саме: вітчизняними та зарубіжними науковцями запропоновано ряд можливих варіантів процесуальної форми введення поліграфологічних даних у кримінально-процесуальну діяльність, але далеко не всі з них якісного змісту. На особливу негативну увагу заслуговує застосування даного науково-технічного приладу під час проведення окремих слідчих дій. Ми категорично проти введення лай-детекції в будь-яку слідчу дію як частину її від змісту. Оскільки об'єднання двох різних процесуальних заходів в одному спричинить появу нової слідчої дії і матиме інший процесуальний зміст. Відповідно пропонуємо не перетворювати кримінальний процес у хаос і вбачаємо створення та впровадження в Україні судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа, як окремого самостійного процесуального заходу в межах експертної діяльності.

21. Особливого змісту, як на нас, набуває питання процесуальної форми закріплення отриманих даних з використанням поліграфа в доказування у кримінальному судочинстві, зокрема, невизнання результатів експертного поліграфологічного дослідження як доказу у

кримінальній справі. Переконані, що належність доказів визначається їх придатністю для встановлення наявності чи відсутності обставин, що належать до предмета доказування у справі. Запропонована точка зору є загально визнаною у колі процесуалістів і не потребує додаткової аргументації. Ми вбачаємо, що у предмет доказування входять і проміжні факти, а тому результати інструментальної детекції можна розглядати такими даними. Оскільки отримані фактичні матеріали за допомогою поліграфа, слугують допоміжною ланкою для аналізу наявних у справі обставин, відповідно мають всі підстави називатися доказами. Самі ж дані поліграфологічних досліджень вказують на джерела тих фактів, які можуть мати силу доказу після закріплення їх належним процесуальним чином.

22. Наразі відкритим залишається питання проблемного змісту щодо організаційного, методичного та правового характеру, пов'язаного з протидією окремої частини слідчих, прокурорів, суддів у проведенні психофізіологічних експертиз із застосуванням поліграфа та невизнанням її результатів, посилаючись на відсутність у переліку судових експертиз поліграфологічної експертної діяльності. Ми ж відстоюємо позицію, що “ніколи раніше поява нового виду експертизи не супроводжувалася прийняттям “персонального” нормативного акту на рівні закону. А тому пропонуємо проведення цілеспрямованої роз'яснюючої роботи на усіх рівнях серед працівників слідчих і судових органів. Причому важливо, щоб ініціатива виходила не лише від представників наукової спільноти, але й від самих практиків, що активно використовують зазначений науково-технічний прилад у процедурі розкриття і розслідування злочинів.

23. Не менш дискусійним виступає питання у відношенні установи, яка проводитиме психофізіологічне експертне дослідження (державна чи приватна) та визнання результатів проведеного експертного

дослідження залежно від статусу спеціаліста чи експерта. Нами, на основі запропонованої позиції зарубіжними вченими, обґрунтовується можливість запровадження альтернативних судових експертиз, у конкуренції державних та недержавних експертних установ та забезпеченні повної незалежності спеціаліста та експерта. А також пропонується застосовувати дві форми поліграфологічних досліджень: процесуальну і непроцесуальну. Першу у вигляді судової психофізіологічної експертизи (СПФЕ) із застосуванням поліграфа, шляхом надання їй правових та процесуальних підстав для проведення в поєднанні з іншими судовими експертизами у визначених вітчизняним законодавством установах. Другу – у вигляді психофізіологічних досліджень (ПФД), як орієнтуючих даних в межах кримінальних (оперативно-розшукових), цивільних, адміністративних, господарських та інших сфер правовідносин. З розробленням відповідних вимог до її організації, проведення та меж дії такого дослідження; віднесенням до певного класифікатора та закріплення легітимності роботи таких (державних і приватних) установ нормативно-правовим забезпеченням, яке б відповідало чинному вітчизняному та міжнародному законодавству.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 : за станом на 4 лют. 2011 р. [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим дос: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 року: остання редакція від 19.05.2011 р. [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1001-05>.
3. Проект нового Кримінально-процесуального кодексу України: <http://proekt.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1001-057>.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За загальною редакцією В.Т. Малярєнка, Ю.П. Аленіна. –Х.: ТОВ "Одіссей", 2008. – 944 с.
5. Кримінальний кодекс України станом на 25 вересня 2006 р. – К.: "ВЕЛЕС", 2006. – 152 с.

6. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гаврик та ін.; За заг. Ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. третє, переробл. та доповн. – Х.: ТОВ «Одісей», 2007. – 1184с
7. Закон України "Про міліцію" від 20.12.1990 року: зі змінами від 13.01.2011 р. [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=565-12>.
8. Науково-практичний коментар до Закону України "Про міліцію".- К.: Українська академія внутрішніх справ. 1996. – 144 с.
9. Закону України "Про оперативну-розшукову діяльність" від 18.02. 1992 року: зі змінами від 09.05. 2011 р. [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2135-12>.
10. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – N 28. – Ст.232.
11. Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" від 30.06.1993 року: зі змінами від 01.01. 2011 р. [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3341-12>.
12. Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р. [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=293917&pass=SE7MfTNFZoCh8lrMZi/nf0NXHdl0EsFggkRbI1c>.
13. Кодекс законів про працю України: чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 25 серп. 2010 р.: (офіц. текст). –К.: ПАЛИВОДА. В., 2010. -104 с.- (кодекси України).
14. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001р. // Ведомости Федерального Собрания РФ. – 2002. –№ 174-ФЗ. – Ст.1.
15. О применении полиграфа: Проект Федерального закона Российской Федерации от 07.12.2005 // <http://www.anteu-group.ru/zakon.html>. 531
16. О применении тестирования на детекторе симуляции (полиграфе): Закон Республики Молдова от 12 декабря 2008 года №269-XVI // http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?Regnom=26924
17. Об оперативно-розыскной деятельности: Закон Российской Федерации № 144-ФЗ от 12 августа 1995 г. // Ведомости Федерального Собрания РФ. – 1995. –.№ 33. – Ст. 3349.
18. О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации: Закон Российской Федерации. от 31.05.2001г. // Ведомости Федерального Собрания РФ. – 2001. – № 73. – Ст 153.
19. Наказ МВС від 28.08.2001 № 743 "Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ України".
20. Наказ МВС України Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України № 842 від 28.07.2004 року [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України.

- Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1373-04>.
21. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: Наказ МВС від 28.07.2004 р. – № 842. [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1365-04>.
  22. Про оголошення рішення колегії МВС України: Наказ МВС від 31.07.2008 № 370.
  23. Програма протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008-2012 роки // затверджена рішенням колегії МВС від 25 липня 2008 р. №17км/1. [Електронний ресурс] // Режим доступу: umdpl.info/files/docs/1288074253.doc.
  24. Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України, затверджена наказом МВС України від 28 липня 2004 р. – № 842. [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України.
  25. Інструкція з порядку обліку і звітності служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України від 28.07.2004. – № 842. – [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1374-04>.
  26. Об утверждении Инструкции о порядке применения специальных психофизиологических исследований с использованием полиграфа федеральными органами государственной безопасности: Приказ Министерства безопасности Российской Федерации от 12.02.1993 № 6 // <http://center-polygraf.ru/just.html>.
  27. Об утверждении Инструкции о порядке использования полиграфа при опросе граждан: Приказ Министерства внутренних дел Российской Федерации от 28.12.1994 № 437 [Електронний ресурс] // Сайт – Предпринимательское право. – Режим доступу: // http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_43239.html.
  28. Об обеспечении внедрения полиграфа в деятельность органов внутренних дел: Приказ Министерства внутренних дел Российской Федерации от 12.09.1995 № 353. [Електронний ресурс] // Сайт Best-право. Законодательство России – Режим доступу: <http://bestpravo.ru/fed2008i/data172/tex172226.htm>.
  29. Об утверждении Инструкции о порядке проведения оперативно-розыскного мероприятия – опроса в виде специального психофизиологического исследования в федеральных органах налоговой полиции: Приказ Федеральной службы налоговой полиции Российской Федерации от 24.09.2002 № 426 // http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_78512.html.
  30. Об утверждении Временной инструкции о порядке проведения опросов с использованием компьютерного полиграфа в таможенных органах

- Российской Федерации: Приказ Федеральной таможенной службы Российской Федерации 25.09.2007 № 1196 // http://www.vch.ru/cgi-bin/guide.cgi?table_code=14&action=show&id=12090.
31. Об утверждении Перечня родов (видов) экспертиз, выполняемых в государственных судебно-экспертных учреждениях Министерства юстиции Российской Федерации, и Перечня экспертных специальностей, по которым предоставляется право самостоятельного производства судебных экспертиз в государственных судебно-экспертных учреждениях Министерства юстиции Российской Федерации: Приказ Минюста РФ от 14 мая 2003 г. – №114 // [Электронный ресурс] // Сайт “Центр Судебных Экспертиз”.– Режим доступа: [http:// http://sud-expertiza.ru /zakoni.html?p=368](http://http://sud-expertiza.ru/zakoni.html?p=368).
  32. Об утверждении Инструкции о порядке проведения органами государственной безопасности Республики Беларусь опроса с использованием полиграфа: Приказ Комитета государственной безопасности Республики Беларусь от 22.08.1998 № 91 // <http://www.kgb.by/okimitete/legaltexts/prikaz02/?print=1>.
  33. Об обеспечении внедрения полиграфа в деятельность органов внутренних дел: Приказ Министерства внутренних дел Республики Беларусь от 16.04.2004 № 87 // <http://www.pravoby.info/docum09/part20/akt20315/page2.htm>.
  34. Об утверждении Инструкции о порядке проведения органами внутренних дел Республики Беларусь опроса граждан с использованием полиграфа: Постановление Министерства внутренних дел Республики Беларусь от 31.10.2001 № 206 // <http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor04/text04058.htm>.
  35. Об утверждении Инструкции о порядке применения в пограничных войсках Республики Беларусь опроса граждан с использованием полиграфа: Постановление Государственного комитета пограничных войск Республики Беларусь от 26.10.2006 № 26 // <http://www.liedetector.by/zakon/3.pdf>.
  36. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. заслуженного деятеля науки РФ, проф. Р.С. Белкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – 992 с.
  37. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза – М: Юридическая литература, 1987 – 573 с.
  38. Алесковский С.Ю., Аубакиров А.Ф. Нетрадиционная криминалистика: Учебное пособие. – Алматы: АЮ – ВШП "Адилет", 2003 <http://poligraf-kz.narod.ru/pages/article02-1.html> - Использование полиграфа в криминалистике.
  39. Алесковский С.Ю. Правовое регулирование применения полиграфа // <http://poligraf-kz.narod.ru/pages/mvd.html>.

40. Алесковский С. Ю. Морально-этические проблемы применения полиграфа [Электронный ресурс] / Алесковский С.Ю. – Режим доступа: <http://poligraf-kz.narod.ru/pages/ethics.html>
41. Алесковский С.Ю. Использование графологического метода при проведении предтестовой беседы // <http://www.anteu-group.ru/jurnal16.html>.
42. Алесковский С.Ю., Алесковская О.А. Применение полиграфа в ОРД Казахстана – морально-этический аспект // <http://www.poligraf.sp.ru/kazahst.html>.
43. Алесковский С.Ю. Перспективы полиграфологического метода при отборе кадров в органы внутренних дел Республики Казахстан // <http://poligraf-kz.narod.ru/press/press09.html>.
44. Анохин П. К. Предисловие к книге: Гельгорн Э., Луффборроу Дж. Эмоции и эмоциональные расстройства. М., 1966. С. 6.
45. Аугустинавичюте А. Соционика. Введение // М.: “АСТ, Terra Fantastica”. – 1998. – 858 с.
46. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для вузов / Г.М. Андреева – М.: Аспект Пресс, 2001. – 375 с.
47. Аракелов Г.Г., Стекляникова Т.В. Использование полиграфа при отборе кадров // Вестник Московского гос. ун-та. Серия 14. Психология. 2003. – № 3. – С. 33-43.
48. Варламов В.А., дж 37 Антипина Ю.В. Детектор лжи в поисках истины // <http://www.ambler.ru/db/comp/articles.html?mid=1758912>.
49. Амелин Э.Ю. Мирная профессия «детектора лжи» // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – 168 с. – С. 11.
50. Арсеньев В.Д. О понятии и круге субъектов доказывания по уголовным делам./ В.Д. Арсеньев. // Теория и практика установления истины в правоохранительной деятельности. Сборник научных трудов. – Иркутск, 1985. – С.27-31.
51. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. М.: Издательство БЕК, 1997. – 342 с.
52. Белкин Р.С. Курс Криминалистики. Учебное пособие для вузов в 3-х томах. 3-е изд., дополненное. – 2001. – 395 с.
53. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике. – М.: Юридическая литература, 1988. – 302 с.
54. Белкин Р.С. Курс криминалистики: В 3-х т. Частные криминалистические теории. – М.: Юристъ, 1997. – Т. 2. – 464 с.
55. Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. / Р.С. Белкин – М., 1997 – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации – 482 с.
56. Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3-х т. Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристъ. –1997. – Т. 3. – 480 с.
57. Белкин Р.С. Курс Криминалистики. Учебное пособие для вузов в 3-х томах. 3-е изд., дополненное. – 2001. – 395 с.

58. Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. / Р.С. Белкин – М.: «Юрист», 1997. – 408 с.
59. Белкин Р.С. Собираение, исследование и оценка доказательств. – М: Юридическая литература, 1966. – 295 с.
60. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): Монографія / МВС України. НАВСУ. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 292 с.
61. Барко В.І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід): Монографія / МВС України. НАВСУ. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 446 с.
62. Барко В.І. Перспективи застосування поліграфа "Ахсiton" в органах внутрішніх справ України // Актуальні проблеми юридичної психології: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 18-20 травня 1999 року / За ред. С.І. Яковенка. – К.: РВВ КІВС, 1999. – С. 8-10.
63. Барко В.І. Конструирование вопросов для полиграфных обследований, осуществляемых полицией США / Барко В.І., Шаповалов О.В. // Психопедагогика в правоохранительных органах – Омск. –2000. № 1(13). – С.117-120.
64. Барко В.І., Ірхін Ю.Б., Никифорчук Д.Й., Підюков П.П. Управління персоналом органів внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект). Навчальний посібник. – К.: Київський юридичний інститут, 2005. – 244 с.
65. Бахин В.П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962-2002). – К., 2002. – 268 с.
66. Бахин В.П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики. Лекция. Симферополь. Таврический Экологический Институт, 1999. С.29-30.
67. Бахин В., Зеленковський С., Карпов Н. Розширювати методи розкриття злочинів або обмежувати можливості розслідування? // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 3. – С. 68-75.
68. Бахин В.П., Карпов Н.С., Строков И.В. О допустимости применения полиграфа и использования гипноза при расследовании преступлений // Криминалистика и судебная экспертиза: Межведомственный научно-методический сборник. Вып. 52 / Отв. ред. А.М. Пасенюк. – К.: Министерство юстиции Украины, 2004. – С. 22-30.
69. Баринов М.Е. История полиграфа в России // <http://www.antey-group.ru/jurnal1.html>.
70. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. Видання друге, стереотипне. – Львів: «Новий світ», 2004. – 380 с.
71. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология // <http://yurpsy.by.ru/help/bib/balab/13.htm>.
72. Безруков Е.В., Шишкин В.В. Практика применения спецподразделениями БОП МВД Украины специальных психофизиологических исследований при проведении оперативно-розыскных мероприятий и при подборе кадров // Актуальные проблемы специальных психофизиологических

- исследований и перспективы их использования в борьбе с преступностью и при подборе кадров: Материалы VII международной научно-практической конференции. – Краснодар: Изд-во КубГТУ, 2006. – С. 23-31.
73. Батюк О.В. Питання забезпечення прав і свобод обвинуваченого у кримінальному процесі // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. –2002.– 2 // http://police.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_2/batyk.htm.
  74. Белюшина О.В. Правовое регулирование и методика применения полиграфа в раскрытии преступлений: автореф. дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Ольга Вячеславовна Белюшина. – М., 1998. – 23 с.
  75. Белюшина О.В. Правовое регулирование и методика применения полиграфа в раскрытии преступлений: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Ольга Вячеславовна Белюшина. – М., 1998. – 172 с.
  76. Белюшина О.В., Ладченко А.Г. Полиграф – источник доказательств // <http://www.bestlawyers.ru/php/news/archnew.phtml?id=370&idnew=14001&start=20>.
  77. Белюшина О.В. Правовые основы судебной психофизиологической экспертизы и использование ее результатов в гражданском и уголовном процессах // Новые направления исследований в судебно-психологической экспертизе (Материалы семинара). Республика Мордовия, г. Саранск, 9-10 июня 2005 г. Под общей ред. Любаева Ю.П. и др. – Саранск, 2005. – С. 89-93.
  78. Белюшина О.В. Полиграф в суде и на предварительном следствии // <http://www.antey-group.ru/jurnal25.html>.
  79. Белюшина О.В. Психофизиологическая экспертиза с использованием полиграфа // Вестник полиграфолога. 2008. № 5. С. 27-32.
  80. Белюшина О.В. Кому нужен закон о полиграфе? // <http://www.antey-group.ru/jurnal27.html>.
  81. Белюшина О.В. Психофизиологическая экспертиза с использованием полиграфа имеет право на жизнь [электронный ресурс]. / О.В. Белюшина. – режим доступа <http://www.allpravo.ru/doc5195p0/instrum5778/item5779.html>.
  82. Белюшина О.В., Ладченко А.Г. Экспертиза. Полиграф как средство защиты // <http://www.gra.litsa.ru/magazine.php?m=27&a=12>.
  83. Белюшина О.В. Полиграф в суде и на предварительном следствии / Российский Полиграф. –2007. – № 3. – С. 76-85.
  84. Біленчук П.Д. Криміналістика: Підручник. / Біленчук П.Д., Головач В.В., Салтевський М.В. та ін. За ред. акад. П.Д. Біленчука. – Київ: Право, 1997. – 256 с.
  85. Бирюков О.В. Опыт применения полиграфа при расследовании дел, связанных с похищением людей // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 12-14.

86. Боева М.В. Тактико-коммуникативная компетентность следователя (на примере взаимодействия с обвиняемым в конфликтной ситуации расследования) / М.В. Боева – Воронеж: ВГУ, 2002. – 230 с.
87. Белова О.В. Общая психодиагностика. Методические указания // О.В. Белова. [Электронный ресурс] / Сайт ПсиЛиб. – Режим доступа: Новосибирск: Научно-учебный центр психологии НГУ. – 1996 <http://www.psylib.ukrweb.net/books/beloo01/txt01.htm>.
88. Бова А. Полиграф ("детектор лжи"): анализ аргументов против // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности. Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. – Сочи. – 1999. – С. 30-45.
89. Борисова О.А. Проблема формирования социально-психологической установки как фактора адаптации испытуемого в ситуации ОИП. // Материалы международной научно-практической конференции (2-4 декабря 2008 года). М.: "Редакционная коллегия". – 2009. – С.150-154.
90. Багрова О.А. Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности. Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Сочи. – 1999. – С. 24-25.
91. Бархаленко Є.В., Пирлик В.В. Спеціальні психофізіологічні дослідження з метою «детекції неправди» та використання індикатора емоційної напруги «Вектор 01.1» // Актуальні проблеми юридичної психології: Тези доповідей Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 29-30 вересня 2006 р.) / Ред. кол. Є.М. Мойсеєв, В.М. Дзюба, О.М. Джужа та ін.. – К.: Київський нац. ун-т внутр. Справ, 2006. – С. 276-278.
92. Бердников Д.Б. Перспективы развития психофизиологических исследований в судебной экспертизе // Сб.: Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы. Международная конференция «Восток-Запад: Партнерство в судебной экспертизе». Н. Новгород, 2004. С. 234-236.
93. Барланд Г. Тестирование на полиграфе в США и других странах // <http://www.ld.eposgroup.ru/G1/for4.htm>.
94. Бегунова Л.А. Исследование достоверности результатов тестирования при повторном предъявлении тестов // <http://www.antey-group.ru/jurnal11.html>.
95. Богданов В.Г., Варламов Г.В. Некоторые новые технические возможности и математические подходы при проведении полиграфных обследований // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Краснодар. – 1997. – С. 70-72.
96. Безлепкин Б.Т. Уголовный процесс России. Общая часть и досудебные стадии: Курс лекций. – М.: Международный Университет Бизнеса и Управления, 1998. – 320 с.
97. Варламов В.А. Детектор лжи: Учебное издание. – М.: ООО "ПЕР СЭ-Пресс", 2004. – 352 с. 3
98. Варламов В.А. Полиграф «детектор лжи» / ГУВД Краснодарского края. – Краснодар: "Советская Кубань", 1999. – 350 с.

99. Варламов В.А., Варламов Г.В. Психофизиология полиграфных проверок / ГУВД Краснодарского края / А.Г. Сапрунов (ред.). – Краснодар, 2000. – 239 с.: рис.
100. Варламов В. А., Коровин В. В., Варламов Г. В. Тесты полиграфных проверок // Под ред. нач. ГУВД Ставропольского края А. Г. Сапрунова. – Краснодар: ООО "Просвещение-ЮГ", 160 с.
101. Варламов В.А., Богданова Т.С., Николаева И.Н. Тактика опросов с использованием полиграфа при раскрытии убийства // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Краснодар. – 1997. – С. 20-34
102. Варламов В.А. Детектор лжи / А.В. Варламов / ГУВД Краснодарского края. – Краснодар: «Советская Кубань», 1998. – 368 с. 106
103. Вендемия Д. Детекция лжи // <http://www.poligraf.sp.ru/dl.html>.
104. Варламов В.А. Психофизиология полиграфных проверок. / Варламов В.А., Варламов Г.В. // Под ред. начальника ГУВД Краснодарского края к.ю.н. Сапрунова А.Г. – Краснодар. – 2000. – 239 с.
105. Варламов В.А., Дегтярева Т.В. Сравнительный анализ тестов, используемых в практике полиграфных проверок // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 23-26.
106. Варламов В.А. Использование полиграфа в раскрытии некоторых видов сексуальных преступлений // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 15-22.
107. Варламов В.А. Новое в системе подготовки российских полиграфологов // <http://www.antey-group.ru/jurnal4.html>
108. Вступ до проактивного поліцейського управління: Робоча книга / НАВСУ. Ін-т управління; Укл. В.І. Барко. – К.: Ніка-Центр, 2001. – 146 с.
109. Весельський В.К., Кузьмичов В.С., Мацишин В.С., Старушкевич А.В. Особливості провадження допиту підозрюваного (обвинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини: Посібник. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 148 с.
110. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти): Дис. канд. юрид. наук по спец. 12.00.09 – крим. процес та криміналістика; судова експертиза. – К.: НАВСУ, 1999. – 212 с.
111. Васильев В.Л. Психологический анализ отношений, возникающих на допросе и очной ставке. – В сб. Психология личности и малых групп. Изд. ЛГУ. – 1977. – 184 с.
112. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. М.: Юрид. Лит., 1991. – 469 с.

113. Волынский А.Ф. Криминалистика: Учебник для вузов / Волынский А.Ф., Аверьянова Т.В., Александрова И.Л. и др. — М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — 615 с.
114. Введенский Г.Е. Методологические проблемы опроса с использованием полиграфа в ходе судопроизводства / Введенский Г.Е., Ткаченко А.А., Секерадж Т.Н. // Судебно-медицинская экспертиза. — 2009. — №3. — С.98-116.
115. Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений. — СПб., 1912.
116. Венерина О.Г., Сошников А.П. Оперативная психодиагностика личности в ходе психофизиологического исследования с применением полиграфа // Материалы международной научно-практической конференции (2-4 декабря 2008 года). М. "Редакционная коллегия". — 2009. — С.136-142.
117. Волик А.М. Історія детектора брехні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.argo-a.com.ua/ukr/history.html>.
118. Волик А.М. Популярні питання про поліграф [Електронний ресурс] . — Режим доступу <http://yason.kiev.ua/uk/faq-detectori-lzhu.html>.
119. Власова Н.М. Использование СПФИ в повышении эффективности бизнеса // <http://www.antey-group.ru/jurnal15.html>.
120. Видовая экспертная методика производства психофизиологического исследования с использованием полиграфа / [Електронний ресурс]. // Сайт Центра независимой комплексной экспертизы и сертификации систем и технологий — Режим доступу: www.polygraph.su/docs/answer_1_4.doc.
121. Возможности использования судебной психофизиологической экспертизы на полиграфе при расследовании преступлений. Украинское Бюро психофизиологических исследований и Безопасности // <http://spfi.com.ua/?p=103>.
122. Впервые детектор лжи в суде помог оправдать невиновного. [Електронний ресурс] // Сайт Украинское Бюро психофизиологических исследований и Безопасности. — Режим доступу: <http://www.rg.ru/2010/02/09/detektor.html>.
123. Гаерски Е. Применение полиграфа органами уголовного розыска в Польше // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности: материалы 3-й науч.-практ. конф. ГУВД Краснодарского края / Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. Сочи: ГУВД Краснодарского края. — 1999. — С. 65-69.
124. Гайдаров К. Судебно-психологическое установление правды // <http://www.antey-group.ru/jurnal23.html>.
125. Галаган В. Використання поліграфу: "за" і "проти" // Українське право. — 2000. — № 1. — С. 172-174.
126. Галаган В.І. Питання застосування поліграфа в діяльності органів внутрішніх справ // Науковий вісник Дніпропетровського юрид. ін-ту. — Дніпропетровськ. — 1999. — № 3. — С. 241-247.
127. Ганчевский Б. Основные теоретические подходы при осуществлении полиграфных исследований институтом психологии МВД Республики Болгарии // Теория и практика применения полиграфа в

- правоохранительной деятельности: Материалы 3-й науч.-практ. конф. ГУВД Краснодарского края / Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. Сочи: ГУВД Краснодарского края. – 1999. – С 71-76.
128. Гладышева О. В. Доказательственное значение результатов психофизиологической экспертизы в уголовном судопроизводстве / Гладышева О. В., Челябинина Н. Н. // “Вестник полиграфолога”. – 2009. – №6. – С.35-45.
129. Гладышева О.В. Доказательственное значение результатов психофизиологической экспертизы в уголовном судопроизводстве / Гладышева О. В., Челябинина Н. Н. // “Вестник полиграфолога”. – 2009. – №6. – С.35-45.
130. Годфруа Ж. Что такое психология. Т. 2 // http://www.i-u.ru/biblio/archive/godfrua_cho2/05.aspx.
131. Гончаренко В.И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы). – Киев: Вища школа, 1980. – 157с.
132. Гончаренко В.И. Научно-технические средства в следственной практике: Монгогр. – Киев: Изд-во при Киевском государственном ун-те издательского объединения «Вища школа», 1984. – 147 с.
133. Гончаренко В.И., Понятие криминалистической характеристики преступлений / В.И. Гончаренко, Г.А. Кушнир, В.Л. Подпалый // Криминалистика и судебная экспертиза. –Киев: Вища школа., – Вып.33. – С. 6-7.
134. Гончаров В.В. Фабула дела // <http://www.antey-group.ru/jurnal18.html>.
135. Гора І.В., Іщенко А.В., Колесник В.А. Криміналістика: Посіб. для підготов. до іспитів. / І.В. Гора, А.В. Іщенко, В.А. Колесник. – 2-е вид., допов. та переробл. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2004. – 232 с.
136. Гордиенко В. В. Полный отчет о командировке в Республику Польша с 26-30 марта 1990 г. / В.В. Гордиенко, С.В. Игнатов ГИЦ МВД РФ. № 578 от 09.07.90г. – 190 с.
137. Горленко В. Опыт использования полиграфических обследований в следственной и судебной практике // Следователь. – 2003. – № 3. – С. 43-45.
138. Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью, организация, способы и технологии информационного психологического воздействия // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Grach/13.php.
139. Гриновецька І. Вину підозрюваного довів поліграф [Електронний ресурс] / І. Гриновецька ВЗГ ГУМВС України в Донецькій області . – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/85340;jsessionid=003792BDD7EE4AD22F3203BCC136F9>.
140. Гришина Е.П. Перспективы использования специальных знаний психолога в уголовном судопроизводстве // Российский следователь. – 2005. – № 7. – С. 13-14.
141. Громов Н.А. Уголовный процесс России: Учебное пособие. – М.: Юристъ, – 1998. – 552 с.

142. Грошевий Ю.М., Стахівський С.М. Докази і дказування у кримінальному процесі. Науково-практичний посібник. – К.: КНТ, Видавець Фурса С.Я., 2006. – 272 с.
143. Губань В. Сучасна антиномія. Чи потрібен поліграф? // Юридичний журнал. – 2003. – №3 – С. 17-20.
144. Гуляев П.И., Быховский И.Е. Исследование эмоционального состояния человека в процессе производства следственного действия // Криминалистика и судебная экспертиза: Республиканский межведомственный сборник научных и научно-методических работ, Вып. 9 – К.: Редакционно-издательский отдел МВД УССР. – 1972. – С. 103-109.
145. Данилова Н.Н. Психофизиология: Учеб. Для вузов. / Н.Н. Данилова. – М.: Аспект-Пресс, 2001, – 178 с.
146. Даньшин М.В., Погорецький М.А. Нетрадиційні засоби пізнання в оперативно-розшуковій діяльності: перспективи використання поліграфа // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. праць, Донецьк: Донецький ін-т внутр. справ при Донецькому нац. ун-ті. – 2004. – № 1. – С. 242-251.
147. Дектярьова Т.В. Перспективи використання поліграфа під час проведення оперативно-розшукових заходів // Актуальні проблеми юридичної психології: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 18-20 травня 1999 року / За ред. С.І. Яковенка. – К.: РВВ КІВС, 1999. – С. 18-19.
148. Делікатний С.К. Використання поліграфа в діяльності ОВС: Навчально-методичний посібник. / Делікатний С.К., Половнікова Ж.Ю. – К. – 2001. – 109 с.
149. Делікатний С.К., Половнікова Ж.Ю. Перспективы и направления применения полиграфных устройств в Украине // Актуальні проблеми юридичної психології: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 18-20 травня 1999 року / За ред. С.І. Яковенка. – К.: РВВ КІВС, 1999. – С. 20.
150. Делікатний С.К., Половнікова Ж.Ю. Возможности получения ориентирующей информации с помощью полиграфных опросов при расследовании дел по похищению людей // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности. Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Сочи. – 2000. – С. 92-97.
151. Детектор лжи на службе разведорганов США // Уголовное право. – 2004. – № 3. – С. 139-140.
152. "Детектор лжи – полиграф" или что такое практическая психофизиология // http://consysgroup.ru/plugins/p2_news/printarticle.php?p2_articleid=6.
153. "Детектор брехні" як засіб доказування в кримінальному процесі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://170654VUZU>.
154. Дідик В., Бова А. Історія та сучасність "детектора брехні" // Міліція України. – 1999. – № 5-6. – С. 32-33.
155. Дідик В.Я., Бова А.А. Огляд практики використання поліграфу ("детектроа брехні") // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Т. 12. Суд в Україні: боротьба з корупцією та організованою злочинністю і захист прав людини. – К., 1999. – С. 506-510.

156. Дубинський А.Я. Щодо предмета доказування в радянському кримінальному процесі / А.Я. Дубинський. // Радянське право. – 1983. – №1. – С. 57-62.
157. Егоровский О.И. «Детектор лжи» в раскрытии убийств / О.И. Егоровский // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности. Матер. 3-й науч.-практ. конф. ГУВД Краснодарского края Сочи – 1999. — С . 93-98.
158. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология: Учеб. для студ. и преподав. вузов. – 5.изд. - СПб. и др. : Питер. – 2003. – 748 с.
159. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии // <http://ihtik.lib.ru/>.
160. Жариков Ю.В. Идентификация дикторов по параметрам спектральных переходов речевых сигналов / Ю.В. Жариков, С.П. Мохнев // Автоматическое распознавание слуховых образов: материалы всесоюзной школы-семинара (АРСО-10). – Тбилиси, 1978. – С. 71-77.
161. Журин С.И. Практика и теория использования детекторов лжи. – М.: Горячая линия – Телеком, 2004. – 143 с.
162. Жуков Ю.М., Хренов Д.В. Методический анализ исследований неискренности // Мир психологи. – 1999. – №3. – С. 219-230.
163. Журин С. Использование полиграфа для проверки сотрудников // <http://daily.sec.ru/dailypblshow.cfm?rid=18&pid=7904&pos=1&stp=50>.
164. Журин С. Опрос с использованием полиграфа: от чего зависит качество проверки? // <http://daily.sec.ru/dailypblshow.cfm?rid=17&pid=9625>.
165. Закатов А.А Ложь и борьба с нею / А.А. Закатов – Волгоград: Нижн.-Волж., 1984. – 191с.
166. Закатов А.А., Оропай Ю.Н. Использование научно-технических средств специальных познаний в расследовании пре ступлений. Киев, 1980. С. 81.
167. Замылин Е.И. Правовое положение участников уголовного процесса на момент проведения инструментальной диагностики эмоциональной напряженности (ИДЭН)] // Деятельность правоохранительных органов по реализации норм международного права и защите прав человека. Волгоград, 1998. С.50.
168. Зарецкая Е.Н. Риторика // <http://www.i-u.ru/biblio/archive/ritorika/02.aspx>.
169. Затенацький Д.В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / Д. В. Затенацький – Харків. – 2008. – 188 с.
170. Захаров В.П. Використання поліграфа як засіб поліпшення інформаційного забезпечення діяльності оперативних підрозділів ДСБЕЗ // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Збірник наукових праць / Головний редактор В.Л. Ортинський. – Львів, 2006. – Вип.. 1. – С. 282-288.

171. Здійснення поліграфних обстежень при проведенні службових розслідувань за фактами надзвичайних подій серед особового складу ОВС: методичні рекомендації. – К.: Державний науково-дослідний інститут МВС України. – 2006. – 70 с.
172. Зибатова А.Н., Петров А.М., Сичинава З.И., Сошников А.П., Ясницкий Л.Н. Интеллектуальный полиграф // <http://www.antey-group.ru/jurnal9.html>.
173. Зигуненко С. Правда и только правда! Какой ценой она даётся? // Юный техник. – 1995. - № 11. – С. 19-21.
174. Зинкевич И.Б. Проблемы использования полиграфа при расследовании преступлений в ПНР // Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии. – Сборник науч. трудов. – К.: НИиРИО Киевской высш. школы МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского. – С. 194-200.
175. Злобин Г.А., Яни С.А. Проблемы полиграфа // Проблемы совершенствования советского законодательства. – М., 1976. – Вып. 6. – С.122-236.
176. Зубрилова И.С. Возможности использования полиграфных устройств для обеспечения информационной безопасности в бизнесе // <http://www.antey-group.ru/jurnal16.html>.
177. Зубрилова И.С. Полиграф в Бельгии: история и современность – анализ статьи Ф. Деона. [Электронный ресурс] / И.С. Зубрилова // Журнал «Полиграф» – М. 2007 г. – № 2 – том 36. С. 108–111. Режим доступа до журн.: [antey-group. Ru/jurnal42.html](http://www.antey-group.ru/jurnal42.html).
178. Зубрилова И.С., Скрыпникова К.А. Правовые основы использования полиграфных устройств в России // <http://www.antey-group.ru/jurnal2.html>.
179. Зубрилова И.С. Некоторые методические аспекты применения полиграфных устройств при опросе потерпевшей // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности. Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Сочи. – 1999. – С. 98-105.
180. Иванов Л.Н. Полисистемные исследования личности в уголовном судопроизводстве. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та – 2006. – 356 с.
181. Иванов-Смоленский А. Г. Некоторые вопросы в изучении совместной деятельности первой и второй сигнальных систем // Журнал высшей нервной деятельности. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – № 6. – С. 862-867.
182. Иванова А.А. Перспективы применения полиграфа // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Зб. наук.-практ. матеріалів. Випуск 4./Мін-во юстиції України, Харківський наук.-дослід. ін-т судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; Ред. колегія: А.П. Заєць, М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько та ін. – Харків: право, 2004. – С. 612-615.
183. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб: Питер, 2001. – 752 с: ил.
184. Ильичев В. А. Некоторые вопросы применения полиграфных устройств в раскрытии преступлений / В.А. Ильичев, В.Д. Тяптина // Проблемы использования нетрадиционных методов в раскрытии преступлений. – М.: НИИ МВД РФ, 1993. — С. 57-59.

185. Инструментальная «детекция лжи»: академический курс / С.И. Оглоблин, А.Ю. Молчанов. – Ярославль: Ньюанс, 2004, – 464 с.
186. Использование специальных психофизиологических исследований при профессиональном психологическом отборе в органах внутренних дел: Метод. указания. – М.: МВД Российской Федерации, 2000. – 20 с.
187. Історія поліграфу (детектора брехні) http://polygraph-west.com.ua/history_ua.php.
188. Кокун О.М. Психофізіологія. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 184 с.
189. Колуков В.В., Дегтярева Т. В., Варламов Г. В. Компьютерные измерители психологического стресса. Методы обработки информации, критерии и алгоритмы принятия решения // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений. Новороссийск. – 1998. – С. 77-79.
190. Краснокутская Е.С. Некоторые методологические аспекты при подготовке и проведении психофизиологических экспертизы / Краснокутская Е.С., Николаева И.Н.// Российский полиграф. – 2007 г. – № 3. – С.29-33.
191. Карпенко Л.А. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., и доп. –М.: Политиздат. – 1990. – 494с.
192. Карлов В.Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений. Научно-практ. пособие / В.Я. Карлов.- М.: «Экзамен», 2006. – 192 с.
193. Карлов А.В. Использование полиграфа в Кореновском РОВД // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности. Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Сочи. – 1999. – С. 109-113.
194. Карпов Н. Исчерпаны ли возможности нетрадиционных средств и методов // Закон и жизнь: Междунар. науч.-практ. журнал. Кишинев, 2004. – № 11 (156). – С. 18-22.
195. Карпов Н.С., Биргеу М.М. Деякі аспекти застосування технічних засобів фіксування кримінального провадження у проєкті КПК України // Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності [Текст]: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 лисоп. 2011) / упоряд.: Ю.Ю. Орлов, С.В. Кухаренко, В.Б. Школьній. – К.: Нац. Акад. внутр. справ, 2012. – С. 13-15.
196. Квіта А. П. Міліція Полтавщини практикує використання «детектора брехні» для опитування злочинців / А.П. Квіта – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/ma@in/uk/publish/article/297001;jsessionid=F622394024A2A47FC69B882246EF6FE>.
197. Кельман М.С. Теория права./ М.С. Кельман – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 288 с.
198. Кирвель В.К. Теоретико-правовые и организационные аспекты применения полиграфа в раскрытии преступлений: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Минск, 2004. – 22 с.

199. Китаев Н. Психофизиологическая экспертиза – грубое нарушение инструкции о порядке применения полиграфа при опросе граждан // Российский следователь. - М.: Юрист. – 2007. – № 6. – С. 32-34.
200. Китаев Н.Н. Результаты опроса на полиграфе не могут иметь статус уголовно-процессуальных доказательств // Оперативник (сыщик). 2008. № 4 (17), С. 21-22.
201. Китаев Н.Н., Китаева В.Н. Экспертные психологические исследования в уголовном процессе: проблемы, практика, перспективы. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2002. – 432 с.
202. Клименко Н., Клевцов О. Можливості використання в розслідуванні злочинів деяких нетрадиційних криміналістичних та спеціальних знань і методів // Право України. – 1998. – № 1. – С. 95-100, 103.
203. Князев В.М. История развития детекции лжи. Практика применения полиграфа в различных странах // Журнал “Вестник полиграфолога”, 2008 г. – № 5 / Князев В.М. [Электронный ресурс] / Сайт Сайб-Полиграф. – Режим доступа: <http://www.saib-http://www.saib-poligraf.ru/rospoligraf/index.php?artid=501>.
204. Князев В.М. Правовые аспекты использование полиграфа в ОВД Республики Беларусь [Электронный ресурс] / В.М. Князев // Материалы международной научно-практ. конф., 2-4 декаб. 2008 г. – М., 2009 – С.197. – Режим доступа до журн.: <http://www.berkano.ru/Pix/Arts/conf2k8.pdf>.
205. Князев В.М. История развития детекции лжи. Практика применения полиграфа в различных странах. (продолжение) // <http://www.saib-poligraf.ru/rospoligraf/index.php?artid=601>.
206. Ковалев О.Г., Рогачев А.В., Сошников Д.Г. Особенности и перспективы метода полиграфных проверок в деятельности ОВД (на материалах УВД Владимирской области и Владимирского юридического института МВД России) // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 39-45.
207. Коваленко В.В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій: Монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. – 248 с.
208. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник. / Є.Г. Коваленко – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 632 с.
209. Ковальчук С.О. Поліграф як нетрадиційний криміналістичний засіб і можливості його використання в кримінально-процесуальному доказуванні // Актуальні проблеми криміналістики: Матеріали наук.-практ. конф. – Донецьк: Донецький ін-т внутр. справ МВС України, 2001. – С. 92-100.
210. Ковжик В.В. Опыт работы на полиграфе в УВД г. Ейска и Ейского района // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 70-72.

211. Ковтун Н.Н. Спорные вопросы в теории доказательств (об устранении действительных и мнимых противоречий в уголовном процессе) // Государство и право. – 1997. – №6. – С.70-75.
212. Ковч Я.М. Проблемні питання використання поліграфа в розшуку безвісно зниклих осіб / Я.М. Ковч // Право і суспільство. – 2009. – № 5. – С 124-127.
213. Кокорев Д.А., Белюшина О.В. Психофизиологическая экспертиза с применением полиграфа // Адвокат. – 2005. – №7. – С. 49-51.
214. Колуков В.В., Варламов Г.В. Системы съема физиологической информации при проведении полиграфных обследований // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева – Новороссийск. – 1998. – С. 75-76.
215. Колуков В.В., Дектярева Т.В., Варламов Г.В. Компьютерные измерители психологического стресса. Методы обработки информации, критерии и алгоритмы принятия решения // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 77-80.
216. Комиссаров В. Использование полиграфа в борьбе с преступностью // Законность. – 1995. – №11. – С. 43-47.
217. Комиссаров В.И., Комиссарова Я.В. Полиграф – детектор лжи или правды? // Прокурорская и следственная практика: Журнал Координационного совета Генеральных прокуроров государств-участников СНГ. № 1-2 (32-33), 2005. – С. 167-182.
218. Комиссаров В.И., Холодный Ю.И. Полиграф как средство получения процессуально значимой информации по уголовному праву // <http://web1.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=148693>.
219. Комиссарова Я.В. Актуальные вопросы использования полиграфа в уголовном судопроизводстве России // Вестник полиграфолога. – 2007. – № 3. – С. 14-17.
220. Комиссарова Я.В., Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений / Я.В. Комиссарова, В.В. Семенов – М.: Юрлитинформ, 2004 – 224 с.
221. Комиссарова Я.В. Результаты психофизиологического исследования с использованием полиграфа как доказательство в уголовном процессе / Комиссарова Я.В. // Уголовный процесс. – 2005. – № 5. – С.58-65.
222. Комиссарова Я.В. Алгоритм действий полиграфолога при производстве судебной психофизиологической экспертизы с использованием полиграфа //Актуальные проблемы специальных психофизиологических исследований и перспективы их использования в борьбе с преступностью и подборе кадров: Материалы IX международной научно-практической конференции. – Краснодар: изд-во КубГТУ, 2008. – С. 66-69.
223. Комиссарова Я.В. Организационно-процессуальные аспекты использования полиграфа как средства фиксации невербальных

- информационных сигналов участников уголовного судопроизводства // Актуальні проблеми криміналістики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків) 25-26 верес. 2003 р. / Ред. кол.: М.І. Панов (голов. ред.), В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. – Х.: Гриф, 2003. – С. 212-215.
224. Комиссарова Я.В. Полиграфология: реалии сегодняшнего дня // Юридическая психология. – 2006. – № 2. – С. 12-19.
225. Комиссарова Я.В. Практика использования полиграфа в целях сужения круга лиц, подозреваемых в совершении преступлений / Я.В. Комиссарова // Бюллетень Министерства юстиции Российской Федерации. – 1999. – №5. С. 62-73.
226. Комиссарова Я.В. Прецедент признания заключения специалиста-полиграфолога документом – источником доказательств // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности: материалы 4-й межд. науч.-практ. конф. ГУВД Краснодарского края / Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. – Сочи: ГУВД Краснодарского края, 2000. – С. 101-104.
227. Комиссарова Я.В. Прикладные аспекты использования полиграфа в уголовном судопроизводстве России // Инструментальная детекция лжи: реалии и перспективы использования в борьбе с преступностью: Материалы междунар. науч.-практ. форума / Под ред. В.Н. Хрусталева, Л.Н. Иванова. – Саратов: СЮИ МВД России. – С. 3-10.
228. Комиссарова Я. Использование полиграфа в уголовном судопроизводстве // Законность. – 2006. – № 7. – С. 45-47.
229. Комиссарова Я.В. Методические аспекты психофизиологического исследования с применением полиграфа // Российский судья: Науч.-практ. и информ. издание. – М.: Юрист, 2006. – № 2. – С. 16-18.
230. Коновалова В.Е. Моральні засади судочинства: стан і тенденції // Вісник академії правових наук України: Зб. наук. праць. – Харків: Видавництво "Право", 2006. – № 2 (45). – С. 178-184.
231. Коновалова В.Е. Психологическое воздействие в судопроизводстве: допустимость и правомерность // Актуальні проблеми юридичної психології: Тези доповідей Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 29-30 вересня 2006 р.) / Ред. кол. Є.М. Мойсеєв, В.М. Дзюба, О.М. Джужа та ін.. – К.: Київський нац. ун-т внутр. Справ, 2006. – С. 19-24.
232. Коняхин А.В. Примеры выявления противодействия проведению СПФИ с применением полиграфа // <http://www.anteu-group.ru/jurnal10.html>.
233. Коровин В.В. Психофизиологическая основа метода СПФИ // <http://www.poligraf.sp.ru/korovin.htm>.
234. Корчагин М.Н. Использование полиграфа («детектора лжи») в процессе раскрытия преступлений: Лекция. – Московский юридический институт. – М.: МЮИ МВД России. – 1988.
235. Костенко М.Л. Психологічний інструментарій діагностики та ідентифікації дезінформації у практичній діяльності співробітників правоохоронних органів / М.Л. Костенко // Вісник Національної академії оборони України. – 2009. – № 5. – С. 136-141.

236. Котомин М.Б. Способы, тактика и методы проведения опросов с использованием полиграфа в Ивановской области // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. – Новороссийск, 1998. – С. 48-65.
237. Красильников О. Инструментальні методи діагностики при здійсненні вербальних слідчих дій // Право України. – 1999. – № 10. – С. 71-73.
238. Криминалистика: крат.энцикл. / [авт. – сост. Р.С. Белкин]. – М.: Большая рос. энцикл., 1993. – 111с.
239. Криминалистика: Учеб. /Отв. ред. Н.П.Яблоков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1999. – 718 с.
240. Криминалистика: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.А. Образцова. М.: Юристъ, 1999. – 735 с.
241. Криминалистика: Учебник/ Под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1988. – 672 с.
242. Криміналістика. Академічний курс: підручник / Т.В. Варфоломеева, В.Г.Гончаренко, В.І. Бояров та [ін.] . – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 504 с. – Бібліогр.: с.490-495.
243. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів. Підруч. для студ. юрид. вузів і факульт. / За ред. В.Ю. Шепітька. – Харків: ООО «Одиссей», 2001. – 528 с.
244. Криміналістика: навч. посіб./ За ред. А.Ф.Волобуєва. – К.: КНТ, 2011. – 504 с.
245. Кудрявцева А.В. Уровни решения задач как основание разграничения компетенции эксперта и специалиста / А.В. Кудрявцева // Пятьдесят лет кафедре уголовного процесса УрГЮА (СЮИ): Материалы Междунар. науч.-практ. конф.: В 2 ч. – Екатеринбург, 2005. – Ч. 1. – 511 с.
246. Кузнецов А.Ю. Психофизиологическая экспертиза: следы или смыслы? / “Вестник полиграфолога”. – 2009. – №7. – С.57-69.
247. Кузнецов А.Ю. Использование полиграфа при раскрытии некоторых видов преступлений // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. –Новороссийск, 1998. – С. 33-36.
248. Кузьмічов В.С., Прокопенко Г.І. Криміналістика. Навч. посіб. /За заг. ред В.Г. Гончаренка, Є.М. Моїсеєва. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 368 с.
249. Куницына В.Н, Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение: Учебник для вузов. СПб: Питер, 2003. – 268 с.
250. Куркін В.О. Криміналістика: криміналістична техніка Навч. посіб. / В.О. Куркін, О.І. Мотлях. – К.: Академія праці і соціальних відносин, 2006. – 128 с.
251. Кушнір А. Застосування поліграфу в Україні // Бизнес и безопасность. – 2002. – № 2. – С. 7-8.
252. Курс криминалистики. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика.: В 3 Т / Под ред. О.Н.

- Коршуновой, А.А. Степанова. – Спб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 683 с.
253. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості // Н.В.Ліфарєва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/3208/86>.
254. Лазукин А.В. Использование полиграфа при подготовке групп для работы в экстремальных условиях // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. – Новороссийск. – 1998. – С. 84-85.
255. Лазукин А.В. Перспективы использования полиграфа в области психологии // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Краснодар. – 1997. – С. 87-88.
256. Ларин А.М. Криминалистика и паракриминалистика: научно-практ. и учебное пособие. / А.М. Ларин – М.: Канавр, 1996 – 163 с.
257. Ларин А.М. Нетрадиционные методы раскрытия преступлений // Государство и право, М.: Наука. – 1995. – № 9. – С. 60-66.
258. Ларин А.М. Полиграф и права личности (продолжая начатую тему) // <http://www.hro.org/editions/hrdef/02/0208.htm>.
259. Ларин А.М. Применение полиграфа в Польше / А.М. Ларин // Виктимология и профилактика правонарушений: сб. науч. трудов. – Иркутск, 1979. – С. 144 -152.
260. Лауреати Нобелівської премії. 1901-2001: енциклопедичний довідник / [уклд. С.О. Довгий]. – К.: Український видавничий центр, 2001. – 763 с.
261. Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии // <http://yurpsy.by.ru/biblio/leont/04.htm>.
262. Лисенко В. Застосування інформаційно-психологічних прийомів задля відстоювання інтересів держави // <http://personal.in.ua/article.php?id=301>.
263. Лисиченко В.К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике. / В.К. Лисиченко, В.В. Циркаль. // Киев, – 1987. С. 50-60.
264. Ліпкан В. Поліграф – нова віха взаєморозуміння міліції з населенням // Міліція України. – 2001. – № 6. – С. 28-29.
265. Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий: учеб. пособие. / В.Г. Лукашевич – Киев: НИиРИО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1989. – 88 с.
266. Лукашевич В.Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования: Монография. – К.: Изд-во Украинской акад. внутр. дел, 1993. – 194 с.
267. Лурия А.Р. Этапы пройденного пути. Научная автобиография / Под. Ред. Е.Д. Хомской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982 – 184 с.
268. Морозова Т.Р. Сучасний стан теорії та практики поліграфних опитувань. [Електронний ресурс] / Сайт Сантодор. – Режим доступу: http://www.santodor.com.ua/services3_7.php.

269. Морозова Т.Р. Порівняльна характеристика методик поліграфних обстежень / [Електронний ресурс] // Сайт ВузЛіб. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/565/94>.
270. Морозова Т.Р. Фізіологічні основи когнітивного спілкування при поліграфних перевірках [Електронний ресурс] / Сайт Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/podiy_14_s_21.htm.
271. Морозова Т.Р., Моцонелідзе І.О., Моцонелідзе Д.З. Використання комп'ютерних поліграфів у кадровій роботі органів і підрозділів внутрішніх справ України: Навч.-метод. посібник / За ред. Красюка І.П. – К.: Атіка, 2006. – 120 с.
272. Морозова Т.Р. Використання поліграфа у роботі із працівниками та кандидатами на службу в міліцію // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. VII, вип. 5. – К., 2005. – С. 255-259.
273. Морозова Т.Р. Стан і перспективи розвитку поліграфних обстежень із метою детекції нещирості // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. VII, вип. 4. – К., 2005. – С. 212-217.
274. Морозова Т.Р. Створення тестових опитувальників, призначених для поліграфних обстежень з метою перевірки свідчень. Актуальні проблеми психології Т.7, вип.20, Ч.2 / Т.Р. Морозова. – К., 2008. – С. 32-36.
275. Морозова Т.Р. Сучасний стан теорії та практики поліграфних опитувань // Науковий вісник НАВСУ: Наук.-теор. журнал. – К., 2004. – № 6. – С. 223-230.
276. Мохов А.А. Судебно-медицинская экспертиза в гражданском процессе: автореф. дис. канд. юрид. Наук: спец. 12.00.03 “Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право”/ А.А. Мохов- Волгоград, 2000. – 165 с.
277. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер. – 2002. – 748 с.
278. Макаренко С.І. Сучасні проблеми використання криміналістичних засобів і методів у протидії злочинності // Вісник ДЮІ МВС України. – 2001. – № 2. – С. 274-289.
279. Макарчук В.С. Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. – К. Атіка, 2000. – 416 с.
280. Максимов М.Г. Полиграф вчера, сегодня и завтра // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.). Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. – Краснодар. – 1997. – С. 73-75.
281. Малхазов О., Кокун О. Профвідбір та впровадження новітніх технічних засобів у роботі з персоналом // Соціальна психологія. – 2005. – № 4 (12). С.84-90.
282. Малюк К.В. Можливості використання поліграфа у слідчій діяльності / К. Малюк // Журнал Адвокат № 6. – 2005. – С.12-15.

283. Манило И.В. Использование полиграфа при раскрытии тяжких преступлений. Уголовно-процессуальные и технические проблемы использования полиграфа // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. – Новороссийск. – 1998. – С. 87-89.
284. Маркеев Н.Н. Практика использования полиграфа органами внутренних дел Нижегородской области // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. – Новороссийск. – 1998. – С. 94-95.
285. Маркусь В. О. Криміналістика / В.О. Маркусь: навчальний посібник – К.: Кондор, 2007. – 558 с.
286. Марчак В.Я. Поняття та значення психологічних знань у кримінальному процесі // <http://lawreview.chnu.edu.ua/article.php?lang=ua&visnuk=10&article=238>.
287. Марютина Т.М. Введение в психофизиологию. 2-е изд., исправ. и доп. / Т.М. Марютина, О.Ю. Ермалаев – М: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2001 – 400 с.
288. Махутов О.Ю. Опыт практического использования полиграфа в ОВД при решении вопросов обеспечения оперативно-служебной деятельности // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности. Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Сочи. – 1999. – С. 174-176.
289. Медведева М.М. Опыт использования полиграфа в УВД г. Новороссийска // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности: материалы 3-й науч.-практ. конф. ГУВД Краснодарского края / Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. – Сочи: ГУВД Краснодарского края, 1999. – С. 179-86.
290. Медведєв В.С. Кримінальна психологія: Підручник. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
291. Методические рекомендации по проведению психофизиологического исследования с использованием полиграфа в АНО “ЦНКЭС”/ [Электронный ресурс]. // Сайт Центра независимой комплексной экспертизы и сертификации систем и технологий. – Режим доступа: www.polygraph.su/docs/answer_1_4.doc.
292. Микелсонс У. Правовые аспекты использования полиграфа в Латвии как средства получения доказательств // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности: материалы 5-й межд. науч.-практ. конф. ГУВД Краснодарского края / Под ред. С.А. Кучерука, С.Л. Николаева. – С, 2002. – С. 145–147.
293. Митричев В. Полиграф как средство получения ориентирующей криминалистической информации / Митричев В., Холодный Ю.И. // Записки криминалистов. –1993. – №1 – С.123-134.

294. Михеенко М.М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. – К., 1984. – 134 с.
295. Мовчан Д.А. Питання імплементації в Україні зарубіжних підходів до нормативно-правового регулювання застосування поліграфа у процесі розкриття та розслідування злочинів / Д.А. Мовчан // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.– 2009. – № 5. – С. 256-262.
296. Могутин Р.И., Субботина М.В. Использование полиграфа в раскрытии и расследовании преступлений: Учеб. пособие. – Волгоград: ВА МВД России, 2005. – 84 с.
297. Момотов В.В. "Божий суд" Средневековья глазами современника // <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=180206>.
298. Молчанова Е.В. Вопросы делопроизводства в работе оператора полиграфных опросов // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 102-103.
299. Москалюк Святослав Перший в Україні суд незаконного використання поліграфу [Електронний ресурс] / Святослав Москалюк // Юридичний журнал – 2006.– №5.– Режим доступу до журн.: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2267>».
300. Мотлях О.І. Допустимість використання в доказуванні фактичних даних, які були отримані за допомогою поліграфа // Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності [Текст]: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 лисоп. 2011) / упоряд.: Ю.Ю. Орлов, С.В. Кухаренко, В.Б. Школьний. – К.: Нац. Акад. внутр. справ, 2012. – С. 31-34.
301. Мотлях О.І. Застосування науково-технічних засобів та їх значущість у кримінально-процесуальному доказуванні // Центр правових досліджень Фурси Юриспруденція: теорія і практика. Науково-практичний журнал №5 (53), 2010. - С. 53-59.
302. Мотлях О.І. Значущість застосування науково-технічних засобів у процесі доказування в кримінальному судочинстві / О.І. Мотлях. – Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: «Проблеми формування і розвитку громадянського суспільства», – К.: АПСВ. – 2010.
303. Мотлях О.І. Методика розслідування комп'ютерних злочинів. Монографія. – К.: "Освіта України", 2010. – 296 с.
304. Мотлях О.І. Місце поліграфа у розслідуванні злочинів: міжнародний досвід. / О.І. Мотлях // Науково-практичний журнал Наше право. – № 4, ч.2 – 2011 – С. 134-137.
305. Мотлях О.І. Окремі аспекти застосування поліграфологічних тестів на практиці. / О.І. Мотлях. // Аеро-2011. Повітряне і космічне право: Матеріали II Міжнародної наукової конференції "Становлення держави та права в умовах глобалізації: теоретичний та практичний аспект", Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2012 р.- Ніжин: Видавець ПП. Лисенко М.М., 2012. – С.234-236.

306. Мотлях О.І. Психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа як можливе джерело доказів./ О.І. Мотлях. // Право та державне управління: збірник наукових праць. - № 4. – 2011. – С. 117-120.
307. Мягких С.Г., Петров А.М. Некоторые аспекты из области психологии лжи // [http://www.portalus.ru/modules/psychology/readme.php? Subaction = showfull&id=1107023035&archive=&start_from=&ucat=26&category=26](http://www.portalus.ru/modules/psychology/readme.php?Subaction=showfull&id=1107023035&archive=&start_from=&ucat=26&category=26).
308. Назаров В.В. Конституційні права людини та їх обмеження у кримінальному процесі України. – Х.: ТД «Золота миля», 2009. – 400 с.
309. Назаров В.В. Кримінальний процес України: Навчальний посібник. / В.В. Назаров, Г.М. Омеляненко. – Вид. 2-ге, доп. і переробл. – К.: Атіка, 2008. – 584 с.
310. Нестеренко Н.В. Когнитивно-семантический подход к анализу речевой информации участников уголовного процесса / Н.В. Нестеренко // судебная экспертиза на рубеже тысячелетий: материалы межведомственной науч.-практ. конф.: В 3 ч. Ч. 2. – Саратов: СЮИ МВД России, 2002. – С. 21-25.
311. Нестеренко С. Логика лжи // Человек и закон. – 2003. – № 11. – С. 60-63.
312. Нестеров В.А., Новиков О.В. Опыт использования полиграфа в МВД Республики Татарстан // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 104-107.
313. Никифорчук Д.Й., Барко В.І., Ваврик Т.Ю. Теорія та практика поліграфічних опитувань у діяльності поліції // Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів України. – Наук. видання // За гол. ред. проф. В.Л. Регульського. – Львів: Львівський ін-т внутр. справ при НАВСУ, 2000. – С. 194-202.
314. Николаев С.Л. Итоги трёх лет использования полиграфов в ГУВД Краснодарского края // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Краснодар. – 1997. – С. 9-13.
315. Николаев С.Л. Методологические особенности практики использования полиграфа специалистами ГУВД Краснодарского края // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 114-121.
316. Николаев С.Л. Пути повышения эффективности использования полиграфа // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Краснодар. – 1997. – С. 18-19.
317. Николаев С.Л., Богомолова С.Н., Варламов Г.В. Подготовка специалистов для работы на полиграфе // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края

- (1-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Краснодар. – 1997. – С. 14-17.
318. Николаев С.Л., Челябинна Н.Н. Применение специальных психофизиологических исследований в оперативно-служебной деятельности ГУВД Краснодарского края // <http://www.anteu-group.ru/jurnal21.html>.
319. Николаева И.Н. Использование полиграфа при практически полном отсутствии информации о совершенном преступлении. Внутритестовая беседа // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 108-110.
320. Николаева И.Н. Лжесвидетельство // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Краснодар. – 1997. – С. 76-78.
321. Николаева И.Н. Область применения поискового теста // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 111-113.
322. Николаева И.Н. Опыт использования полиграфа при расследовании резонансных преступлений // <http://www.anteu-group.ru/jurnal5.html>.
323. Николаева И.Н., Краснокутская Е.С. Некоторые методологические аспекты при подготовке и проведении психофизиологических экспертиз // Актуальные проблемы специальных психофизиологических исследований и перспективы их использования в борьбе с преступностью и подборе кадров: Материалы VII международной научно-практической конференции. – Краснодар: Изд-во КубГТУ, 2006. – С. 122-127.
324. Ничипоренко Т.Ю. Применение полиграфа в доказывании по уголовным делам: взгляд процессуалиста / Т. Ю. Ничипоренко // Уголовный процесс. – 2008. – № 3. – С. 45 – 48.
325. Новая иллюстрированная энциклопедия. Кн. 9. Кл-Ку. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002.
326. Новая иллюстрированная энциклопедия. Кн. 20. Че-Яя. М.: Большая Российская энциклопедия, 2001.
327. Новицкий В.Е. Опыт работы по проведению опросов с использованием полиграфа в УВД Томской области // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 122-123.
328. Нор В.Т. Проблеми теорії і практики судових доказів. – Львів, 1978. – 112 с.
329. Обобщение практики использования возможностей полиграфа при расследовании преступлений Приложение к письму Генеральной прокуратуры России Управление криминалистики Генеральной прокуратуры Российской Федерации (исх. № 28-15-05 от 14.02.2006 г)

[электронный ресурс]. – режим доступа: www.polygraph.su/docs/answer11.doc.

330. Образцов В.А. Криминалистика: Курс лекций. – М., 1996. – 440 с.
331. Образцов В.А., Богомолова С.Н. Криминалистическая психология: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА. – 2002. – 448 с.
332. Образцов В.А. Криминалистическое наблюдение как метод собирания ориентирующей информации по уголовным делам / В.А. Образцов, С.А. Насонов С, Т.Ю. Рзаев // Труды МГЮА. – 1997. – Вып. 2. – С. 227–243.
333. Образцов В.А. Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов / Под. Ред. В.А. Образцова. М.: Юристъ, 1999. – 501 с.
334. Овсянников И.В. Об использовании полиграфов в уголовном процессе // Правоведение. – 1998. – № 1. – С. 172-173.
335. Оглядова довідка "Історія та сучасний стан використання поліграфа у роботі з кадрами в країнах ближнього та дальнього зарубіжжя". – ДНДІ МВС, вн. № 831/2 від 30.10.2006.
336. Оглоблин С.И. Инструментальная «детекция лжи» / Оглоблин С.И., Молчанов А.Ю. – М.: Ньюанс. – 2004. – 464 с.
337. Оперативно-розыскная энциклопедия / Авт.-сост. проф. А.Ю. Шумилов. – М.: Изд-ль Шумилова И.И., 2004. – 364 с.: ил. – (Библиотека оперативника (открытый фонд)).
338. Орлов Ю.К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве / Ю.К. Орлов. / М.: ИПК РФЦСЭ, 2005. – 264 с.
339. Основи загальної психології / За ред. академіка АПН України, професора С.Д. Максименка. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 256 с.
340. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – Вид. 5-те, стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 632 с.
341. П. Экман Психология лжи / П. Экман; пер. с англ. Забожко Д.Н. – Питер: СПб, 2001. – 272 с.
342. Павленко Н.В. Опыт работы по проведению полиграфных проверок в УВО при ГУВД Краснодарского края // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 124-128.
343. Павлов И. П. Полн. собр. соч. Т. 3. Кн. 2 . М., 1951. С. 181.
344. Падун Д.П. Проблемы использования полиграфа при расследовании преступлений // Актуальні проблеми криміналістики: Матеріали наук.-практ. конф. – Донецьк: Донецький ін-т внутр. справ МВС України, 2001. – С. 88-92.
345. Панюшкин В.А. Научно-тезничный прогресс и уголовное судопроизводство (правовые аспекты) / Панюшкин В.А. – Воронеж, 1985 – 154с.
346. Пархоменко В.П. Роль прокуратуры в защите интересов граждан [Электронный ресурс] / В. П. Пархоменко // Газета Ваш шанс. – Режим доступа: <http://shans.com.ua/interview.php?m=pshow&sm=q&id=6&qp=8>.

347. Пашинова В.Ф. Проблемы допустимости деяких спірних методів збирання криміналістичної інформації // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених: Зб. наук. праць. Вип. 3 і 4, Харків: Ун-т внутр. справ, "Основа", 1997. – С. 29-32.
348. Переверза О.Я. Діагностика свідомої неправди допитуваного в теорії та на практиці // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2002. – № 2. – С. 104-108.
349. Пестряков В.Н. Опыт применения полиграфа при опросе граждан в УВД Омской области // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 129-135.
350. Пименов С.А. Проблемы определения степени причастности по результатам полиграфного обследования. (Из опыта работы группы полиграфных опросов при УВД Смоленской области) // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 136-137.
351. Писарев А.В. Получение доказательств от эксперта и специалиста в уголовном судопроизводстве / А.В. Писарев, И.П. Пилюшина // Актуальные проблемы права России и стран СНГ-2007: Материалы IX Междунар. науч.-практ. конф. – Челябинск, 2007. – Ч. 3. – С. 315.
352. Пицхелаури Ш. Проблемы использования научно-технических средств и специальных знаний в процессе предварительного следствия (по материалам Грузии и Украины): Автореф. дисс. канд. юрид. наук по спец. 12.00.03 – угол. право; угол. процесс; криминология; криминалистика; право исполнения наказаний. – Тбилисси: Тбилисский госуд. ун-т им. Ив. Джавахишвили, 2002. – 52 с.
353. Платонов К.И. Слово как физиологический и лечебный фактор / Вопросы теории и практики психотерапии на основе учений И.П. Павлова. – М.: Медгиз, 1962 г. – 532 с.
354. Полиграфы ("детекторы лжи") и безопасность. Справочная информация и рекомендации. Серия "Библиотека полиграфа". Выпуск 1. Ю.И. Холодный. – М.: "Мир безопасности", 1998. – 96 с.
355. Полиграфы («детекторы лжи») и безопасность. Справочная информация и рекомендации. Серия "Библиотека полиграфа". – М.: "Мир безопасности". – 1999. – 107 с.
356. Поліграф. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. [Електронний ресурс] . – Режим доступу <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
357. Половникова Ж.Ю. Применение полиграфа в системе МВД Украины <http://www.poligraph.com.ua/crimpol/article2.htm>.
358. Пантелеев И.Ф., Некоторые вопросы психологи расследования преступлений // Труды ВЮЗИ. М., 1973. № 3. С. 227.
359. Популярная медицинская энциклопедия. Гл. ред. Б.В. Петровский. В 1-м томе. – М.: "Советская энциклопедия", 1987. – 704 с. с илл., 30 л. Алл.

360. Порубов А.Н. Ложная информация как форма противодействия расследованию // Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для органов внутренних дел: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. Дню бел. науки (Минск, 27 янв. 2006 г.) / М-во внутр. дел Респ. Беларусь, Акад МВД. – Минск: Акад. МВС Респ. Беларусь, 2006. – С. 329-330.
361. Практика использования полиграфов в США // Проблемы преступности в капиталистических странах (по материалам иностранной печати). Вып. 9. – М., 1980. – С. 33-34.
362. Практика проведения судебных психофизиологических экспертиз с применением полиграфа в Украине / [Электронный ресурс] // Сайт Украинское Бюро психофизиологических исследований и Безопасности. – Режим доступа: <http://yurist.licasoft.com.ua/component/myblog/2011-02-04-17-15-07.html>.
363. Проведение судебных психофизиологических экспертиз с применением полиграфа – детектора лжи в Украине / [Электронный ресурс] // Сайт Украинское Бюро психофизиологических исследований и Безопасности. – Режим доступа: <http://yurist.licasoft.com.ua/component/myblog/2010-01-08-17-15-07.html>.
364. Прозоров А.А. Информатизация методического обеспечения судебной экспертизы в аспекте решения проблемы повышения качества экспертных исследований / А.А. Прозоров // Информатизация правоохранительных систем. X международная научная конференция 22-23 мая 2001 г. Сб. трудов Академия управления МВД России, 2001. – С.270-279.
365. Прукс П. Уголовный процесс: научная «детекция лжи». Инструментальная диагностика эмоциональной напряженности и возможности ее применения в уголовном процессе / Прукс П. – Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1992. – 199 с.
366. Прукс П.Э.-Ю. Проблема доказывания при использовании метода инструментального анализа // Проблемы доказывания в условиях обновления уголовного судопроизводства. Труды по правоведению. Ученые записки Тартусского государственного университета. Вып. 849. Тарту: Тартуский гос. ун-т, 1989. – С. 55-63.
367. Психология / Под ред. А.А. Крылова – М.: Наука, 1999. – 348 с.
368. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-тє від., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
369. Психологічний тлумачний словник // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slovnik.com.ua/?grupa=9&id_sl=72.
370. Психология эмоций / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппнрейтер. – М.: Изд-во Моск. ун-та. – 1984. – 288 с.
371. Ратинов А.С. Судебная психология для следователя / А.С. Ратинов – М.: «Юрлитинформ», 2001. – 352 с.
372. Резван А.П., Субботина М.В. Теория и практика применения полиграфа («плюсы» и «минусы») // Теория и практика применения полиграфа в

- правоохранительной деятельности: Материалы 3-й науч.-практ. конф ГУВД Краснодарского края / Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. Сочи: ГУВД Краснодарского края. – 1999. – С. 224-231.
373. Римша А.В. Использование теста «Подтверждающих вопросов» в целях получения достоверной информации от опрашиваемого с применением полиграфа лица, когда отсутствует информация, позволяющая в тестах прямого метода поставить контрольные вопросы // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 138-141.
374. Розов В.І. Судово-психологічна експертиза у цивільному судочинстві / В.І. Розов // Юридична Україна. – 2003. – № 6. – С. 27-34.
375. Романов В.В. Юридическая психология: Учебник. – М.: Юристь, 1998. – 488 с: ил.
376. Романюха О.Г. Деякі аспекти використання поліграфу в попередженні і виявленні протиправних діянь // Юридична наука та правоохоронна діяльність на рубежі тисячоліть: Матеріали наук. конф. (травень 2000 р.). – Дніпропетровськ: Дніпроп. юрид. ін-т МВС України, 2000. – С. 357-360.
377. Ронин Р. Своя разведка: Способы вербовки агентуры, методы проникновения в психику, форсированное воздействие на личность, технические средства скрытого наблюдения и съема информации // <http://yurpsy.by.ru/help/xrest/text/neglas/02.htm>.
378. Россинская Е.Р. Законодательное регулирование назначения и производства судебной экспертизы // Закон. 2003. №3. С.7-12.
379. Россинская Е.Р., Усов А.И. Судебная компьютерно-техническая экспертиза. – М.: Право и закон, 2001. – 416 с.
380. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. – М.: Норма – 2005. – 272 с.
381. Россинская Е.Р. Настольная книга судьи: Судебная экспертиза / Россинская Е.Р., Галяшина Е.Н. – М.: Проспект. – 2010. – 464 с.
382. Рудник В.І. Судова медицина: Навч. Посібник. – К.: Книжкове вид-во НАУ. – 2007. – 232 с.
383. Сабуров А.С. Юридична психологія: Навчальний посібник для студентів юрид. вузів і факультетів. – К.: ТП Пресс, 2003. – 208 с.
384. Салтевский М.В. Проблемы инструментальной детекции вербальной информации, хранящейся в памяти очевидцев происшествия // Криміналістичний вісник: Наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС; Редкол.: Є.М. Моїсеєв (голов. ред.) та ін. – К.: "Чайка", 2005. – № 2 (4). – С. 14-27.
385. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник. – К.: Кондор, 2005. – 588 с., 32 іл.
386. Салтевський М.В. Криміналістика. Методика і тактика. – Харків: Консум, 2001. – Ч. 2. – 527 с.
387. Салтевський М.В. Проблеми інструментальної детекції вербальної інформації в судовій експертизі / М. Салтевський // вчені записки

- Таврійського національного універ. ім. В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2009. –Т. 22. – (61). – № 2. – С. 307-312.
388. Сальджюнас В., Коваленко А. Актуальное состояние и перспективы развития метода инструментальной детекции лжи в Литовской республике [Электронный ресурс] / В. Сальджюнас, А. Коваленко // Материалы международной научно-практ. конф., 2-4 декаб. 2008 г. – М., 2009. – С.197. – Режим доступа до журн.: <http://www.berkano.ru/Pix/Arts/conf2k8.pdf>.
389. Самойленко Г.А. Опыт применения полиграфа при расследовании различных видов преступлений // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 142-144.
390. Сапрунов А.Г. Итоги и проблемы использования полиграфа в ГУВД Краснодарского края // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 7-10.
391. Сапрунов А.Г. Перспективы применения измерителей психологического стресса в ГУВД Краснодарского края // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Краснодар. – 1997. – С. 5-8.
392. Свободная энциклопедія. [Электронный ресурс] / Сайт Википедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/> Антиципация.
393. Свободная энциклопедія. [Электронный ресурс] / Сайт Википедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Соционика>.
394. Секераж Т.Н. Проблемы классификации судебной физиопсихологической экспертизы // Сб.: Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы. Международная конференция “Восток – Запад: Партнерство в судебной экспертизе”. Н. Новгород, 2004. – С. 230-233.
395. Семенов В.В. Правовые, тактические и методические аспекты использования полиграфа в уголовном судопроизводстве: учеб. пособие / В.В. Семенов, Л.Н. Иванов – М.: Юрлитинформ, 2008. –184 с.
396. Семенов В.В. Психологические возможности распознавания ложности показаний // Российский следователь. – 2003. – № 9. – С. 3-6.
397. Семенцов В.А. Применение полиграфа при производстве отдельных следственных действий [Электронный ресурс] / В.А. Семенцов // «Российский полиграф». – Режим доступа до журн. : <http://antey-group.ru/jurnal54.html>.
398. Симонов П.В. Высшая нервная деятельность человека: Мотивационно-эмоциональные аспекты / П.В. Симонов. – М.: Наука, 1975 – 173 с.
399. Скромников К.С. Трудный путь к признанию полиграфа // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в

- ГУВД Краснодарского края (2-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Новороссийск. – 1998. – С. 145-157 с.
400. Скрыпников А.И. Применение полиграфа в оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел России: Методическое пособие / А.И. Скрыпников, В.А. Варламов, И.С. Зубрилова – М.:ВНИИ МВД РФ, 1995. – 88 с.
401. Словник іншомовних слів. За ред. Акад.АН УРСР О.С.Мельничука / К.: Головна редакція української Радянської енциклопедії. – 1985. – с. 966.
402. Смелков И. Ничего, кроме правды // Милиция. – 2005. – № 7. – С. 25-27.
403. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1984. – 1600 с., ил.
404. Сошников А.П. Актуальные проблемы проверок на полиграфе на современном этапе // <http://www.antey-group.ru/jurnal29.html>.
405. Сошников А.П., Комиссарова Я.В. Актуальные вопросы использования полиграфа в уголовном судопроизводстве России // <http://www.polyconius.ru/lithuania2.shtml>.
406. Стандарт порядка проведения опросов с использованием полиграфа ("детектора лжи"). – Центр детекции лжи Фонда информационных технологий, СПб., 2001. – 9 с.
407. Соколов Е.Н. Физиология высшей нервной деятельности – перспектива развития // Журнал высшей нервной деятельности. – 1986. – Т. 36. – №2. – С. 252 – 264.
408. Станіславський С.В. Місце психодіагностичного методу в оцінюванні ефективності навчального процесу // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. VII, вип. 5. – К., 2005. – С. 309-315.
409. Столяренко А.М. Психологические приёмы в работе юриста: Практ. пособие. – М.: "Юрайт", 2000. – 283 с.
410. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса – М.: Наука, 1968. – Т.1. – 470 с.
411. Строков І.В. Правові та моральні засади застосування криміналістичних засобів: Монографія / НАВСУ. – Київ, 2003. – 324 с.
412. Строков І.В. Проблеми застосування поліграфа в розкритті злочинів та експертних дослідженнях // Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Частина 2). – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – С. 159-163.
413. Строков І.В., Алексеєва Д.О. Застосування поліграфа в кримінальному судочинстві // Національна академія внутр. справ України. Науковий вісник. № 4. – К.: НАВСУ, 1999. – С. 101-106.
414. Судебная психофизиологическая экспертиза с использованием полиграфа // Информационный бюллетень Следственного комитета при МВД России. – М., 2009. – № 3 (152). – С. 126-130.
415. Судебная психофизиологическая экспертиза с использованием полиграфа // Информационный бюллетень Следственного Комитета при МВД

- России. – 2006. – № 2 (128). / [Электронный ресурс] // Сайт «Психфактор». – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/poligraf.htm>.
416. Такайшвили Д. Г. Внедрение и использование полиграфного устройства в оперативно-служебной деятельности Восточно-Сибирского РУБОП // Теория и практика применения полиграфа в правоохранительной деятельности: Материалы 3-й науч.-практ. конф. ГУВД Краснодарского края / Под ред. А.Г. Сапрунова, С.Л. Николаева. – Сочи: ГУВД Краснодарского края, 1999. – С. 254-264.
417. Таранов П.С. Анатомия мудрости: 120 философов: В 2-х т. – Симферополь: Реноме, 1997. – 624 с.: ил. – Т.1.
418. Терехин Д.Г. О возможности использования в расследовании результатов тестирования на полиграфе / Д.Г. Терехин // Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю: матеріали міжвуз. наук. конф., 22 квіт. 2005 р. – Д., 2005. – С. 148-153.
419. Тертишник В.М. Гарантії прав і свобод людини та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України.: Автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Володимир Митрофанович Тертишник. – К.: 2009. – 32 с.
420. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України: Навчальний посібник. - К.: Юрінком Інтер, 1999. – 576 с.
421. Тертышник В.М., Слинко С.В. Теория доказательств. Х.: 1998. – 256 с.
422. Тетерятник Г.К. Напрямки використання поліграфа у кримінальному судочинстві // Матеріали VII звітної науково-практичної конференції науково-педагогічних працівників, курсантів та студентів Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ: У 2 ч. – Сімферополь: Ельїньо, 2005 . Ч. 2. – 260 с. – С. 108-115.
423. Тимошенко П.Ю., Салтевский М.В., Жариков Ю.Ф. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений / Отв. ред. проф. Р.С. Белкин. – К.:Украинская академия внутр. дел, 1991. – 88 с.
424. Титов А. М. Щодо перспектив використання поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності / А. М. Титов // Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами : матеріали наук.-практ. Семінару, 2 груд. 2005 р. – Л., 2005. – С. 171-176.
425. Титов А.М., Тетерятник Г.К. Щодо застосування поліграфа під час розслідування кримінальних справ // Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. студентів, курсантів в слухачів. Донецьк, 22 квітн. 2005 р. – Донецьк: ДЮІ МВС при ДонНУ, 2005. – С. 153-160.
426. Трегубенко З. Поліграф – для команди // Моменти. – 2007. – № 1 (5). – С. 16-17.
427. Уголовный процесс: Учебник для вузов / Алексеева Л.Б., Давыдов В.А., Дьячкнко М.С., Ивлев Г.П., Лупинская П.А. / Под ред. П.А. Лупинской. – М.: Юристь, 1995. – 544 с.

428. Удалова Л. Д. Допит: деякі проблеми використання нетрадиційних засобів та методів під час його провадження / Л.Д. Удалова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Збірник наукових праць. – Донецьк, 2001. – №1. – С. 172-174.
429. Удалова Л.Д. Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України.: Автореф.дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Лариса Давидівна Удалова. – К.: КНУВС, 2006. – 28 с.
430. Удалова Л.Д. Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України.: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Лариса Давидівна Удалова. – К., 2007 – 421с.
431. Удалова Л.Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України: Монографія. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2003. – 334 с.
432. Ухтомский А.А. Доминанта как интегральный образ // Доминанта. СПб. – 2002. – 448 с.
433. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. – Казань, 1976. – 207 с.
434. Федоренко В.Н. Точность вывода по результатам психофизиологического исследования с применением полиграфа на примере работы в реальных (полевых) условиях // <http://www.anteq-group.ru/jurnal12.html>.
435. Фельдман Г. Пособие по детекции лжи. [Электронный ресурс] / Сайт РусЛиб. – Режим доступа: http://ruslib.ru/book/32/Yrid_psihologiaj/Garold_Feldman/Garold_Fellman.html.
436. Филонов Л.Б. Психологические способы выявления скрываемого обстоятельства. М.: Изд-во Моск. ин-та, 1979. – 99 с.
437. Фрай О. Ложь. Три способа выявления. Как читать мысли лжеца, как обмануть детектор лжи / Олдер Фрай. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 288 с. – (Научный бестселлер).
438. Холодный Ю. И. Краткая история становления психофизиологического аппаратного метода детекции лжи // Мир безопасности. – 2000. – № 3. – С. 14-15.
439. Холодный Ю. И. Применение полиграфа в России: современный уровень и перспективы развития // Юридические, организационные и методические проблемы использования полиграфа в правоохранительной практике: Материалы международной научно-практической конференции. М.: ВНИИ МВД России. – 2004. – 118 с.
440. Холодный Ю.И. Итоги 15-летия легализации полиграфа в России и актуальные задачи ближайшего будущего [Электронный ресурс] / Ю.И. Холодный // Материалы международной научно-практ. конф. 2-4 декаб. 2008 года М., 2009 –С. 197. – Режим доступа до журн.: <http://www.berkano.ru/Pix/Arts/conf2k8.pdf>.
441. Холодный Ю.И. Краткая история становления психофизиологического аппаратного метода детекции лжи // <http://www.liedetector.ru/pub/pub05.php>.

442. Холодный Ю.И. Криминалистические исследования с применением полиграфа и судебно-психофизиологическая экспертиза [http:// www. bnti. ru / showart. asp? aid=908&lvl=02.13](http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=908&lvl=02.13).
443. Холодный Ю.И. Опрос с использованием полиграфа и его естественнонаучные основы [Электронный ресурс] / Ю.И. Холодный // Журнал «Вестник криминалистики». – 2005. – № 4. – С. 39–48 . – Режим доступа до журн. : <http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=773&lvl=02.13>
444. Холодный Ю.И. Проблемы использования испытаний на полиграфе. / Холодный Ю.И., Савельев Ю.И. // Приглашение к дискуссии. – Психологический журнал. – 1996. – т. 17. – № 3. – С. 74-83.
445. Холодный Ю.И. Правовые аспекты применения полиграфа при работе с кадрами // <http://www.liedetector.ru/pub/pub08.php>.
446. Холодный Ю.И. Применение полиграфа в Польше [Электронный ресурс] / Ю. И. Холодный // Вестник криминалистики – 1999. – №27 . – Режим доступа до журн. : <http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=911&lvl=02.13>.
447. Холодный Ю.И. Точность вывода по результатам психо физиологического исследования с применением полиграфа на примере работы в реальных условиях / Ю.И. Холодный // Журнал «Российский полиграф» - 2004. - № 2. – Режим доступа до журн. : [http://www.liedetector. ru/pub /pub17.php](http://www.liedetector.ru/pub/pub17.php).
448. Холодный Ю.И., Акентьев П.В. Применение полиграфа в России: современный уровень и перспективы развития // Российский следователь. – № 10. – С. 2-4.
449. Холодный Ю.И. Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые аспекты). Монография. М.: "Мир безопасности", 2000. – 160 с.
450. Холодный Ю.И. Криминалистический метод – опрос с использованием полиграфа // <http://yurpsy.fatal.ru/biblio/detektor/04.htm>.
451. Холодный Ю.И. Опрос с использованием полиграфа и его естественнонаучные основы // <http://www.liedetector.ru/pub/pub07.php>, <http://www.liedetector.ru/pub/pub11.php>.
452. Холодный Ю.И. Криминалистическая полиграфология и ее применение в правоохранительной практике // [http://www.liedetector.ru/pub/ pub03.php](http://www.liedetector.ru/pub/pub03.php).
453. Холопова Е.Н. Место судебной психофизиологической экспертизы с использованием полиграфа в системе судебных экспертиз / Холопова Е.Н., Кравцова Г.К. // Материалы международной научно-практической конференции (2-4 декабря 2008 года). М. “Редакционная коллегия”. – 2009. – С. 124-132.
454. Холопова Е.Н. Психофизиологическая экспертиза с использованием полиграфа в системе судебных экспертиз / Е.Н. Холопова, Г.К. Кравцова // Материалы международной научно-практической контеренции «Актуальное состояние и перспективы развития метода инструментальная «детекция лжи» в интересах государственной и общественной безопасности», – Калининград – 2008. – С.17-20.

455. Хань Г.А., Репешко І.Ю. Проблема застосування поліграфа на досудовому слідстві // Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. Донецьк, 12 квіт. 2002 р. – Донецьк: ДІВС, 2002. – С. 294-301.
456. Хмыров А.А. О тактико-криминалистическом обеспечении собирания доказательств по уголовным делам // Актуальні проблеми криміналістики. – С. 74-77.
457. Элькинд П.С., Научно-технический прогресс и уголовное судопроизводство // Советская юстиция. 1977. №3. – С.10.
458. Цимбал М., Судова експертиза у світлі нових видів досліджень: актуальні питання. // <http://pravoznaves.com.ua>.
459. Черников В.В. Оперативно-розыскная деятельность и уголовный процесс: учеб.-практ. пособие / Под. Общ. Ред. В.В. Черникова, В.Я. Кикотя. – М.: ИН-ФРА, 2002. – 86 с.
460. Шапиро Л.Г. Специальные знания в уголовном судопроизводстве / Л.Г. Шапиро, В.В. Степанов. – М.: Издательство: «Юрлитинформ», 2008. – 224 с.
461. Швець О.Л. Неправда як специфічна форма мислення // Криміналістичний вісник: Наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; НАВСУ; Редкол.: Я.Ю. Кондратьєв (голов. ред.) та ін. – К.: "Чайка", 2005. – № 1 (3). – С. 47-51.
462. Шевченко Л. Леонид Черновецкий стал первым украинским политиком, добровольно прошедшим тест на честность // Имею право. – 15-21 марта 2006 года. - № 9.- С. 3.
463. Шепітько В.Ю. Сучасні тенденції юридичної психології // Актуальні проблеми юридичної психології: Тези доповідей Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 29-30 вересня 2006 р.) / Ред. кол. Є.М. Мойсеєв, В.М. Дзюба, О.М. Джужа та ін.. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 24-26.
464. Шеремет А.П. Криміналістика: навч.пос.[для студ. вищ. навч. закл]/ А.П. Шеремет – [2-ге вид.]. – К.: Центр учбової літератури. 2009. – 472 с.
465. Шиканов В.И. Использование специальных познаний. // Иркутск, –1976. – С.27.
466. Шипшин С.С. Новый взгляд на систему судебно-физиопсихологической экспертизы // Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы. Международная конференция “Восток – Запад: Партнерство в судебной экспертизе”. – Н. Новгород. – 2004. – С. 222 – 225.
467. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 7–17.
468. Штин Е.В. Опыт работы по проведению полиграфных проверок в УВД Центрального округа Краснодара // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.). Под ред. Сапрунова А.Г., Николаева С.Л. – Краснодар. – 1997. – С. 47-49.

469. Щербаковский М.Г. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений./ М.Г. Щербаковский, А.А. Кравченко. – Харьков: Ун-т внутр. дел. – 1999. – 78 с.
470. Щербатых Ю.В. Искусство обмана. Популярная энциклопедия. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 720 с., илл. (Серия "Психология общения").
471. Эйсман А.А. Заключение эсперта. Структура и научные обоснования. М.: 1967. – С. 91.
472. Эксархопуло А.А. Специальные познания в уголовном процессе и их нетрадиционные формы // Вестник криминалистики / Отв. Ред. А.Г. Филиппов. – М., – 2001. – Вып. 2. С.26-27.
473. Энциклопедия судебной экспертизы / Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. – М.: Юристъ. – 1999. – 552 с.
474. Юнг К. Г. Психологические типы / К. Г. Юнг, пер. С. Лорие, общ. ред. Зеленского В. – СПб.: Ювента. – М.: Прогресс-Универс. – 1995. – 720 с.
475. Юридическая психология: Терминологический словарь / Сост. Бандурка А.М., Венедиктов В.С., Тимченко А.В., Христенко В.Е., Калиновский В.Б. / Под ред. Бандурки А.М. – Х.: Тимченко, 2005. – 432 с.
476. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями: Навч. Посібник / Кол. Авт.: В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв та ін.; За заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – Вид. 2-ге, доопр. та доп. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2000. – 112 с.
477. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв та ін.; За заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 1999. – 352 с.
478. Юридична психологія: Підручник. / Коновалов В. О., Шепітько В. Ю. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х.: Право, 2008. – 240 с.
479. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. – 2-ге вид., стереотипне. – К.: Либідь, 2004. – 320 с.
480. Юрин В.М., Баринов С.В. Психофизиологическое исследование с использованием полиграфа (к вопросу о методах изобличения преступника) // Российский следователь: Науч.-практ. и информ. издание. – М.: Юрист, 2006. – № 11. – С. 4-7.
481. Юсупов В.В. Перспективи використання поліграфа у досудовому слідстві // Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності [Текст]: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 лисоп. 2011) / упоряд.: Ю.Ю. Орлов, С.В. Кухаренко, В.Б. Школьний. – К.: Нац. Акад. внутр. справ, 2012. – С.149-151.
482. Якутко В.Ф. Особливості використання поліграфа в Україні [Електронний ресурс] / В.Ф. Якутко. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1520/92/>.
483. Яни С.А. Правовые и психологические вопросы применения полиграфа // Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды. Вып. 8. М., 1977. – С. 125-138.

484. Ansley N Quick Reference Guide to Polygraph Admissibility, Licensing Law and Limiting Laws. Polygraph, 1988. – Vol 17. – № 3. – p 1-17.
485. Brain scanner is a lie detector. Watch live, BBC News 24. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/health/4051211.stm>.
486. Chistolini J. A. The Admissibility of polygraph evidence in the commonwealth of Massachusetts. Polygraph, 1988. – Vol. 17– № 3. – p 106-113.
487. Clarke, Ben. Trial by ordeal? Polygraph testing in Australia // <http://www.murdoch.edu.au/elaw/issues/v7n1/clarke71nf.html>.
488. David V. Canter, Rita Zukauskienė. Psychology and Law: Bridging the Gap, Ashgate Publishing, Ltd, 2008. – 262 p.
489. Detektory kłamstwa // Elektronika dla Wszystkich, Styczeń 2002, 65-68 s.
490. Exchange of Good Practices // <https://www.interpol.int/private/region/americas/ezchangeogp/default.asp>.
491. Exchange of Good Practices // <https://www.interpol.int/private/AmericanPsychologist,/pub/pub11.php>.
492. Freud S. Fragment of an analysis of a case of hysteria (1905) // Collected Papers, vol. York: Basic Books, 1959, – 239 p.
493. Ganguly A.K The polygraph in India. Polygraph. – 1987. – Vol 16. – № 3. – P 173-187.
494. James Allan Matte, Ph. D. Examination and Cross-Examination of Experts in Forensic Psychophysiology Using the Polygraph // <http://books.google.com/books?id=Lr-pjtihGmYC&printsec=frontcover&lr=&hl=ru#PP1,M2>.
495. Kerry Segrave. Lie detectors. A social history // <http://www.books.google.com/books?id=Kr3xmUi61goC%printsec=frontcover%hl=ru>.
496. Leonard Keeler and his Instruments // <http://www.lie2me.net/thepolygraphmuseum/id12.html>.
497. Malcolm Ritter Brain Scans as Lie Detectors: Ready for Court Use? // Associated Press. – January, 29, 2006. http://www.livescience.com/041129_lie_detection.html.
498. Matte, James Allan. Forensic psychophysiology using the polygraph: Scientific truth verification – Lie detection // <http://books.google.com/books?id=4yThE6vChBAC&printsec=frontcover&lr=&hl=ru#PPP1,M2>.
499. Matte, James Itllan. Forensic psychophysiology using the polygraph: Scientific truth verification – lie detection [Электронный ресурс] . – Режим доступа <http://www.scribd.com/doc/4202/The-Lie-Behind-the-Lie-Detector>.
500. Nardini V. The Polygraph Technique: An Overview. Journal of Police Administration, 1987. – Vol 15. – № 3. – p 239-249.
501. Psychology by David G. Myers. – 5th ed. – N. Y.: “Worth Publishers”// Пер. С англ. И.А. Карпиков, В.А. Старовойтова. – М.: «Попурри». – 2001. – 848 с.
502. Undeutsch U. Vernehmung und non-verbale information // Wissenschaftliche kriminalistik. Grundlagen und perspektive. E. Kube. H.O. Storzer. S. Bruggen (Ed.) Bd. 16 Wiesbaden, 1983. – S. 389 – 418.
503. Platzgummer W. Grundzüge des österreichischen strafverfahrens.2., neuarb. Aufe. Wien., W.J, Springer. 1989. – 233 S.

504. Wojciech Froncisz Jak wykryć kłamstwo czy prawdomówność podglądając mózg. <http://www.if-pan.krakow.pl/ptp/abs/15032007.htm>.
505. Bradley W. Kuhns. The Kuhns Analytical Searching Peak-Of-Tension Test (KSPOT): A new polygraph Peak-Of-Tension Test.
506. William Marston. "The Father of Polygraph" // <http://www.lie2me.net/thepolygraphmuseum/id17.html>.
507. Greatest Inventions of All Time. "Encyclopaedia Britannica's Greatest Inventions" from the company's 2003 almanac, lists 325 innovations that have had profound effects on human life for better or worse / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-dineout.com/pages/2003/inventions1.html>.
508. Kleinmuntz B. Lie detection in ancient and modern times: A call for contemporary scientific study. / Kleinmuntz B., Szucko J. // American Psychologist, Vol № 39(7). – 1984, p. 766-776.
509. Federal psychophysiological detection of deception examiner handbook: Counterintelligence field activity technical manual. – US Department of Defence, October 2, 2006. – 63 p.
510. Хэссет Дж. Введение в психофизиологию (A Primer of Psychophysiology. James Hasset) // перевод с английского канд.биол. наук И.И. Полетаевой под ред. д-ра биол. наук Е.И. Соколова. – М.: "Мир". – 1981. – 248 с.

Наукове монографічне видання

МОТЛЯХ Олександр Іванович

ПОЛІГРАФ: НАУКОВА ПРИРОДА ПОХОДЖЕННЯ,

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ТА МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ**

Монографія